SEPTEM ARTES

Sayı 2
2024

SEPTEM ARTES

EDİTÖRLER
EDITORS

Emine BİLGİÇ KAVAK

Şerife ÇAKAR

Duygu KARAKURT ÖZER

Esen KAYA

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ
PROOFREADING

Ayşe ÇELEBİ

Selahattin KARAGÖZ

MİZANPAJ
GRAPHIC DESIGN

Mustafa CAN

DANIŞMA KURULU
ADVISORY BOARD

Andreas SCHACHNER
Deutsches Archäologisches Institut

Gürcan POLAT
Ege Üniversitesi

Jim CROW
The University of Edinburgh

Turhan KAÇAR
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Gülçin İLGEZDİ BERTRAM
Ahi Evran Üniversitesi

Haluk SAĞLAMTİMUR
Ege Üniversitesi

Müjde PEKER
İstanbul Üniversitesi

Eric Luc JEAN
Hitit Üniversitesi

Brenna HASSETT
Centräl Läncäshire Üniversitesi

Septem Artes yılda bir kez Mayıs ayında çevrimiçi yayımlanan hakemli bir dergidir.
Septem Artes is a peer-reviewed journal electronically published once per year in May.

septemartes.com
info@septemartes.com

Sayı 2
Mayıs 2024

SEPTEM ARTES

SAYI 2 Mayıs 2024

Kibyra'da Bulunan Taşçı Mezarı Kaidesi

F. Eray DÖKÜ – Ünal DEMİRER……..…...….....1

İzmir Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Anadolu-Frig Tipi Fibula

Emre ERDAN ……..……..…14

Tarihöncesi Arkeolojisinde Teknik-Nesne, Teknik-Bellek, Teknik Değişkenlik ve Zamansallık Üzerine Bazı Gözlemler: Tekno-Tipolojiden Tekno-Genese Doğru Geçiş?

Ergül KODAŞ – Mehmet ŞAN……....….29

Ankara'da Özel Bir Koleksiyondan Cam Yağ ve Koku Şişeleri

Emine AKKUŞ KOÇAK – Melih ARSLAN……42

Batı Anadolu MÖ 2. Binyıl Yerleşimleri Üzerine Bir Değerlendirme

Mehmet Akif ERDEM..……....…60

Tarihöncesi Dönemlerde İnsan-Hayvan İlişkileri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme

Aylin BADEM-KÖKDUMAN……..……...….80

SEPTEM ARTES

info@septemartes.com

Makale Geliş |Received: 27.02.2024
Makale Kabul |Accepted: 18.04.2024
Septem Artes 2 (2024), 1-13
DOI: 10.5281/zenodo.11213706

KİBYRA'DA BULUNAN TAŞÇI MEZARI KAİDESİ

A Tomb Base of a Stonemason from Kibyra

F. Eray DÖKÜ* – Ünal DEMİRER**

Öz: Kibyra Antik Kenti kazılarında ortaya çıkarılan bir blok üzerinde, dönemin taş ustalarının kullandığı aletlerden bir grubun betimlendiği kabartma figürler bulunmaktadır. Roma İmparatorluk Dönemi içinde gelenekleşen, meslek erbaplarının aletlerinin mezar kontekstleri içinde kabartmalarla belirtilmesinin Anadolu'daki nadir örneklerinden biri olan blok, kentte yaygın olarak bulunan ostothek tiplerinden birinin kaidesi olarak değerlendirilmektedir. Antik dönem mezar stelleri üzerinde mesleklere dair tasvirler Helenistik Dönem'de oldukça az yer bulmaktadır. Roma Dönemi'ndeyse, zanaatkarlar yaptıkları işle ve mezarlarında mesleklerine dair yazıtların yanı sıra kabartma tasvirlerle de anılır olmuşlardır. Anadolu'da zanaatkarlara ait mezar stelleri, Helenistik Dönem ile görülmeye başlar ve Roma İmparatorluk Dönemi ile birlikte sayıları artar. Literatürdeki benzerleriyle yapılan karşılaştırmalarda, kaide üzerindeki kabartmalarda betimlenen taşçı aletlerinin geniş bir coğrafyada, benzer tipolojiyle kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Mezar kabartmalarında Roma Dönemi'nde kentleşme süreçleri yanı sıra zanaatkarların ve ticaret erbaplarının zenginleşmesiyle oluşan yeni toplumsal anlayışın doğrudan tasvirlere yansıdığı görülür. Bu dönemle birlikte zanaatkarlar kendi yaptıkları işle ön plana çıkmış ve mezar stellerine, kullandıkları aletleri bir atribü gibi tasvir ederek kendilerini tanımlamışlardır. Özellikle İmparatorluk Dönemi'nde yaygınlaşan bu tasvirlerden yola çıkılarak oluşturulan kapsamlı çalışmalar, kabartmalar üzerindeki zanaatkar aletlerinin meslek gruplarına göre sınıflanmasına imkân tanımıştır. Zanaatkarların beceri ve mesleklerini yaşamları boyunca ve hatta sonrasında da ölümsüzleş-

Abstract: This paper deals with a relief block unearthed during the excavations at Kibyra depicting a group of tools used by the stonemasons of the period. The block is an example of a rare group of reliefs traditionalised in the Roman Imperial period depicting stonework tools within the burial context in Anatolia. It is identified as a base belonging to one of the ostothek types commonly found in the city. Depictions of professions on tomb stelae were scarce in the Hellenistic Period; however, the craftsmen began to be commemorated with their profession and relief depictions as well as inscriptions on their tombs in the Roman period. Funerary stelae of craftsmen in Anatolia emerged during the Hellenistic Period and increased with the Roman Imperial Period. Comparative analyses reveal the typological similarity between the stonework tools on the relief base and the examples from various centres across a wide geographical area. Tomb reliefs from the Roman period reflect the new social understanding stemming from urbanisation and the economic prosperity of craftsmen and traders. During this period, craftsmen highlighted their profession and identified themselves by depicting their tools as if their attributes on funerary stelae. Comprehensive studies based on these depictions that became widespread, especially in the Imperial Period, allowed scholars to classify the tools on reliefs according to professional groups. These depictions immortalising craftsmen's skills and profession during their lifetime and beyond serve as crucial evidence of social and cultural continuity.

* Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, eraydoku@mehmetakif.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9797-2580.

** Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, GMYO Mimari Restorasyon Programı, demirerunal@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2988-0369.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 27.02.2024 | Kabul Tarihi: 18.04.2024 | Atıf: Dökü F. E. – Demirer Ü. 2024, "Kibyra'da Bulunan Taşçı Mezarı Kaidesi". *Septem Artes* 2 (2024), 1-13.

tiren bu tasvirler, sosyal ve kültürel sürekliliğin önemli kanıtlarını oluşturur.

Anahtar Kelimeler: Kibyra, Nekropolis, Kaide, Taşçı Ustası, Taşçı Aletleri.

Keywords: Kibyra, Necropolis, Base, Stonemason, Stonemason Tools.

Giriş

Kibyra Antik Kenti'nde 2019 yılı çalışmaları sırasında, Doğu Roma Dönemi Bazilikası'nın batısında, yapıdan bağımsız durmakta olan 88 x 94 cm ölçülerinde ve yüksekliği 50 cm olan kireçtaşı bir kaide tespit edilmiştir. Kaidenin ön yüzünde, altı figürden oluşan bir kabartma frizi görülür. Bu kabartmada, bir taşçı madırgası, bir külünk, üç adet taşçı keskisi ve bir pergel betimlenmiştir (fig. 1-3). Taşçı aletlerinin tasvir edildiği kaidenin tespit edildiği alan, Roma Dönemi'nde hem oygu mezarların hem de serbest duran lahitlerin bulunduğu bir nekropolistir[1]. Dolayısıyla kaidenin bu nekropolisle bağı açıktır.

Figür 1: Taşçı Mezarı Kaidesi.

Kaidenin yüzeylerinde, ön yüzdeki kabartma figürler dışında yazıt ya da mimari bezeme gibi tarih verebilen bir iz yoktur. Bununla birlikte, alanın genel konteksti içerisinde değerlendirildiğinde, Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde yapılmış ve kullanılmış olmalıdır. Terazili ve düzgün perdahlanmış üst yüzeyi incelendiğinde, Kibyra mezar tipleri arasında dikkati çeken ve özel bir tip olan yuvarlak ya da dörtgen bir ostothek[2] taşıdığı düşünülebilir. Dolayısıyla mezarın altlığını oluşturan kaide üzerinde taşçı ustasına ait aletlerin var olması, mezar sahibinin bir zanaatçı olduğunu anlatır. Kibyra nekropolislerinde bu tip kabartmalı kaidelere rastlanmaz; mezar stelleri ise Kibyra nekropolislerinde kullanılmamıştır. Buna karşın mezarlarla bağlantılı sunaklar oldukça fazla sayıda tespit edilmiştir[3]. Ancak bulunan bu mezar sunaklarında, çalışmanın konusu olan bir mesleği ya da zanaatı tanıtan tasvirler ya da yazıtlar ile karşılaşılmaz.

1 Özüdoğru 2020, 159.
2 Özüdoğru 2020, 281-288.
3 Tarkan 2011.

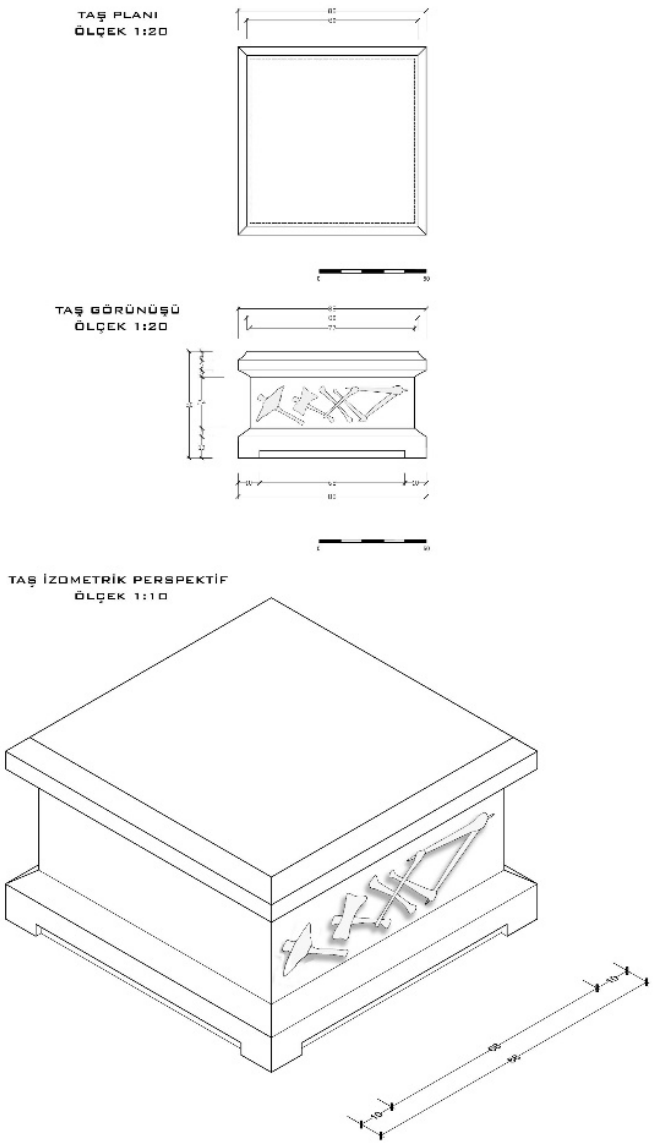

Figür 2: Taşçı Mezarı Kaidesinin Çizimi (Ş. Atmaca).

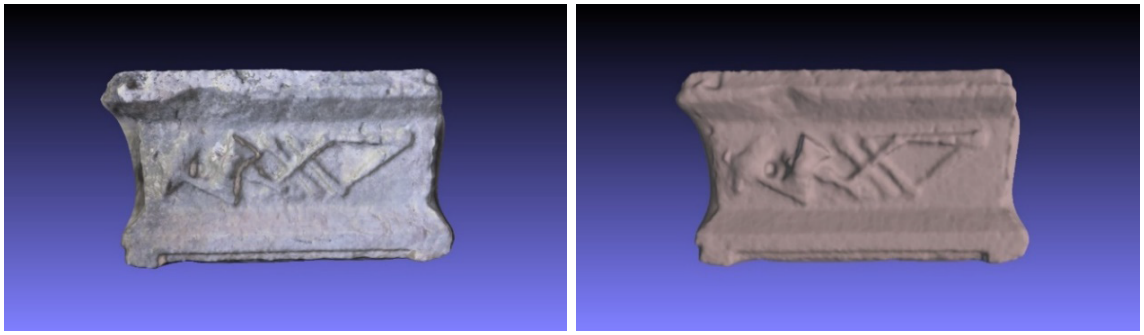

Figür 3: Kaidenin 3 Boyutlu Modeli (Ş. Kileci).

Mezarlarla bağlantılı meslek grubunu işaret eden bir diğer örnek, Kibyra kazı evi deposunda bulunan ve bir anıt mezarın önünde durduğu anlaşılan aslan ayaklı taş bank üzerinde karşımıza çıkar. Bu bankın kısa kenarında seyirciye bakan yüzünde bir yazı rulosu, diptykhon (yazıcı tableti) ile stylus (yazıcı kalemi) kabartması görülür ve mezar sahibinin mesleğini tanıtır. Ayrıca Kibyra'da mezarla bağlantılı kabartma tasvirler arasında Doğu Nekropolisi'nde bulunan gladyatör frizleri dikkat çeker[4]. Stadion'un hemen doğusunda yer alan bu alandaki gladyatör mezarlarının varlığı bu frizler sayesinde anlaşılır. Kibyra' da bulunan yazıtlarda, meslek grupları arasında en yoğun bahsedilenler ise doktorlardır[5]. Ayrıca Agora'da dericiler loncasına ait yazıt, kentteki meslek gruplarını anlayabilmemiz için oldukça değerli bilgiler verir[6].

Antik Çağ Taşçı Aletleri

Taşın işlenebilmesi için ocaktan çıkarılıp uygun boyut ve şekilde kesilmesi gerekir. Bu nedenle sertliği türüne göre değişen taşlarla çalışılırken genellikle sertleştirilerek çelikleştirilmiş demir aletler kullanılmıştır. Blokları taş ocağında anakayadan koparmanın veya kopmuş iri parçaların boyutlamasında kullanılan en yaygın yöntemin, taşın ocakta ağır bir çekiç/balyoz ve kama şekilli demir kazıklar[7] veya yarıklara yerleştirildikten sonra ıslatılarak şişirilen tahta takozlar kullanılarak düzenli aralıklarla bölünmesi olduğu bilinmektedir; ancak bu, elle ve ağır bir çekiç, çoğunlukla balyoz kullanılarak yapılabilir. Ocaktan çıkarılan bloklar ise genellikle ilk kaba işçilikte ağızları düz veya sivri şekillendirilmiş "doğrudan aletler" olan çekiçlerle işlenmişlerdir.

B. S. A. Oransay, taş işleme aletlerini kesme, düzeltme ve delme olmak üzere üç grupta incelemiştir[8]. Bu genel sınıflandırmaya teknolojik gelişmelere ve aletlerin işlevlerine bağlı olarak yarma, yırtma, kırma, oyma, cilalama, taraklama, eğeleme vb. yeni işlevler eklemek de mümkündür[9]. Örneğin J. P. Adam'a göre eski çağlarda kullanılan taş işçiliği aletleri iki temel kategoriye ayrılabilir: Birinci grup balta, çekiç, kazma, balyoz, mucarta veya külünk gibi taş yüzeyine doğrudan vurarak kıymıklar oluşturan "doğrudan aletler"dir. İkinci grup ise çekiç veya tokmak gibi bir aletle arka kısımlarına vurularak, ön kısmındaki kesici veya delici uçla taştan parçalar koparan keski, siğil, murç, tarak vb. "dolaylı aletler"dir[10]".

Marangozluk aletleri ile duvarcılık aletlerini tanımlarken ortak aletleri birbirinden ayırmanın "bazen zor bazen imkânsız" olduğunu vurgulayan W. H. Manning, her iki meslekte de ustaların kullandığı keskileri soyma/yontma, düzeltme ve delme/zıvana açma olmak üzere üç ana gruba ayırmaktadır[11]. Bu tür sınıflamalar, işlevleri mimari, ahşap, heykel, resim, mozaik gibi alanlarda ortak kullanmaya uygun olan, kaliper/pergel, gönye, iletki, çekül[12], matkap, tokmak gibi farklı aletlerle genişletilebilir.

Külünk

W. H. Manning taşı "doğrudan" işleyen taş çekiçlerini iki sivri ağızlı (külünk), iki düz ağızlı (keski) ve bir ağzı sivri diğeri düz olanlar olmak üzere üç kategoriye ayırmıştır[13]. W. Gaitzch ve L. ve T. Mannoniler ise daha kapsamlı sınıflamalar yaparak, ağız formlarına göre iki ağzı düz, iki ağzı sivri, bir ağzı düz bir ağzı sivri, bir ağzı düz diğeri balta, iki ağzı da balta gibi değişik formları da sınıflamaya dahil etmişlerdir[14]. Külünk, her iki ağzı da piramidal sivri uçlara sahip, ağır ve uzun saplı bir çekiçtir. Sivri uçlara sahip ağır külünkler özellikle taş blok kenarlarında, kırılmalara ve çatlaklara neden olabilirler; bu nedenle genellikle yüzeylerin ilk gönyelenmesinde perdah veya tarak öncesi çürütme işleminde ya da kaba yontu işlemede kullanılmış-

4 Berns – Ekinci 2015, 143-179.
5 Alten-Güler 2022, 61-69.
6 Corsten 2002, 63.
7 Taş yarmakta kullanılan demir kama örnekleri için bkz. Gaitzsch 2005, 85, taf. 26, KE1-KE7.
8 Oransay 2006, 117.
9 Demir el aletleri, sınıflanmaları, işlevleri ile ilgili daha geniş genel bilgi için bkz. Gaitzsch 1980,173-174.
10 Adam 1994, 32; Akçay 2008, 302.
11 Manning 1985, 21 vd., Oransay 2006, 115 vd.
12 Bulat 2010, 130, res. 14.
13 Manning 1985, 30, fig. 6.
14 Gaitzch 1980, 81, abb.9; Mannoni – Mannoni 1985, 73.

lardır. Perdahlama, şekillendirme ve bitirme için de düz ağızlı aletler kullanılmıştır. Mezar stelleri üzerinde görülen Roma İmparatorluk Dönemi benzerleri, formun farklı coğrafyalarda değişmediğini ve günümüze dek ulaştığını göstermektedir[15].

Kabartmalar üzerindeki külünk betimleriyle karıştırılabilecek bir alet grubu olan *tessera* çekiçleri gerek betimlenen sahnedeki diğer figürler gerekse kesici ağızların formu dikkatli incelendiğinde külünkten ayırt edilebilir. Tessera çekiçleri de külünkler gibi bipiramidal yapılıdır ancak kesici ağızları küt darbeler vurarak tessera kesebilmek için kısa enli bıçak şeklinde tasarlanmışlardır[16].

Madırga

Yukarıda "dolaylı aletler" olarak tanımlanan ikinci grup keski, siğil, murç, tarak vb. aletlerin arka kısımlarına vurularak taştan parçalar koparmaya yarayan vurma kuvveti genellikle taşçı ustaların en yaygın el aleti, iki ucu da küt, küçük bir balyoz[17] formunda, "madırga" olarak adlandırılan demir çekiçlerdir[18]. Madırgaların ağırlığı kullanılan aletin büyüklüğü, kesici ağız yapısı, taşın sertliği veya kullanan ustanın kol gücüne bağlı olarak, 500-1500 gram aralığında değişebilir. Genellikle dikdörtgen prizma formlu bir gövdeye sahiptirler. Kontrollü vuruşlar yapabilme ergonomisi için bazen yay şeklinde; bazen de ağız kısımları hafif bombeli üretilmişlerdir[19].

Madırga veya balyoz figürü kabartma olarak işlendiğinde, karşıdan bakıldığında iki ağızlı dülger baltasıyla karıştırılabilir[20]; bu durumda figürün tanımı ve hangi meslek erbabı zanaatkara ait olduğu, birlikte betimlendiği diğer aletler ile anlaşılabilir. Aynı durum, iki ağzı da düz demirci çekiçleri için de geçerlidir, form olarak madırgaya benzeyen bu aletler de hem demir hem taş işçiliğinde kullanılmış olabilirler. İşlevleri ancak birlikte bulundukları grupla kesin olarak tanımlanabilir[21].

Keskiler

Keskiler kalem şeklinde, bir uçları arkasına çekiç veya tokmakla vurmak üzere küt bırakılan, diğer uç ise taş, ahşap, deri vb. malzemeleri kesmek üzere değişik formlarda demirden üretilip kesici ağızlarına su verilerek çelikleştirilen "dolaylı aletler"dir. Taş ustası tarafından madırga ile kullanılan en önemli işleme aleti olan keskilerin gerek kabartmalar üzerinde gerekse arkeolojik kazılarda çok sayıda benzeri bulunmaktadır[22].

Pergel/Kaliper

Pergel (Lat. *circinus,* Gr. τόρνος), taş, metal, deri veya ahşap ustalarınca ölçümleme, daire veya yay çizme, kopyalama, bölümleme, boyut aktarma gibi birçok işlevi olan bir alettir. Genellikle uca doğru sivrilen ve vidalı bir mafsalda birleşerek ayarlanabilir açı oluşturan iki uzun koldan oluşmaktadır[23]. Büyük boyutlu olanlar ahşap, küçük boyutlu olanlar ise genellikle bakır alaşım malzemeden üretilmişlerdir. Basit

15 Gummerus 1913, 108, abb. 26; 110, abb. 28; Zimmer 1982, 155, nr. 78; 158, nr. 81; 172, nr. 98.

16 Neira 2012, 104: fig.1, 105: fig. 2.

17 Gaitzsch 1985, 191, abb. 2; Kibyra'da bulunan bir örnek için bkz. Demirer 2018, 530, kat. no. 36.

18 Kibyra'da bulunan kaide üzerindeki madırga formuna en yakın benzer yine bir mezar altarı üzerinde, Capitol Müzesi'ndedir: Gummerus 1985, 109, abb. 27; Zimmer 1982, 169, nr. 92-93; 170, nr. 95; 172, nr. 97.

19 Gaitzch 1980, 81, abb.9.

20 Zimmer 1982, 163, nr. 84 üzerindeki dülger baltası ve diğer ahşap işleme aletleri bu duruma örnektir.

21 Saalburg örneği için bkz. Pietsch 1983, 6-84, taf. VI, nr. 87.

22 Kaide üzerindeki keskilerin buluntu benzerleri için bkz. Baitinger – Völling 2007, taf. 10, nr. 69-80; Gaitzsch 1980, 353, taf. 19, nr. 109; Gaitzsch 1984, 386, abb. 3; Gaitzsch 2005, 191, taf. 35, ME 3-10; Deonna 1938, 213, pl. LXXI.574; Dirlmeier 2002, 151, taf. 157, nr. 2495; Arbore-Popescu 1997, 273, no. 569; Jacobi 1897, taf. XXXIV, nr. 27-29; Nothdurfter 1976, taf. XIV, 211-222; Oransay 2006, 115, şek. 16, lev. XX, G12; Petrie 1917, 21, pl. XXII, 67; Waldbaum 1983, 51, pl. 12, 150; Zimmer 1982, 170, nr. 94; 172, nr. 97; Kanytella kentinin 9. nekropolünde bir lahit üzerinde taşçı kalemlerini betimleyen kabartmalar bulunmuştur; bkz. Karaüzüm 2005, 98, lev. 62, fig. 96.

23 Kaide üzerindeki pergelin buluntu benzerleri için bkz. Manning 1985, 11-12, pl. 6, A39; Gaitzsch 2005, 222, taf. 63, X 25; Capitol örneğinde, pergel yanında ayrıca kaliper de tasvir edilmiştir: Gummerus 1913, 109, abb. 27.

bir pergel tipi olan kaliper de bir uçtan sıkıştırılabilen bir düzenekle birleşerek açı oluşturan, yay şeklinde veya düz iki uzun koldan ibarettir. Özellikle kopyalama işlemlerinde kullanılan kaliper ile özgün malzeme üzerinde belirlenen üç nokta arasındaki uzaklıklar, sabitlenen uçlar ile kopyalanacak malzeme yüzeyine taşınır ve kesişen yaylar çizilir. Aktarılan yayların kesişme noktası birleşene kadar işlem tekrarlanır[24]. Pergel özelliği ile daire veya yay çizmede de kullanılabilen kaliperlerin birincil işlevi kopyalama noktası aktarmaktır. Günümüzde de farklı metallerle endüstriyel kullanım için üretimleri devam etmektedir.

Olympia[25], Sarmizegetusa[26], Ephesos[27], Pompeii[28] ve Delos[29] buluntusu bakır alaşımdan üretilmiş pergeller ve mezar stelleri üzerindeki benzer betimler[30], kaide üzerinde betimlenmiş olan pergel/kaliper figürünün hangi tip aleti betimlediği konusunda fikir vermektedirler. W. M. F. Petrie'nin verdiği örneklerde, açılı kolların esnemesini veya açının bozulmasını engelleyen bir kilit parçası görülmektedir. Kibyra' da da bakır alaşım bir benzeri bulunmuş olan[31] bu örneklerde görülen mafsala ekli bölümün kaide üzerindeki figürde işlenmiş olup olmadığı, yüzeydeki aşırı kopma ve eksilmelerden dolayı gözlenememektedir[32]. İmparatorluk dönemi başlarında kurularak Hadrian döneminde gelişmiş olan Saalburg'da bulunmuş ve demirden yapılmış bir pergel Kibyra'daki kaide üzerindeki betime çok benzemektedir[33].

Antik Çağda Taş İşlemeciliği ve Taş Ustaları

Taş, insanoğlunun varoluşundan itibaren günlük yaşamın en önemli alanlarında kullanılmış bir malzemedir ve mimaride kullanıldığında sağlamlığı onu özel konutların, kamu binalarının ve heykellerin vazgeçilmez inşa ve bezeme hammaddesi haline getirmiştir. Yerleşik düzene geçen insanoğlunun 12.000 yıllık hikayesi içinde, toplumsal sınıfların belirlenmesi içinde taş işçilerinin/ustalarının önemli rolü olduğu ve kuşaktan kuşağa aktarımlarıyla insanlığın varoluşuna sağladıkları katkı arkeolojik kalıtlarda görülmektedir. Mezopotamya'da aklın ve bilgeliğin tanrısı Enki (Ea), tasarımları, icatları yapan ve insanlara öğreten tanrıdır[34] ve görkemli dinsel yapılar, korunaklı sağlam surlarla başlayan inşa eylemleri, özellikle projelerin başındaki usta/öğreticilerin isimleriyle anılan anıtsal yapılarla da kuşaklar boyunca bilgi aktarımıyla sürdürülmüştür. Hellen dünyasında da, Klasik Dönem vazo resimleri üzerinde zanaatkarlar atölyelerinde çalışır durumda tasvir edilmişlerdir[35]. Bu tasvirlerden tanrısal olanı, zanaatçı tanrı Hephaistos'un Akhilleus'un silahlarını yaparak Thetis'e verdiği sahnedir[36].

Antik dünya genelinde, önemli anıtsal yapıların ustaları haricinde mimar/ustabaşı olarak tanınan zanaatkar çok azdır. Hatta büyük inşa faaliyetlerinde çalışanların önemli bir bölümünün kölelerden oluştuğu da bilinmektedir[37]. Aynı durum Klasik Dönem'den itibaren belli başlı eserlerin yaratıcısı heykeltraşlar için de geçerlidir; örneğin binlerce Roma Dönemi heykeli üzerinde heykeltıraş imzası bulmak çok zordur[38]. Dolayısıyla, zanaatkarların toplumsal statülerine değer katmalarının bir sonucu olarak isimlerinin,

24 Bulat 1999, 130-131, res. 16.
25 Baitinger – Völling 2007, 47, taf. 13, 101-103.
26 Arbore-Popescu 1997, 279, no. 574.
27 Frings – Willinghöfer 2010, 276, res. 312.
28 F. dell'Orto – Varone 1994, 190, 57; Ciarallo – De Carolis 1999, 128, nr. 98-99.
29 Deonna 1938, 213, pl. LXXI.576, 579.
30 Zimmer 1982, 150, nr. 70; 169, nr. 92-93; 170, nr. 94-95; 172, nr. 98; 175, nr. 103; 176, nr. 104.
31 Demirer 2013, 119, 285, K19; Özüdoğru 2020, 400, üst ve orta.
32 Petrie 1917, 60, pl. LXXII, 213-216.
33 Jacobi 1897, taf. XXXIV, Nr.3.
34 Gezgin 2024, 153-154.
35 Gören 2022, 34-49.
36 Hermary – Jacquemin 1988, I, 631-633; Hermary – Jacquemin 1988, II, 386,397, lev. 4-40.
37 Gezgin 2024, 158; Erekhtheion kayıtlarında, inşa işlerinde çalışan 85 kişiden 19'u köledir, köleler bazı durumlarda arkhitektonun malıdır: Epstein 2010, 1, 4; Erekhtheion kayıtları incelendiğinde, 2 arkhitekton özgür vatandaş iken, 19 taş ustasının hepsinin köle olduğu görülür: Randal 1953, 201-202, tab. 1, tab. 2.
38 Örnek olarak Antalya Müzesi'ndeki yüzlerce mermer heykelden sadece birinde, Synnadalı "Kallippos olarak da tanınan" Moskhos oğlu Moskhos'un imzası vardır; Akyürek-Şahin 2021, 231–235; Mainz'de Nero döneminde yapılan Jüpiter sütunu üzerine de heykeltıraşlar "Samus et Severus Venicarii f(ilii) Sculpserunt" ibaresiyle imzalarını bırakabilmişlerdir, bkz. Noelke 2008, 90.

mesleklerinin ve kullandıkları ekipmanların, ürettikleri eserlerin kalıcı eserler üzerinde yer alması, Roma İmparatorluk Dönemi'nden başlayarak önemli bir kazanım ve gelişme olarak kabul edilmelidir[39].

Antik dönemde *tekhnē*/zanaat oldukça geniş bir kavramdır. Tekhnē kelimesi sadece günümüzde olduğu gibi zanaat ve zanaatçıları değil, sanat ve sanatçılar yanında hekimlik gibi meslekleri de kapsayan geniş bir kavramdır[40]. Ayrıca bu kavram belirli bir maharetin yapılış ve uygulanış sistematiğini ve kurallarını da anlatır[41]. Mimari temelinde düşünüldüğünde, yapı ustalığını tanımlayan Grekçe *arkhitekton* terimi, ilk kez Herodotos tarafından MÖ 530 yılında bir su kanalının mühendisliğini tanımlarken kullanılmıştır[42]. MÖ 2. yüzyıldan itibaren de Roma literatüründe *architectus* ve *architector* olarak görülmeye başlanır[43]. Akropolis'in yeniden inşası sırasında Parthenon'un mimari estetik sorumluluğunun bir mimar/ustaya değil de Pheidias yönetiminde bir ekibe verilmesi ve sadece kült heykelinin değil; metoplar, akroterler, frizlerin tasarımının da bir heykeltraş tarafından yapılmış olması dönemin meslekleri tanımlama anlayışına iyi bir örnektir[44]. Bazı araştırmacılar da arkhitekton teriminin günümüzde mimardan ziyade engineer/mühendisi tanımladığını da öne sürmektedirler[45]. Tanınmış mimarlardan aklımıza ilk gelen Vitruvius veya Koca Sinan gibi, dönemin ustalarının sadece mimari bilgiye sahip olmayıp statik, malzeme, akustik, inşaat, peyzaj, mühendislik, heykel, bezeme, kent plancılığı, iklimbilim ve daha birçok alanda donanım sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, büyük ölçekli inşa faaliyetlerinde işi planlayan ve yöneten ustaların sadece arkhitekton/mimar kalıbıyla anılmaları da yeterli olmayacaktır[46].

Taş yapıların ustalarına/başustalarına verilen ad konusuna ek olarak, taş işçileri ve taş ustalarına da kısaca değinmek gerekir: MÖ 7. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan taş işçiliği mesleğinde, taşları ocakta kesen işçilere Grekçe λιθοξόος, Latince *lapidarius* denmiştir[47].

Değerlendirme

E. Pfuhl ve H. Möbius' a göre antik dönem mezar stelleri üzerinde mesleklere dair tasvirler Hellenistik Dönem'de oldukça azdır. Buna karşın Roma Dönemi'nde zanaatkarlar, yaptıkları iş ve mezarlarında mesleklerine dair yazıtlar[48] dışında, kabartma tasvirlerle de anılır olmuşlardır. Zanaatkarların mezarlarında, zanaatlarını icra ettikleri aletlerle tanımlanmaları Anadolu' da Hellenistik Dönem ile başlar ve az sayıda örnekle temsil edilir[49]. Anadolu' da zanaatkarlara ait mezar stelleri, Hellenistik Dönem ile görülmeye başlar ve Roma İmparatorluk Dönemiyle birlikte sayıları artar. Bu stellerde zanaatkarlar ya zanaatlarını icra ederken ya da zanaatlarında kullandıkları aletler ile tasvir edilirler[50].

Hellenistik Dönem'den başlayarak, Roma Dönemi ile yaygın bir hale gelen zanaatçıların mezar stellerinde kendilerini, yaptıkları işleri ve aletlerini tasvir ettirme süreçleri ekonomik ve kültürel gelişimle doğru orantılı olmalıdır. Roma Dönemi'nde, Roma merkez olmak üzere eyaletlerde, zanaatkarlara ait mezarlarda aletlerinin tasvir edildiği kabartmalar yaygınlaşmaya başlamıştır[51]. Kentlerin gelişimiyle artan zanaatkar

39 Assos tiyatrosunda cavea'nın mesleklere ayrılan bölümünde demirciler ve dericiler yanında kendilerine yer ayrılan "taş ocağı işletmecileri"nin de statülerinin önemi bulunan bir yazıttan anlaşılmaktadır; bkz. Arslan 2010, 125.

40 Gören 2022, 34-49; Tekhne, Prometheus'a verilmiş tanrısal bir yetenektir, bkz. Meagher 1988, 159.

41 Gören 2022, 34.

42 Finch 1964, 436.

43 Pevsner 1942, 549-562.

44 Burford 1963, 25.

45 Rae 1975, 405.

46 MS 2. yüzyıl başlarında İmparatorluğun en ünlü arkhitektonu olarak tanınan Damascuslu Apollodorus Traian Forumu ve hamamlarının "başusta"sıdır, bkz. Whitehead 2010; Architect/mimar terimi 20. yüzyıl başlarında yerleşmiş olmalıdır ki, Saalburg eserlerini değerlendirmiş olan Jacobi de kapakta kendisini "Baumeister" olarak tanımlar; Jacobi 1897.

47 Akçay 2008, 296.

48 Korykos'ta bir lahit üzerinde alet betimlenmemesine rağmen, mezar sahibinin mesleği "taş işçisi" olarak zikredilmiştir; Akçay 2008, 299.

49 Pfuhl– Möbius 1977, 74.

50 Pfuhl– Möbius 1977, 74.

51 Gummerus 1913, 63-126; Birçok mesleğin yanında, taş ustalarıyla ortak alanlarda çalışan duvar ustalarından birinin ostothek mezarı üzerinde, çekküllü gönye ve mala betimi bulunmaktadır. Oldukça yaygın görülen bu iki figür, duvar ustalarının sembollerinin taş ustalarının sembollerinden farklı olduğunu gösteren bir örnektir; bkz. Binsfeld 2006/07, 172, abb. 1.

ihtiyacı, gelişen meslek kolları ve ticaret erken dönem aristokrat mezarlarından farklı bir ikonografiyle karşımıza çıkan mezarlar ve steller ile kendisini gösterir. Kentlerin ardı sıra depremlerle yıkıldıktan sonra imparatorların himayesiyle ve kapsamlı eklerle tekrar inşa edilmelerine[52] ek olarak, özellikle imparatorluk döneminden itibaren ocakların ve mermer ticaretinin literatürde *ratio marmorum* olarak anılan merkezi otoritenin kontrolündeki kurumdan yönetilmesi, taş ticareti ve işçiliğinin ivme kazanmasına yol açmış olmalıdır[53]. Aynı dönem Anadolu kentlerinde de benzer anlatılar görülür, ancak sayıları oldukça azdır.

Zanaatçılar yanında, zanaatçının kullandığı aletler antik dönem tasvirlerinde çok yoğun olmamakla birlikte özellikle mezar stellerinde görülmektedir. Aristoteles, zanaatkar ve aletleri arasındaki ilişkiyi anlatırken *"araçların zanaatkarların cansız kölesi olduklarını"* söyler[54]. Bu aletler Hellenistik ve Roma Dönemi zanaatkar mezarlarının anlatıcısı da olacaklardır.

Yukarıda bahsedildiği gibi Hellenistik Dönem' de, ölen kişinin mesleğine ilişkin referans olabilecek kabartma ve yazıtlar çok nadirdir. Roma Dönemi'nde, Roma' da sıklıkla görülebilen tasvirler arasında izlenebilirler. Roma' da oldukça erken tarihlerde Cumhuriyet Dönemi içerisinde mezar taşlarında ölen kişinin faaliyet alanının ve dolayısıyla özellikle zanaatkârlığının tasvirleri görülür[55]. El sanatlarından motifler içeren kabartma resimlerin ilk olarak, Cumhuriyet Dönemi sonlarında Hellen etkisinin çok güçlü olduğu başkentte değil, Güney ve Orta İtalya kentlerinde ortaya çıkması da çok önemlidir[56]. Roma ve çevresinde bulunan mezar kabartmalarında sadece taşçı aletleri değil, marangozlukta ve duvar ustalığında kullanılan aletler de işlenmiştir. Böylece antik dönemde bir zanaatkarın farklı zanaat kollarında da uzmanlaştığı anlaşılır.

Buna karşın Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'da kabartma ve yazıtlarıyla tespit edilen mesleki mezar stellerinin sayıları oldukça azdır. Anadolu'nun en önemli mermer üretim merkezlerinden olan Dokimeion (Afyon, İscehisar) ile bağlantılı iki eser önemlidir: O. Bingöl tarafından Afyon Müzesi'nde tespit edilen iki mezar steli üzerinde kabartma alet tasvirleri bulunmaktadır. Mezar stellerinin ilki İscehisar'dan getirilmiştir. Yarım işçilikli stel üzerinde ayakta duran giyimli bir erkek figürünün yanında bir külünk tasvir edilmiştir[57]. İkinci örnekte ise mezar stelinde sadece bir taşçı tokmağı görülür[58]. Her iki stelin sahibinin mesleği, zanaatlarında kullandıkları aletler ile tanımlanır.

Steller dışında Anadolu'da bir taş ustasının mezarı olduğunu hem konumu hem de lahit üzerinde yer alan kabartma tasvirlerle tanımlanan iki mezar Olba'da tespit edilmiştir[59]. Bunlardan ilki Olba Roma İmparatorluk Dönemi mezarlık alanlarından Tırnak Tepesi mevkiinde tespit edilen lahittir. Lahit teknesinin iki kısa kenarında yer alan birer taşçı keseri tasviri varken lahdin güney kısa kenarında taşçı keserinin yanı sıra üç adet taşçı kalemi tasviri yer alır[60]. Bir diğer mezar ise Tırnak Tepe mezarlık alanında bir khamosoriondur. Khamosorion kapağının kısa kenarında bir taşçı keseri kabartması yer alır[61] . Taşçı aletleri olan keskiler ve madırga heykeltraşlar tarafından da kullanılmaktadır[62]. Ephesos'da bir lahit kaidesi üzerinde mermer atölyesi tasviri görülür. Tasvirler atölyedeki dört farklı işi betimler ve ustalar burada madırga ve keskileri kullanmaktadır[63].

İnsanın varoluşundan beri süregelen barınma, beslenme, savunma vb. gibi yaşamı idame ettiren eylemlerde, eylemin getirdiği gerekliliklerle kullanılan aletlerin çeşitliliği, aynı eylemlerin günümüzde de-

52 Kibyra'daki bu inşa faaliyetleri sırasında Agora'da mimar/usta eliyle hazırlanmış bir postament şablonu örneği için bkz. Demirer – Baytak, 2019, 487-496.

53 Albustanlıoğlu 2011, 1,7; MS 1. yüzyıldan itibaren, kentsel gelişme ve genişlemeye paralel olarak artan talebi karşılamak için yerleşim yerleri yakınlarında yeni ocaklar açılmaya başlanmış ve taşçılık bir iş kolu olarak yaygınlaşmıştır; bkz. Margot 2012, 61.

54 Aristoteles, 7, 1241b.

55 Gummerus 1913, 67.

56 Gummerus 1913, 68.

57 Bingöl 2012, res. 160.

58 Bingöl 2012, 160, 165.

59 Akçay 2008, 291-317.

60 Akçay 2008, 302, fig.16-18.

61 Akçay 2008, fig. 19, 20.

62 Bulat 2003, 67-79.

63 Smith 2008, 108, fig. 5a-b.

vam eden şekil ve çeşitliliği içinde de izlenebilir. Yani devamlılık gösteren teknik konularda aletler çağın getirdiği piroteknolojik veya kimyasal yeniliklerle geliştirilmeleri dışında şekilsel ve işlevsel olarak büyük değişiklikler göstermediği için, örneğin günümüz zanaatkarlarının kullandığı aletlerle, benzerleri somut olarak ele geçmemiş dahi olsa, antik dönem benzerleri ile karşılaştırmalar yapılabilir. Günümüzde taş mimaride kullanılan el aletlerinin çoğu antik çağ öncüllerinin devamıdır; madırga, gönye, mastar, keski, külünk veya pergel gibi aletlerde üretim, malzeme kalitesi veya küçük tasarım/ergonomi detayları dışında bir form değişikliğine gerek duyulmadan sürmektedir. En eski yapı malzemesi olarak doğanın insana sunduğu ahşap veya taşın özellikleri değişmediği için, işleme tekniklerinde de süreklilik söz konusudur.

Arkeolojik buluntular içinde, günlük yaşamın uğraşları ile ilgili önemli el aletlerinden oluşan özellikle demir buluntular, genellikle buluntu konumu ve durumuna göre değişkenlik gösteren yoğun bir korozyon tabakasıyla kaplı olarak ve diğer malzeme gruplarına görece az sayıda ele geçmektedirler. Bakır alaşım aletlerde ise alaşımın yapısından kaynaklanan nispeten daha iyi bir korunmuşluk gözlenir. Dolayısıyla, antik dönem zanaatkarlarının kullandıkları aletlerle ilgili sınıflamalar ve tanımlamalar yapılmasında, ele geçen buluntulardan sonra en önemli veriler, vazo resimleri ve taş üzerine işlenmiş kabartmalardan elde edilir.

Yukarıda anlatılan mezarlara ait kabartmalarda, Roma Dönemi'nde kentleşme süreçleri yanında zanaatkarların ve ticaret erbaplarının zenginleşmesiyle oluşan yeni toplumsal anlayışın doğrudan mezar tasvirlerine yansıdığı görülür. Bu dönemle birlikte zanaatkarlar kendi yaptıkları işle ön plana çıkmış ve mezar stellerine, kullandıkları aletleri bir atribü gibi tasvir ederek kendilerini tanımlamışlardır. G. Zimmer, özellikle İmparatorluk Dönemi'nde yaygınlaşan bu tasvirlerden yola çıkarak oluşturduğu kapsamlı çalışmasında, kabartmalar üzerindeki zanaatkar aletlerini meslek gruplarına göre sıralamıştır; bu sınıflamalar içinde yapı ve taş ustalarına ait betimlemeler önemli yer tutar[64]. G. Zimmer'in çalışmasının ardından ivme kazanarak devam eden 40 yıllık arkeolojik araştırmalarda konuyla ilgili tekil örnekler bulunmaya devam etmiştir[65]. Kibyra buluntusu kaide üzerindeki alet betimleri, oldukça sağlam korunagelmiş bir örnektir ve bir taş ustası/arkhitekton/mimarın yaşam özetini basit tasvirlerle günümüze ulaştırarak antik çağ yaşamıyla ilgili bilgilerimize yeni katkılar sağlamaktadır.

Son olarak, toplumları oluşturan katmanlar içinde, meslek gruplarının varlıklarını deklare etmelerinin yollarından biri olan sanatın, zanaatkarların kendilerini yaşamda ve sonrasında ifade etme aracı olduğunu da idrak etmek gereklidir. Bu anlayışla bakıldığında, antikçağdan beri kendilerini ifade etmeye çalışan zanaatçılar arasında taş ustalarının kendi mezarları üzerinde, bir ömür harcayıp, gururla veda ettikleri mesleklerini betimlemeye devam etmeleri[66], günlük yaşamın pek çok alanında olduğu gibi, geleneklerin zamandan münezzeh sürekliliğini göstermesi açısından da önemlidir.

64 Zimmer 1982, 143 vd.

65 Olba'da bulunan iki lahit üzerinde de farklı tipolojide taşçı keserleri yanında keskiler betimlenmiştir; Akçay 2008, 302, fig. 17-18; 304, fig. 20.

66 Roberts 1978, 106-111.

KAYNAKÇA

Adam 1994 — J. P. Adam, *Roman Building Material&Techniques*, Indiana, 1994.

Akçay 2008 — T. Akçay, Olba' daki Taş Ustası Mezarları Işığında Yerel Taş İşçiliği, *OLBA* 16, 2008, 121-132.

Akyürek-Şahin 2021 — N. E. Akyürek-Şahin, "Der Bildhauer „Moschos Kallippos" aus Synnada Ein kleines Corrigendum zum Künstlerlexikon der Antike", *GEPHYRA* 21, 231-235, 2021.

Albustanlıoğlu 2011 — T. Albustanlıoğlu, *Roma İmparatorluk Döneminde Mermer Ocakları Organizasyonu*, Ankara, 2011.

Alten-Güler 2022 — E. Alten-Güler, "Kibyra'dan İki Yeni Hekim Onurlandırma Yazıtı", *Uluslararası Uygulamalı Sosyal Bilimler Kongresi*, eds. H. Kılıç – E. Sayın, İstanbul 2022, 61- 69.

Arbore-Popescu 1997 — G. Arbore-Popescu, *I Daci, 26 Marzo-29 Giugno, Palazzo Strozzi*, Firenze, 1997.

Arslan 2010 — N. Arslan, "Troas Bölgesi'ndeki Taşın Hayat Verdiği Kent Assos", *Colloquium Anatolicum* 9, 2010,113-139.

Baitinger – Völling 2007 — H. Baitinger – T. Völling, *Werkzeug und Gerät von Olympia*, Olympische Forschungen, Band 32, Berlin, 2007.

Berns – Ekinci 2015 — C. Berns – H. A. Ekinci "Gladiatorial games in the Greek East: a complex of reliefs from Cibyra", *Anatolian Studies* 65, 2015, 143-179.

Bingöl 2012 — O. Bingöl, *Bu Koca Taşları Nasıl İşlediler, Nasıl Kaldırdılar*, İstanbul, 2012.

Binsfeld 2006/07 — A. Binsfeld, "Arbeit, Status, Repräsentation: Sklaven und Freigelassene in Inschriften und Grabdenkmälern des Treverergebietes", *Trierer Zeitschrift* 69/70, 2006/07, 167-176.

Bulat 1999 — M. Bulat, "Antik Çağ Taş Yontu Sanatında Ölçüm ve Kopyalama Yöntemleri", *Sanat Dergisi* 1, 1999, 121-132.

Bulat 2003 — M. Bulat, "Aprodisias Heykeltraşlık Okulu ve Arkeoloji Müzesinde Bulunan Bitirilmemiş Europa Heykeli", *Sanat Dergisi* 3, 2003, 67-76.

Burford 1963 — A. Burford, "The Builders of the Parthenon", *Greece* & *Rome*, vol. 10, Supplement: Parthenos and Parthenon, 1963, 23-35.

Ciarallo – De Carolis 1999 — A. Ciarallo – E. De Carolis, *Pompeii, Life in a Roman Town, Museo Archaeologico Nazionale di Napoli, March 27-July 18, 1999*, eds. A. Ciarallo – E. De Carolis, 1999.

Corsten 2002 — T. Corsten, *Die Inschriften von Kibyra*, Teil I, Bonn, 2002.

Demirer 2013 — Ü. Demirer, *Kibyra Metal Buluntuları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, 2013.

Demirer 2018 — Ü. Demirer, "Kibyra Nekropollerinde Adak Olarak Sunulmuş Instrumenta Domestica Metaller", *Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Ölü Gömme Adetleri Uluslararası Sempozyumu* 4, 2018, 507-533.

Demirer – Baytak 2019 — Ü. Demirer – İ. Baytak, "An Incised Template of an Architectural Postament from Kibyra", *Cedrus* 7, 2019, 487-496.

Dirlmeier 2002 — I. K. Dirlmeier, *Kleinfunde aus dem Athena Itonia - Heiligtum bei Philia (Thessalien)*, Mainz, 2002.

Deonna 1938 — W. Deonna, *Le Mobilier Delién, Exploration Archaeologique de Délos*, Paris, 1938.

Epstein 2010	S. Epstein, "Attic Public Construction: Who Were The Builders?", *Ancient Society* 40, 2010, 1-14.
F. dell'Orto – Varone 1994	L. F. dell'Orto – A. Varone, *Pompeji Wiederentdeckt, Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig, 19. März-26. Juni 1994*, Rom, 1994.
Finch 1964	J. K. Finch, "Civil Engineering through the Ages by Charles J. Merdinger", *Technology and Culture*, vol. 5, no. 3, 1964, 435-438.
Frings – Willinghöfer 2010	J. Frings – H. Willinghöfer, *Byzanz Pracht und Alltag, 26. Februar bis 13. Juni*, Bonn, 2010.
Gaitzsch 1980	W. Gaitzsch, *Eiserne Römische Werkzeuge*, BAR 78 (i), London, 1980.
Gaitzsch 1984	W. Gaitzsch, "Ergologische Bemerkungen zum Hortfund im Königsfort und zu Verwandten Römischen Metalldepots", *Bonner Jahrbücher* 184, 1984, 379-400.
Gaitzsch 1985	W. Gaitzsch, "Werkzeuge und Gerate in der römischen Kaiserzeit", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, eds. H. Temporini – W. Haase, Berlin, 1985, 170-193.
Gaitzsch 2005	W. Gaitzsch, *Eisenfunde aus Pergamon: Geräte, Werkzeuge und Waffen*, Pergamenische Forschungen 14, Berlin, 2005.
Gezgin 2024	İ. Gezgin, *Ötekilerin Arkeolojisi: Uygarlığın Görmediği İnsanların Öyküsü*, İstanbul, 2024.
Gören 2022	E. Gören, "Antik Yunan'da Zanaat ve Zanaatkâr Olarak İnsan", *Alet İşler: Dünya Tümden Değişir*, ed. A. Kuruçay, İstanbul, 2022, 34-49.
Gummerus 1913	H. Gummerus, "Darstellungen aus dem Handwerk auf römischen Grab und Votivsteinen in Italien", *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts Mit dem Beiblatt Archäologischer Anzeiger* 28, 1913, 63-126.
Hermary – Jacquemin 1988	A. Hermary – A. Jacquemin, "Hephaistos", *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* 4, 1988, 627-654.
Jacobi 1897	L. Jacobi, *Das Römercastell Saalburg,* Homburg vor der Höhe, 1897.
Karaüzüm 2005	G. Karaüzüm, *Doğu Dağlık Kilikia (Olba) Bölgesi Lahitleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, Mersin, 2005.
Manning 1985	W. H. Manning, *Catalogue of the Romano-British Iron Tool Fittings and Weapons in the British Museum*, London, 1985.
Mannoni – Mannoni 1985	T. Mannoni – L. Mannoni, Marble, *The History of a Culture*, New York, 1985.
Margot 2012	K. Margot, "Das römische Handwerk", *Archäologie in Deutschland, Sonderheft: Römisches Handwerk*, 2012, 50-97.
Meagher 1988	R. Meagher, "Techne", *Perspecta* 24, 1988, 158-164.
Neira 2012	L. Neira, "Unique Representation of a Mosaics Craftsman in a Roman Pavement from the Ancient Province Syria", *Journal of Mosaic Research* 5, 2012, 103-113.
Nothdurfter 1976	J. Northdufter, *Die Eisenfunde von Sanzano in Nonsberg*, Römisch Germanische Forschungen, Band 38, 1979.
Noelke 2008	P. Noelke, "Bildhauerwerkstätten im römischen Germanien", *Bonner Jahrbücher*, 206, 2008, 87-144.
Oransay 2006	B. S. A. Oransay, *Arykanda Antik Kentinde 1971-2002 Kazı Sezonları Ele geçen Madeni Buluntular ve Madencilik Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2006.

Özüdoğru 2020	Ş. Özüdoğru, *Kibyra*, İstanbul, 2020.
Pevsner 1942	N. Pevsner, "The Term 'Architect' in the Middle Ages", *Speculum* 17/4, 1942, 549-562.
Petrie 1917	W. M. F. Petrie, *Tools and Weapons*, London, 1917.
Pfuhl – Möbius 1977	E. Pfuhl – H. Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs I*, Mainz am Rhein 1977.
Pfuhl – Möbius 1979	E. Pfuhl – H. Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs II*, Mainz am Rhein, 1979.
Pietsch 1983	M. Pietsch, "Die Römischen Eisenwerkzeug von Saalburg, Feldberg und Zugmantel", *Saalburg Jahrbuch* 39, 1983, 6-84.
Randal 1953	R. H. Randal Jr., "The Erechtheum Workmen", *American Journal of Archaeology* 57/3, 1953, 199-210.
Rae 1975	J. B. Rae, "Engineers are People", *Technology and Culture* 16/3, 1975, 404-418.
Roberts 1978	W. E. Roberts, "Tools on Tombstones", *Pioneer America* 10/1, 1978, 106-111.
Smith 2008	R.R.R. Smith, *Aphrodisias'tan Roma Portreleri*, eds. R.R.R. Smith – J. Lenaghan, İstanbul, 2008.
Tarkan 2011	D. Tarkan, *Kibyra Kabartmalı Sunakları: Tip, Biçem ve Atölye*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, 2011.
Waldbaum 1983	J. C. Waldbaum, *Metalwork from Sardis: The finds through 1974,* Massachusetts, 1983.
Whitehead 2010	D. Whitehead, *Apollodorus Mechanicus: Siege-matters (Poliorketiká)*, Historia 215, Wiesbaden, 2010.
Zimmer 1982	G. Zimmer, *Römische Berufsdarstellungen*, Berlin, 1982.

SUMMARY

This paper deals with a relief block unearthed during the excavations at Kibyra depicting a group of tools used by the stonemasons of the period. The block is an example of a rare group of reliefs traditionalised in the Roman Imperial period depicting stonework tools within the burial context in Anatolia. It is identified as a base belonging to one of the ostothek types commonly found in the city. Depictions of professions on tomb stelae were scarce in the Hellenistic Period; however, the craftsmen began to be commemorated with their profession and relief depictions as well as inscriptions on their tombs in the Roman period. Funerary stelae of craftsmen in Anatolia emerged during the Hellenistic Period and increased with the Roman Imperial Period. These stelae depict craftsmen either practicing their craft or showcasing the tools essential to their professions. The information that material evidence provided on this subject is limited since they are relatively scarce in archaeological contexts. The reason lies in the nature, condition, and find spot of these materials. Iron artefacts, essential hand tools related to daily life, are generally found covered with a dense layer of corrosion. On the other hand, tools made of copper alloy have relatively been better preserved due to the nature of the alloy. Therefore, the vase paintings and reliefs form the most crucial evidence, following the material evidence to classify and describe the tools used by ancient craftsmen.

Tomb reliefs from the Roman period reflect the new social understanding stemming from urbanisation and the economic prosperity of craftsmen and traders. During this period, craftsmen highlighted their profession and identified themselves by depicting their tools as if their attributes on funerary stelae. Comprehensive studies based on these depictions that became widespread, especially in the Imperial Period, allowed scholars to classify the tools on reliefs according to professional groups; among these groups, depictions related to builders and stonemasons hold particular significance. Gaining momentum after G. Zimmer's study, four decades of archaeological research have continued to find unique examples related to the subject. The tool depictions on the base from Kibyra serve as a well-preserved example and contribute new insights into life in antiquity by encapsulating the essence of a stonemason/architect/engineer's life to the present through simple designs.

Art, as a means of expression for occupational groups within societal strata, allows craftsmen to assert their existence in life and beyond. It is noteworthy that stonemasons among the craftsmen endeavouring to express themselves since antiquity continued to depict their lifelong professions with pride on their graves. This continuity of traditions, evident in various aspects of daily life, underscores the timeless essence of traditions among craftsmen.

SEPTEM ARTES

info@septemartes.com

Makale Geliş |Received: 19.03.2024
Makale Kabul |Accepted: 18.04.2024
Septem Artes 2 (2024), 14-28
DOI: 10.5281/zenodo.11213751

İZMİR ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDEN BİR GRUP ANADOLU-FRİG TİPİ FİBULA

A Group of Anatolian-Phrygian Type Fibulae from İzmir Archaeology Museum

Emre ERDAN*

Öz: Fibulalar ilkin Geç Tunç Çağı sonlarında ortaya çıkmıştır. İlk nerede ve ne zaman ortaya çıktığı sorusu uzun süre bilim dünyasını meşgul eden fibulalar hakkında günümüzde yürütülen araştırma ve incelemeler söz konusu ürünün Güneydoğu Avrupa'da MÖ 2. binyılın son çeyreğinde ortaya çıktığını, göç dalgalarıyla Akdeniz havzasına yayıldığını ve birbirinden farklı coğrafyalarda farklı tip ürünlerin birdenbire yaygınlaştığını göstermektedir. Başlangıçta fonksiyonel bir amaca uygun olarak üretilen fibulalar giysileri birbirine tutturma amacıyla kullanılmışsa da zamanla nesnenin anlamı ve kullanım amacında farklılıklar görülmeye başlanmıştır. Demir Çağ sürecinde Muscarella tarafından "toplumsal kimlik kartı" benzetmesi yapılan fibulalar gerçekten de globalleşme sürecindeki Demir Çağ Akdeniz dünyasında ulusların birbirinden ayrılması noktasında önemli bir veri kaynağı olmuştur. Doğu dünyasında erkekler, batıda ise kadınlarla ilişkilendirilen ve zamanla bir süs eşyasından prestij nesnesine dönüşen fibulaların dinsel anlam kazandığı Ege-Akdeniz tapınak ve kutsal alanlarına adak olarak sunulan binlerce fibula sayesinde iyi bilinmektedir. Fibulaların İzmir Arkeoloji Müzesi'nde yer alan küçük bir grubu bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Önemli bir alt tip olması sebebiyle tanıtılması amaçlanan küçük grubu literatürde Anadolu-Frig tipi olarak bilinen örnekler oluşturmaktadır. Eserler, tipolojide XII olarak adlandırılan tipin dört alt grubuna aittir. Bunlar genel olarak Batı Anadolu örnekleriyle uyumlu bir şekilde, MÖ 8-6. yüzyıllar arasında tarihlendirilebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Frigler, Fibulalar, Demir Çağ, İzmir Arkeoloji Müzesi, Batı Anadolu.

Abstract: Fibulae first appeared at the end of the Late Bronze Age. For a long time, the scientific world was puzzled by the question of where and when they first appeared. Today's research and studies show that the product in question appeared in south-eastern Europe in the last quarter of the 2nd millennium BC, spread to the Mediterranean basin with waves of migration, and suddenly, different types of products appeared in different geographical areas. Fibulae, at first functional, served as a means of fastening clothing; however, their meaning and use changed over time. Fibulae, which Muscarella likens to "social identity cards" in the Iron Age, have indeed become a significant source of data for the distinction of nations in the Iron Age Mediterranean world, which is in the process of globalisation. It is well known that fibulae, which were associated with men in the Eastern world and with women in the West and which were transformed over time from an ornament to an object of prestige, acquired religious significance thanks to the thousands of fibulae that were presented as votive offerings in Aegean-Mediterranean temples and sanctuaries. A small group of fibulae in the Izmir Archaeological Museum is the subject of this study. The small group, which is to be introduced as an important subtype, consists of examples known in the literature as the Anatolian-Phrygian type. They belong to four subgroups of Type XII in the typology and are generally compatible with Western Anatolian examples dating between the 8th and 6th centuries BCE.

Keywords: Phrygians, Fibulae, Iron Age, Izmir Archaeology Museum, Western Anatolia.

* Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Aydın, erdanemre@gmail.com.tr, ORCID: 0000-0002-4389-2016.
Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 19.03.2024 | Kabul Tarihi: 18.04.2024 | Atıf: Erdan E. 2024, "İzmir Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Anadolu-Frig Tipi Fibula". *Septem Artes* 2 (2024), 14-28.

Anadolu-Frig Tipi Fibulalar

Anadolu'da fibulaların seri üretimi Frigler ile başlar. İlk örnekleri MÖ 9. yüzyılın ortalarında görülmeye başlanan Anadolu-Frig tipi fibulaların yaygın örneklerinin MÖ 7. yüzyıl sonlarına değin üretilmeye devam ettikleri bilinmektedir. Gordion, Frig tipi fibulaların en önemli buluntu merkezidir. Burada özellikle kralî nekropol alanında ortaya çıkartılan çok sayıda fibula yerinde üretim düşüncesine destek sağlasa da henüz Gordion'da bulunmuş herhangi bir fibula kalıbının olmadığını hatırlatmak gerekmektedir. Gordion'daki dikkat çekici yokluğa karşın Frig tipi fibulaların Demir Çağ boyunca Anadolu'nun birçok noktasında sevilerek kullanıldığı ve üretildiğini gösteren kanıtlar mevcuttur. Kaman Kalehöyük[1], Smyrna[2], Sardeis[3], Miletos[4], Elmalı[5] ve kimi özel koleksiyonlarda Anadolu-Frig tipi fibula kalıpları[6] ile Nif artık üretim örnekleri[7] Frig tipi fibula üretiminin oldukça geniş bir sahada gerçekleştiğini yansıtması açısından son derece değerlidir. Bunların dışında Ephesos'ta tespit edilen çok sayıda örnek buranın da bir üretim merkezi olabileceğini düşündürmekteyse de henüz bunu doğrulayabilecek kesin bir kanıt yoktur. Kıta Yunanistan'da da söz konusu Anadolu-Frig tipi fibulaların çok sayıda örneği bilinmekte, Raubitschek kimi örnekler aracılığıyla bunların en azından bir kısmının yerel üretim ürünü olduğu fikrini öne sürmektedir[8].

İvriz Kaya Anıtı'nda Kral Warpalavaş'ın giysisi üzerinde[9], Kıta Yunanistan'da terrakotta figürinlerde[10], hatta kimi nadir Batı Anadolu örneklerinde erken elektron sikkeler üzerinde bir betim objesi olarak karşımıza çıkan[11] Anadolu-Frig tipi fibulalar Danimarkalı araştırmacı ve akademisyen Blinkenberg tarafından fibulalar ile ilgili olarak oluşturulan kapsamlı çalışmada[12] Tip XII başlığı altında incelenmiştir. Blinkenberg'i takip eden süreçte Muscarella[13] Gordion örneklerini ve Caner[14] de Anadolu'nun tamamına yayılan örnekleri farklı tipolojik yaklaşımlarla ele almışlardır. Tip XII fibulalar gerek biçim gerekse süsleme özellikleri itibariyle farklı alt tiplerde incelenmişlerdir. Ana üretim merkezi gibi görünen Gordion'daki fibulalar üzerine gerçekleştirdiği çalışmasında Muscarella Anadolu-Frig tipi fibulaları 2, 2A, 2B, 3, 4, 5, 7, 7A, 9, 11, 13, 13A, 14 ve 14A olarak dokuz ana ve alt başlıkta inceler[15]. Buna karşın Caner Anadolu Frig tipi fibulaları A-S arası 16 ana başlık ve çok sayıda varyant bağlamında tipolojik bir ayrıma yerleştirir[16].

Çalışmamız kapsamında İzmir Arkeoloji Müzesi'ne satın alma yoluyla gelen ve müze tarafından gerçekleştirilen kazılar sırasında bulunmuş olan 16 adet Anadolu-Frig tipi fibula incelenecektir. Örnekler Anadolu-Frig tipi fibulaların Muscarella tarafından oluşturulmuş tipolojisine dayanılarak dört alt başlıkta incelenecektir. Bunlar Tip XII-2, Tip XII-5, Tip XII-9 ve Tip XII-13'e ait eserlerden oluşmaktadır[17].

İzmir Arkeoloji Müzesi Tip XII-2 Anadolu-Frig Tipi Fibulaları

Tip XII-2 Anadolu-Frig tipi fibulalar çoğunlukla yarı dairesel ya da düz şekilde kesitli gövdeleriyle tanınmaktadır. Bu alt grup örneklerinde herhangi bir gövde bezemesi bulunmamakta, nadir örneklerde

1 Mori – Omura 1990, 337, 347, res. 9: 6; Paterakis – Omura 2017, 177.
2 Muscarella 1967a, 49.
3 Waldbaum 1983, nr. 950.
4 Triester 1995, fig. 5-6; Bilgi et al. 2004, 31.
5 Demirer 2005, 38, fig. 31.
6 Muscarella 1967a, fig. 85.
7 Baykan 2012, 235; Baykan 2017, 126, res. 10.
8 Raubitschek 1998, 53. Karşıt görüş için bkz. Philipp 1981, 304.
9 Muscarella 1967b, 83-84.
10 Strom 1998, 48, fig. 10.
11 Greenwell 1897, 265, 6; Babelon 1907, 93-94; Waggoner 1983, pl. 15, 345; Boardman 1980, 88, fig. 96; Konuk 2015, pl. 27, 1556; Erdan 2020, 140.
12 Körte – Körte 1904, 76-79; Blinkenberg 1926, *passim*; Muscarella 1967a, 59; Caner 1983, 50 vd.
13 Muscarella 1967a, *passim*.
14 Caner 1983, *passim*.
15 Muscarella 1967a, 13-48.
16 Caner 1983, 51-174.
17 Söz konusu çalışma İzmir Müze Müdürlüğü'nün 02.01.2024 tarih ve 4605330 sayılı izni ile gerçekleştirilmiştir. İzin ve destekleri için Müze Müdürlüğü'ne, yardımları için Müze uzmanlarından Firdevs Yamaç, Elvan Tural'a ve fotoğraflar için Özgün Öz'e teşekkür ederim.

kazıma çizgilerle oluşturulmuş süslemeler yer almaktadır. Bu tipte örneklerden çalışma içerisinde incelediğimiz örnek sayısı birdir. 11276 envanter no'lu örnek (Kat. No. 1) 5.7 cm genişliğinde, 5.3 cm yüksekliğindedir. 57.09 gram ağırlığındaki bronz fibula, ağırlığı itibariyle yünlü bir kumaşı tutturmak için kullanılmış olmalıdır[18]. Örnek tipin genel görüntüsünü yansıtır biçimde gövde kısmında yalındır. Her iki ayak sırasında disk ve yüzük disk biçimli süsleme elemanları bulunmaktadır. Bunlar iki sıra ve ortası yivlendirilmiş diskler arasında tek sıra sivri disk biçimli süsleme ögesi üst üste gelecek şekilde oluşturulmuştur. İğne tutamak plakası Anadolu-Frig tipi fibulaların karakteristik özellikleri arasında sayılan "T" biçimlidir. Gordion'un yeni kronolojisi kapsamında benzer tipin erken örnekleri MÖ 840-820 yılları arasına tarihlenmekte, MÖ 710'lara tarihlenen tümülüslerden sonra kullanımı görülmemektedir. Tek parça kalıba döküm yoluyla üretilen eserin iğne kısmı kırıktır. MÖ 8. yüzyıla tarihlendirilmelidir.

İzmir Arkeoloji Müzesi Tip XII-5 Anadolu-Frig Tipi Fibulaları

Gövde üzerinde herhangi bir süsleme ögesi olmayan yalın tiplerden bir diğeri Tip XII-5 Anadolu-Frig fibulalarıdır. Bunlarda gövde kesimleri kalın, "U" biçimli bir görüntü sunmaktadır. Belirleyici özelliklerinden birisi de ayak kısımlarına eklenen belirgin süsleme ögeleridir. Çalışmamız kapsamında incelediğimiz İzmir Arkeoloji Müzesi Anadolu-Frig fibulalarında ilgili tipe ait tek bir örnek bulunmaktadır. 1285 etüt numaralı eser (Kat. No. 2) 2.2 cm genişliğinde, 2.3 cm yüksekliğindedir. 5.70 gram ağırlığındaki bronz fibula tipin genel örüntüsüne uygun bir şekilde "U" biçimlidir. Gövde kısmı hafif omurgalı yapısı ile dikkat çeken fibulanın her iki ayak bitim noktasında kare biçimli süsleme ögeleri yer almaktadır. Ok ucu biçimli iğne tutamak plakası Anadolu-Frig tipi fibulalar arasında nadiren karşılaşılan bir özelliktir. Söz konusu iğne tutamak plakası ve ayak bitim süslemesi arasında iki sıra disk biçimli süsleme ögesine yer verilmiştir. Dikine uzatılmış zembereğin üst kısmından başladığı anlaşılan iğne kısmı kırık ve kayıptır. Her ne kadar tipin erken örnekleriyle MÖ 780-770 yılları arasına tarihlenen Gordion KIII tümülüsünde karşılaşılıyor olsa da İzmir Arkeoloji Müzesi Tip XII-5 Anadolu-Frig Tipi fibulanın iğne tutamak plakasının ana üretim merkezlerinden oldukça farklı yapısı eserin daha geç tarihli bir Batı Anadolu taklidi olduğunu düşündürmektedir.

İzmir Arkeoloji Müzesi Tip XII-9 Anadolu-Frig Tipi Fibulaları

Tip XII-9 Anadolu-Frig tipi fibulalar yine başta Gordion olmak üzere yoğun kullanım gören alt gruplardandır. Batı dünyasına ihraç edilen Frig tipi fibulalar arasında da önemli bir yere sahip olan Tip XII-9 fibulalarının karakteristik özelliği gövde üzerinde yer alan küresel başlı çivi süslemeleridir. Söz konusu içi boş çiviler pimler vasıtasıyla gövde kısmına bağlanmakta, kimi örneklerde çekiçleme kimi örneklerdeyse lehimleme yöntemleri kullanılarak sabitlenmektedirler. Gordion'da "Tahrip Tabakası" başta olmak üzere uzun bir süre kullanım gören Tip XII-9 fibulalar MÖ 800'lerde üretilmeye başlansa da asıl yoğunluğun MÖ 740 ve sonrasında olduğu görülmektedir[19].

Çalışmamız kapsamında değerlendireceğimiz İzmir Arkeoloji Müzesi Anadolu Frig Tip XII-9 fibula sayısı dörttür. 8080 envanter numaralı bronz fibula anılan tipin değerlendireceğimiz ilk örneğidir[20] (Kat. No. 3). 5.8 cm genişliğinde, 4.5 cm yüksekliğindeki fibula 40.23 gram ağırlığındadır. Yay biçimli gövde kısmı üzerinde beş adet iri boyutlu küre, fibulanın arka kısmına pim yardımıyla bağlanmıştır. Bunlardan merkezde bulunanın sırt kısmında yer alan yan yana iki pim, söz konusu eserin tamirat gördüğünü göstermektedir. Her iki ayak üzerinde daha küçük boyutlu, yan yana üç sıra küre şeklinde süslemeler bulunan fibulanın, İç Anadolu'da üretilen Anadolu-Frig tipi örneklerinin karakteristik "T" biçimli iğne tutamak plakasına sahip olduğu görülmektedir. Anılan tutamak plakası orta kısımdan yükseltilmiş, her iki yanında yivli bir görüntü oluşturulmuştur. Yükseltilen uzun ve ince kısım üzerinde iki sıra küçük küre süsleme ögesi yer alsa da üstte olan kayıptır. Tutamağın alt kısmı yan yana üç küçük küresel süsleme ile bezenmiştir. Fibulanın kısmen zembereği ve iğne kısmı kırıktır.

Müze başkanlığında Bayraklı'da yürütülen kazılar esnasında 1967 yılında ele geçen 9753 envanter

18 Caner 1983, Typ BII.

19 Muscarella 1967a, appendix A; Kohler 1995, fig. 53-54.

20 Caner 1983, variante AIV.

numaralı eser de yine Anadolu-Frig Tip XII-9'a ait bir örnektir (Kat. No. 4). 4.2 cm genişliğinde, 3.4 cm yüksekliğindeki bronz fibula 16.04 gram ağırlığındadır. Oldukça tahrip olmuş durumdaki eserin gövde kısmında beş adet içe çekik kenarlı küresel süsleme ögeleri bulunmaktadır. Bunlardan merkezde yer alanlar nispeten daha büyük çivilerden oluşmaktadır. Her iki ayak bitim noktası üzerinde yan yana ikişer sıra benzer formda süsleme ögeleri yer alır. Anılan süslemeler zemberek altı ve iğne tutamak plakası üzerinde de yer almakta, "T" biçimli iğne tutamak plakasının formu küçük küresel süsleme ögeleriyle oluşturulmuş görünmektedir. Gövde, ayak ve iğne tutamak plakası üzerinde toplamda dört süsleme ögesi kayıp olan fibulanın zemberek ve iğnesinin kırık olduğu görülmektedir.

Bir diğer Anadolu-Frig Tip XII-9 örneğimiz 15287 envanter numaralı bronz fibuladır (Kat. No. 5). 4.1 cm genişliğinde, 3.9 cm yüksekliğindeki fibula 30.33 gram ağırlığındadır. At nalı biçimli fibulanın gövde kısmı asimetrik yapıdadır. Gövde üzerinde sekiz adet iri boyutlu küresel süsleme ögesi olduğu anlaşılsa da bunlardan biri kayıptır. Her iki ayak bitim noktası, iğne tutamak plakası ve zemberek altında ikişer sıra daha küçük boyutlu küresel süsleme ögeleri yer almaktadır. İğne tutamak plakası üzerinde uzun ince yapıdaki yükseltilmiş alanda da bir adet süsleme yuvası görünse de bunun düşmüş ve kaybolmuş olduğu anlaşılmaktadır. Eserin iğne tutamak plakası kısmen tahrip olmuştur. Zembereği korunmuş durumdaki eserin iğnesi kayıptır.

Bu tip altında değerlendireceğimiz son örneğimiz 15961 envanter numaralı eserimizdir (Kat. No. 6). 6 cm genişliğinde, 4.3 cm yüksekliğindeki bronz fibula 62.95 gram ağırlığıyla dikkat çekmekte, yünlü bir kumaşı tutturmak için üretilen fibulalardan olduğu düşünülmektedir. Eserin gövde kısmında yan yana sekiz adet iri, ayak bitim noktaları, zemberek ve iğne tutamak plakası altında da altışar adet küçük boyutlu olmak üzere küresel süsleme ögeleriyle bezendiği anlaşılmaktadır. İğne tutamak plakası kısmen kırık olsa da karakteristik "T" biçimli örneklerle paralel olduğu anlaşılmaktadır. Eserin zembereği ve iğnesi kırıktır.

İzmir Arkeoloji Müzesi Tip XII-13 Anadolu-Frig Tipi Fibulaları

MÖ 850'lerde üretilmesine karşın asıl kullanım ve üretim yoğunluğunun MÖ 8-7. yüzyıllar olduğunu söyleyebileceğimiz Tip XII-13 Anadolu-Frig tipi fibulalar Batı Anadolu'da en sık karşılaşılan alt tiplerin başında gelen örnekleri temsil etmesi itibariyle oldukça değerlidir. Bu tipte süsleme ögeleri standart bir görünüm sunmakta, gövde üzerinde tek, her iki ayak üzerinde birer olmak üzere üçlü süsleme görülmektedir. Bunlar diğer tiplerde olduğu gibi birbirine benzer örnekler olmayabilmekte, dikdörtgen, silindir, boncuk, disk ya da yüzük biçimli süsleme ögeleri görülebilmektedir.

Çalışmamız kapsamında incelediğimiz İzmir Arkeoloji Müzesi Anadolu-Frig tipi fibulaları arasında en yoğun grubu Tip XII-13 numaralı örnekler oluşturmaktadır. Bu tip başlığı altında inceleyeceğimiz eser sayısı yedidir. Yukarıda değindiğimiz üzere Batı dünyasına en yoğun ulaşan alt tipin bu grup örnekleri olması sebebiyle söz konusu durum şaşırtıcı değildir. Tapınak armağanları ve mezar buluntuları başta olmak üzere Batı'da İtalya'ya değin ulaşan bu alt tipin Batı Anadolu yerel üretim örnekleri azımsanmayacak denli fazladır. Bu noktada Bayraklı ve Miletos Anadolu-Frig tipi fibula kalıplarının da Tip XII-13 fibulalar için üretilmiş örnekler olduğunu belirtmekte fayda bulunmaktadır.

1285 etüt numaralı bronz eser 2.6 cm genişlik, 2.7 cm yükseklik ve 8.77 gram ağırlığa sahiptir (Kat. No. 7). Kalın gövde kısmı üzerinde dikine beş, her iki ayak bitiminde karşılıklı ve üst üste sıralanmış dörder sıra disk biçimli süsleme ögesine sahip olan eserin "T" biçimli tutamak plakasına bağlanacak olan iğne kısmının zemberekten kırıldığı ve kayıp olduğu görülmektedir. 1383 envanter numaralı bronz fibula da Tip XII-13'e ait örnekler arasındadır (Kat. No. 8). Söz konusu fibulanın kalınlaştırılmış gövde merkez noktasında bir sıra disk biçimli süsleme ögesi yer alır. Her iki ayak bitim noktasında karşılıklı üçer sıra disk süslemeler devam eder. Bunlardan merkezde olan daha kalın, yivlerle ayrıldığı üst ve alt sıradakiler ise daha ince yapıdadır. "T" biçimli iğne tutamak plakasının üzeri kazıma çizgiyle süslenmiştir. Eserin zemberek ve iğnesi kırık ve kayıptır.

Anadolu-Frig Tipi fibulaların Batı Anadolu'da üretilmiş örnekleri arasında sayabileceğimiz 2014-158 envanter numaralı bronz fibula Tip XII-13'e aittir (Kat. No. 9). 3.20 cm genişliğinde, 2 cm yüksekliğin-

de, 3.71 gram ağırlığındaki tam eser hem boyutları hem de ağırlığıyla dikkat çekmektedir. Bu boyut ve ağırlıktaki fibulaların daha çok keten kumaşları tutturmak için kullanıldığı bilinmekte, 2014-158'in de bu yönde bir kullanımı olduğu düşünülmektedir. Oldukça korozyona uğramış durumdaki eser üzerinde tipin karakteristik özelliğinin yansısı olan üç sıra süsleme bulunur. Bunlardan ilki gövde merkezde diğer ikisi ise her iki ayak bitiminde yer alır. İğne tutamak plakası "T" biçimli örneklerin imitasyonu yerel özellikler taşır.

15960 envanter numaralı bronz fibula 4 cm genişliğinde, 3.1 cm yüksekliğinde, 20.21 gram ağırlığındadır (Kat. No. 10). Fibulanın gövde kısmında fibulayı dikine çevreleyen beş sıra disk biçimli süsleme yer almaktadır. Bunlardan merkezde olan daha kalın, yanlarda yer alan ikişer öge daha ince tutulmuştur. Benzer süsleme şeması her iki ayak bitiminde de görülür. Burada da karşılıklı beşli süsleme ögesi üst üste dizilmiş haldedir ve bunların da merkezinde yer alanı diğerlerine nazaran daha kalın yapıdadır. Eserin tek sıra zembereğinden uzanan iğne kısmı kırık ve kayıptır.

Batı Anadolu ve hatta Miletos üretimi olabileceğini önerebileceğimiz bir diğer Tip XII-13 örneği 19228 envanter numaralıdır (Kat. No. 11). Söz konusu eser 2.4 cm genişliğinde, 1.7 cm yüksekliğinde, 2.23 gram ağırlığındadır. Tam olarak korunmuş durumdaki bronz fibulanın iğne tutamak plakası karakteristik "T" biçimli örnekten ayrılan düz ve uzun yapısıyla dikkat çekmektedir. Eserin gövde ve ayak bitim noktalarında dörderli disk biçimli süslemeler yer almakta, gövde kısmında boş kalan diğer tüm alanların yivlerle sarmalandığı ve bu sayede küçük boyutlu çok sayıda disk biçimli süsleme görüntüsü yakalandığı görülmektedir.

Tam olarak korunmuş bir diğer Tip XII-13 grubu fibula 27003 envanter numaralı bronz örneğimizdir (Kat. No. 12). 3.2 cm genişliğinde, 2.8 cm yüksekliğindeki fibula 6.49 gram ağırlığında, oldukça küçük boyuttadır. Keten benzeri ince kumaşlarla kullanılmış örnekler arasında sayabileceğimiz söz konusu fibulanın Anadolu-Frig tipi fibulaların karakteristik iğne tutamak plakalarında ayrılan uzun ince yapısı bu fibulanın da Batı dünyasında üretilmiş örneklerden olduğunu göstermektedir. Eserin gövde ve her iki ayak bitiminde ince ve disk biçimli sekizer süsleme ögesi yer almaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Çalışma kapsamında günümüzde İzmir Arkeoloji Müzesi'nde muhafaza edilen 12 Anadolu-Frig tipi fibula incelenmiştir. Anadolu-Frig tipi fibulalar her ne kadar bu isimle anılıyor olsalar da söz konusu ürüne dair beğeni ve talep Anadolu sınırlarının çok ötesine taşınmış, Ege Adaları başta olmak üzere, Kıta Yunanistan, Makedonya ve hatta İtalya'ya kadar ulaşmış, birçok merkezde yerel üretimi gerçekleştirilmiştir. Batı dünyasında daha çok bir adak eşyası niteliğinde karşımıza çıkan Anadolu-Frig tipi fibulaların Batı dünyasında tespit edildiği her merkezde yerinde üretim ürünü olduğunu söylemek bugünkü arkeolojik data itibariyle mümkün olmasa da Smyrna[21], Sardeis[22], Miletos[23], Elmalı[24] kalıpları ve Nif'te tespit edilen hatalı üretim örnekleri[25] konuyla ilgili fikir vermektedir.

İzmir Arkeoloji Müzesi fibulaları oldukça geniş bir konteksi oluşturmaktadır. Bununla beraber müzede yer alan eserlerin önemli bir bölümü Caner'in 1983 yılında yayımladığı kapsamlı çalışmasında değerlendirmeye alınmıştır. Bununla beraber çalışma kapsamında müzeye çeşitli yollarla daha sonraki yıllarda kazandırılan Anadolu-Frig tipi fibulalar açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre İzmir Arkeoloji Müzesi'nde çalışmamız kapsamında değerlendirdiğimiz Anadolu-Frig tipi fibulalar dört alt tipte yer almaktadır. Tip XII-2, 5, 9 ve 13 fibula örnekleri müzede çalışma imkânı bulduğumuz Anadolu-Frig tipi fibula grupları arasındadır. Bunlar arasında yoğunluk genel Batı dağılımı ile doğru orantılı olacak şekilde Tip XII-9 ve Tip XII-13 numaralı alt tip örneklerde gözlemlenmektedir.

Anadolu-Frig tipi fibulalar Demir Çağ toplumları arasındaki eşya dolaşımının en özel eserleri arasında yer

21 Muscarella 1967a, 49.
22 Waldbaum 1983, nr. 950.
23 Triester 1995, fig. 5-6; Bilgi et al. 2004, 31.
24 Demirer 2005, 38, fig. 31.
25 Baykan 2012, 235; Baykan 2017, 126, res. 10.

alır. MÖ 8-6. yüzyıllar arası oldukça geniş bir coğrafyaya yayılan bu tipte fibulaların salt işlevsel amaçlı değil, dini yönüyle de değer kazandığı bilinmektedir. Batı Anadolu[26], Ege Adaları[27], Kıta Yunanistan[28], Kıbrıs[29] ve İtalya[30] gibi bölgelerde tapınak ve kutsal alanlarda bulunan çok sayıda örnek bu yönde kullanımın en iyi kanıtları arasındadır[31].

Müze ve özel koleksiyon gibi stratigrafi yoksunu eserlerin tarihlendirilmesi her zaman zorludur. Çalışma kapsamında değerlendirdiğimiz İzmir Arkeoloji Müzesi Anadolu-Frig tipi fibulalarda yeni bir tip ya da alt varyant oluşturacak herhangi bir unsura rastlanmadığı gibi genel olarak Orta Anadolu bölgesinden ithal edilmiş ya da Batı Anadolu'da yerinde üretilmiş eserlerin bulunduğu görülmektedir. Eserlerin birçoğu Frig-Batı Anadolu etkileşiminin yoğun olduğu MÖ 8. yüzyıl ve sonrasına tarihlenmekte, yerel üretim örnekler Friglerin siyasi gücü yitirdikleri MÖ 7. yüzyıl ve sonrasına tarihlendirilebilmektedirler. Sevindirici bir şekilde sayısı her geçen gün artan fibula çalışmalarının ülkemiz müzelerinde yer alan fibulaların genel tipolojisini anlamaya katkı sunacağı ve daha farklı yorumları beraberinde getirebileceği umulmaktadır.

26 Smyrna (Boardman 1961, fig. 21b), Ephesos (Hogarth 1908, pl. 19, 1-2; Klebinder-Gauß 2007, 93-103), Sardeis (Waldbaum 1983, 112-115, pl. 43. 671-675), Troia (Dörpfeld 1902, 414; Caner 1983, 105, nr. 608), Larisa (Boehlau – Schefold 1942, taf. 10.25), Tisna (Erdan 2019c, 45-46), Thymbra (Caner 1983, 115, nr. 676, 714, 753, 967, 975, 998, 999, 1017, 1030), Nif (Baykan 2012, 235, res. 7; Baykan 2017, 126, res.10), Neandria (Caner 1983, 148, nr. 1023, 1024, 1031-1033), Klaros (Şahin et al. 2003, 83), Klazomenai (Hürmüzlü 2003, 451), Didyma (Naumann – Tuchelt 1963, 47, 48; Filges 2004, 148), Miletos (Donder 2002, 8, abb. 5; von Graeve 2007, 636), Büyük Saray (Dönmez 2017a, 66; Dönmez 2017b, 110, fig. 28) ve Assos (Utili 1999, *passim*; Arslan et al. 2009, 106; Wescoat 2012, 202-203).

27 Kikladlar (Ainian 2005, 98; Koukoulidou et al. 2017, 202-204), Aigina (Blinkenberg 1926, 230; Sapouna-Sakellarakis 1978, 121), Khios (Lamb 1934-35, 149), Delos (Deonna 1938, 289), Paros (Rubensohn 1962, 69, nr. 18), Siphnos (Brock – Mackworth-Young 1949, 26, nr. 4-5), Thera (Dragendorff 1903, 299), Lesbos (Lamb 1931, 166-178), Rhodos (Blinkenberg 1931, 88, pl. 8. 111), Samos (Birmingham 1961, 188-199; Muscarella 1967a, Appendix C; Waldbaum 1983, 10), Samothrake (Lehmann – Lehmann 1959, 166), Thassos (Sapouna-Sakellarakis 1978, 128, nr. 1678).

28 Pherai (Kilian 1975, 151-154), Chaeronea (Myres 1930, 420), Delphi (Perdrizet 1908, 112, fig. 396), Stymphalos (Young 2014, 135, 244), Isthmia (Raubitschek 1998, 50-51), Ithaca (Heurtley – Robertson 1948, 118, pl. 50. E17, E20), Perachora (Payne 1940, 171), Olympia (Jantzen 1972, 49-53; Philipp 1981, 311-312), Tegea (Voyatzis 1990, 213-214), Argos (Waldstein 1905, 244-246), Sparta (Dawkins 1929, 198-199).

29 Idalion (Waldbaum 1989, 346, pl. 4-82).

30 Bitalemi (Tarditi 2015, 46), Latium (Gierow 1964, 209; Kilian 1975, 153), Ischia (Stoop 1955, fig. 15; Muscarella 1967a, pl. XI, 59-60).

31 Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdan 2017, 51-60; Erdan 2018, *passim*; Erdan 2019a, 163-185; Erdan 2019b, 227-248; Erdan 2020, 131-146. Batı dünyasında Frig tipi fibulaların yayılımı ve sebepleri hakkında tarafımca oluşturulan kapsamlı bir değerlendirmeye ait çalışma baskıya hazırlanmaktadır. Özet metin için bkz. Erdan 2022, 23.

KAYNAKÇA

Ainian 2005 — M. A. Ainian, "Inside the adyton of a Greek Temple Excavations on Kynthoa (Cyclades)", *Architecture and Archaeology in the Cyclades: Papers in honour of J. J. Coulton*, eds. M. Yeroulanou – M. Stamatopoúlou, 2005, 87-103.

Arslan et al. 2009 — N. Arslan, M. Dennert, B. Bohlendorf-Arslan "Assos 2007 Yılı Kazı Çalışmaları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı*, cilt 3, 2009, 105-122.

Babelon 1907 — E. Babelon, *Traité des Monnaies Grecques et Romaines*, vol. 1, Paris, 1907.

Baykan 2012 — D. Baykan, "Nif (Olympos) Dağı Kazısı Metal Buluntularının Tipolojik ve Analojik Değerlendirmesi", *27. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 2012, 231-246.

Bilgi et al. 2004 — Ö. Bilgi, H. Özbal, Ü. Yalçın, "Castings of Copper-Bronze/Bakır Tunç Döküm Sanatı", *Anatolia: Cradle of Castings Anadolu Dökümün Beşiği*, ed. Ö. Bilgi, 2004, 1-45.

Bilir 2019 — A. Bilir, "Bronze Fibulae of the Bolu Museum", *Cedrus* VII, 2019, 77-105.

Bilir 2020 — A. Bilir, "Kocaeli Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Fibula", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 6/9, 2020, 23-34.

Birmingham 1961 — J. M. Birmingham, "The Overland Route Across Anatolia in the Eighth and Seventh Centuries BC.", *Anatolian Studies* 11, 1961, 185-195.

Blinkenberg 1926 — C. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales*, Kobenhavn, 1926.

Blinkenberg 1931 — C. Blinkenberg, *Lindos: Fouilles et Recherches 1902-1914*, Berlin, 1931.

Boardman 1961 — J. Boardman, "Ionian Bronze Belts", *Anatolia* 6, 1961, 179-89.

Boardman 1967 — J. Boardman, *Excavations in Chios, 1952-1955: Greek Emporio*, London, 1967.

Boardman 1980 — J. Boardman, *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*, London, 1980.

Boehlau – Schefold 1942 — J. Boehlau, K. Schefold, *Larisa am Hermos: die Ergebnisse der Ausgrabungen, 1902- 1934*, Berlin, 1942.

Brock – Mackworh-Young 1949 — J. K. Brock, G. Mackworth Young, "Excavations in Siphnos", *The Annual of the British School at Athens* 44, 1949, 1-92.

Caner 1983 — E. Caner, *Fibeln in Anatolien*, vol. 1, Prähistorische Bronzefunde Abteilung XIV, München, 1983.

Dawkins 1929 — R. M. Dawkins, *The Sanctuary of Artemis Orthia*, London, 1929.

Demirer 2005 — Ü. Demirer, *Antalya Müzesi*, Ankara, 2005.

Deonna 1938 — W. Deonna, *Exploration Archeologique de Delos faite par l'École Francaise D'Athenes XVIII: Le Mobilier Delien*, Paris, 1938.

Donder 2002 — H. Donder, "Funde aus Milet: Die Metalfunde", *Archaologischer Anzeiger*, 2002, 1-9.

Dönmez 2017a — Ş. Dönmez, "Byzantion'dan Önce Thrakion Vardı Şehr-i İstanbul'un Kuruluş Ezberlerine Arkeoloji Darbesi", *Tarih* 34, 2017, 64-68.

Dönmez 2017b — Ş. Dönmez, "The Protohistoric Times of Istanbul in the Light of New Evidence", *TÜBA-AR* 21, 2017, 93-115.

Dörpfeld 1902 — W. Dörpfeld, *Troja und Ilion: Ergebnisse der Ausgrabungen in den Vorhistorischen und Historischen Schichten von Ilion 1870-1894*, vol. 1, Athens, 1902.

Dragendorff 1903	H. Dragendorff, *Thera II: Theraeische Graeber*, Berlin, 1903.
Engin 2016	A. D. Engin, "Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Bronz Frig Fibulaları Üzerine İnceleme", *Lidya "Altın Ülke" Uluslararası Katılımlı Altın, Gemoloji ve Kuyumculuk Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul, 2016, 1-13.
Erdan 2017	E. Erdan, "Aydın Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Frig Tipi Fibula", *Arkeoloji ve Sanat* 156, 2017, 51-60.
Erdan 2018	E. Erdan, *Aydın Arkeoloji Müzesi Fibulaları*, Ankara, 2018.
Erdan 2019a	E. Erdan, "Frig Tipi Fibulalarda Tanrıça Sembolizmi Üzerine Bazı Düşünceler", *Art-Sanat* 11, 2019, 163-185.
Erdan 2019b	E. Erdan, "Su Kuşlu Fibulalar ve Aydın Arkeoloji Müzesi'nden Bir Örnek", *Olba* 27, 2019, 227-248.
Erdan 2019c	E. Erdan, *Tisna I: İlk Araştırmalar ve Gözlemler*, İstanbul, 2019.
Erdan 2020	E. Erdan, "Of Phrygian Type Fibulae Depicted on Rare Coins", *Anadolu Prehistoryasına Adanmış Bir Yaşam: Jack Yakar'a Armağan,* eds. B. Gür – S. Dalkılıç, Ankara, 131-146.
Erdan 2022	E. Erdan, "Phrygian Fibulae in the West: Production, Function, Purpose and Symbolism", *Ancient Greek, Roman and Byzantine fibulae. Proceedings of an International e-conference in Honour of Dr Maurizio Buora, May 12-13, 2022 / Izmir, Turkey*, Colloquia Anatolica et Aegaea – Congressus Internationales Smyrnenses XII, eds. E. Laflı – A. Çetingöz – G. Kan-Şahin – H. Theon, İzmir, 2022, 23.
Filges 2004	A. Filges, "Die Arbeiten des Jahres 2002 in Didyma", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı*, cilt 1, 2004, 147-155.
Gierow 1964	P. G. Gierow, *The Iron Age Culture of Latium: Excavations and Finds*, vol. 1, Italy, 1964.
Greenwell 1897	W. Greenwell, "On Some Rare Greek Coins", *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society*, vol. 17, 1897, 253-283.
Heurtley – Robertson 1948	W. Heurtley, M. Robertson, "Excavations in Ithaca, V: The Geometric and Later Finds from Aetos", *The Annual of the British School at Athens* 43, 1948, 1-124.
Hogarth 1908	D. Hogarth, *Excavations at Ephesus: The Archaic Artemisia (Vol. 1)*, London, 1908.
Hürmüzlü 2003	B. Hürmüzlü, *Klazomenai Akpınar Nekropolisi*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2003.
Jantzen 1972	U. Jantzen, *Ägyptische und Orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos*, vol. 8, Bonn, 1972.
Kilian 1975	K. Kilian, *Fibeln in Thessalien von der Mykenischen bis zur Archaischen Zeit*, vol. 14, Prähistorische Bronzefunde Abteilung XIV, München, 1975.
Klebinder – Gauß 2007	G. Klebinder-Gauß, *Bronzefunde aus dem Artemision von Ephesos (Forschungen in Ephesos)*, Wien, 2007.
Kohler 1995	E. L. Kohler, *Gordion Excavations Final Reports: The Lesser Phrygian Tumuli-The Inhumations*, vol. 2, Pennsylvania, 1995.
Konuk 2015	K. Konuk, *Sylloge Nummorum Graecorum Turkey 1: The Muharrem Kayhan Collection*, part 2, İstanbul, 2015.

Koukoulidou et al. 2017	C. Koukoulidou, A. M. Ainian, T. Theodoropoulou, A. Touloumtzidou, D. Varvarinou-Vaï, E. Zimi, Z. Papadopoulou, "Small finds from the sanctuary of Kythnos", *Les Sanctuaires Archaïques des Cyclades*, Rennes, 2017, 193-256.
Körte – Körte 1904	G. Körte, A. Körte, *Gordion Ergebinisse der Ausgrabung im Jahre 1900 Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archaologischen Instituts*, Berlin, 1904.
Laflı – Buora 2012	E. Laflı, M. Buora, "Fibulae in the Museum of Ödemiş (Western Turkey)", *Oriental Archive* 80, 2012, 417-434.
Lamb 1931	W. Lamb, "Antissa", *Annual of the British School at Athens* 31, 1931, 41-67.
Lamb 1934-35	W. Lamb, "Excavations at Kato Phana in Chios", *Annual of the British School at Athens* 35, 1934-35, 138-164.
Lehmann – Lehmann 1959	K. Lehmann, P. W. Lehmann, *Samothrace: Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts of New York University*, vol. 11, New York, 1959.
Mac Sweeney 2017	N. Mac Sweeney, "Artefacts from Kilise Tepe, 2007-2011", *Excavations at Kilise Tepe 2007-2011: The Late Bronze and Iron Ages*, ed. J. N. Postgate, Cambridge, 2017, 1-86.
Mori – Omura 1990	M. Mori, S. Omura, "1988 Kaman-Kalehöyük Kazıları", *11. Kazı Sonuçları Toplantısı,* cilt 1, 1990, 335-355.
Muscarella 1967a	O. W. Muscarella, *Phrygian Fibulae From Gordion*, London, 1967
Muscarella 1967b	O. W. Muscarella, "Fibulae Represented on Sculpture", *Journal of Near Eastern Studies* 26.2, 1967, 82-86.
Myres 1930	J. L. Myres, *Who were the Greeks?,* California, 1930.
Naumann – Tuchelt 1963	R. Naumann, K. Tuchelt, "Die Ausgrabung im Südwesten des Tempels von Didyma 1962", *Istanbuler Mitteilungen* 13/14, 1963, 15-62.
Paterakis – Omura 2017	B. A. Paterakis, S. Omura, "The Influence of East and West on Bronze Objects Found in Central Anatolia: Small Bronze Finds from Kaman-Kalehoyuk", *Artistry in Bronze the Greeks and Their Legacy. XIXth International Congress on Ancient Bronzes*, eds. J. M. Daehner – K. Lapatin – A. Spinelli, Los Angeles, 2017, 175- 182.
Payne 1940	H. Payne, *Perachora I: The Sanctuary of Hera Akraia and Limenaia*, Oxford.
Perdrizet 1908	P. Perdrizet, *Petites Bronzes, Terres-Cuites, Antiquitiés Diverses*, vol. 5, Paris, 1908.
Philipp 1981	H. Philipp, *Bronzeschmuck aus Olympia*, Berlin, 1981.
Raubitschek 1998	I. K. Raubitschek, *Isthmia V. I. I: The Metal Objects (1952-1989),* Athens, 1998.
Rubensohn 1962	O. Rubensohn, *Das Delion von Paros*, Stuttgart, 1962.
Sapouna-Sakellarakis 1978	E. Sapouna-Sakellarakis, *Die Fibeln der Griechischen Inseln*, Prähistorische Bronzefunde XIV, München, 1978.
Stoop 1955	M. W. Stoop, "Some Observations on the Recent Excavations on Ischia" *Antiquity and Survival* ¼, 1955, 265.
Strøm 1998	I. Strøm, "The Early Sanctuary of the Argive Heraion and its External Relations (8th- Early 6th Cent. B.C.) Bronze Imports and Archaic Greek Bronzes", *Proceedings of the Danish Institute at Athens II*, S. Dietz – S. Isager, Langelandsgade, 1998, 37-125.

Şahin et al. 2003 — N. Şahin, A. Ersoy, C. Tanrıver, I. Şahin, S. Akat, "Klaros 2001", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, cilt 2, 2003, 81-91.

Tarditi 2015 — C. Tarditi, "Metal Finds from the Votive Deposits of the Archaic Sanctuary of Bitalemi, Sicily: Typological and Quantitative Remarks", *XVIIIth International Congress on Ancient Bronzes*, 2015, 43-50.

Tekocak 2012 — M. Tekocak, "Akşehir Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Bronz Fibula", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13, 2012, 27-42.

Triester 1995 — M. Y. Triester, "North Syrian Metalworkers in Archaic Greek Settlements?", *Oxford Journal of Archaeology* 14.2, 1995, 159-178.

Utili 1999 — F. Utili, *Die Archaische Nekropole von Assos, Asia-Minor-Studien/ Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster*, Bonn, 1999.

Von Graeve 2007 — V. von Graeve, "2004- 2005 Milet Çalışmaları", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı*, cilt 2, 2007, 625-649.

Voyatzis 1990 — M. E. Voyatzis, *The Early Sanctuary of Athena Alea at Tegea and Other Archaic Sanctuaries in Arcadia*, vol. 97, Goteborg, 1990.

Waggoner 1983 — N. M. Waggoner, *Early Greek coins from the collection of Jonathan P. Rosen*, Ancient Coins in North American Collections 5, American Numismatic Society, New York, 1983.

Waldbaum 1983 — J. C. *Waldbaum, Metalwork from Sardis: The finds through 1974*, Massachusetts, 1983.

Waldbaum 1989 — J. C. Waldbaum, "Metalwork from Idalion, 1971-1980", *The Oriental Institute of the University of Chicago*, 1989, 328-355.

Waldstein 1905 — C. Waldstein, *The Argive Heraeum: Vol. I-II*, Boston, 1905.

Wescoat 2012 — B. D. Wescoat, *The Temple of Athena at Assos*, Oxford, 2012.

Young 2014 — A. Young, "Jewellery", *Stymphalos: The Acropolis Sanctuary*, vol. 54, London, 2014, 103-147.

KATALOG

No:	1	
Eser Fig. No:	1-1	
Envanter No:	11276	
Eserin Cinsi:	Bronz	
Müzeye Geliş Tarihi-Şekli	Alanç Edilme	
Ölçüleri:	Gen: 5.7 cm	Yük: 5.3 cm
Eserin Yaklaşık Tarihi:	MÖ 8. yüzyıl	
Benzerleri:	Muscarella 1967a, pl. I-3, pl. II-5; Caner 1983, taf. 36, 470-471; Bilir 2019, fig. 1-1; Erdan 2020, fig. 6-16.	

No:	2	
Eser Fig. No:	1-2	
Envanter No:	1285b	
Eserin Cinsi:	Bronz	
Müzeye Geliş Tarihi-Şekli	Satın Alma	
Ölçüleri:	Gen: 2.2 cm	Yük: 2.3 cm
Eserin Yaklaşık Tarihi:	MÖ 7. yüzyıl	
Benzerleri:	Erdan 2017, kat. no. 1.	

No:	3	
Eser Fig. No:	1-3	
Envanter No:	8080	
Eserin Cinsi:	Bronz	
Müzeye Geliş Tarihi-Şekli	Hibe	
Ölçüleri:	Gen: 5.8 cm	Yük: 4.5 cm
Eserin Yaklaşık Tarihi:	MÖ 8-7. yüzyıllar arası	
Benzerleri:	Muscarella 1967a, pl. VI-31; Caner 1983, taf. 23-32; Klebinder-Gauß 2007, taf. 8-104; Laflı – Buora 2012, pl. 1-1; Tekocak 2012, lev. II-4; Engin 2016, E1102; Bilir 2019, fig. 1-4.	

No:	4	
Eser Fig. No:	1-4	
Envanter No:	9753	
Eserin Cinsi:	Bronz	
Müzeye Geliş Tarihi-Şekli	Kazı	
Ölçüleri:	Gen: 4.2 cm	Yük: 3.4 cm
Eserin Yaklaşık Tarihi:	MÖ 8-7. yüzyıllar arası	
Benzerleri:	Hogarth 1908, pl. XVIII-4; Muscarella 1967a, pl. VII, 33-34; Caner 1983, taf. 34, 416,421, 424-439; Ainian 2005, pl. 19F; Klebinder-Gauß 2007, taf. 9, 106-107; Erdan 2017, kat. no. 3; MacSweeney 2017, pl. 11-301; Bilir 2019, fig. 1-5; Bilir 2020, res. 2.	

No:	5	
Eser Fig. No:	1-5	
Envanter No:	15287	
Eserin Cinsi:	Bronz	
Müzeye Geliş Tarihi-Şekli	Diğer	
Ölçüleri:	Gen: 4.1 cm	Yük: 3.9 cm
Eserin Yaklaşık Tarihi:	MÖ 8-7. yüzyıllar arası	
Benzerleri:	Muscarella 1967a, pl. VI-31; Caner 1983, taf. 23-32; Klebinder-Gauß 2007, taf. 8-104; Laflı – Buora 2012, pl. 1-1; Tekocak 2012, lev. II-4; Engin 2016, E1102; Bilir 2019, fig. 1-4.	

No:	6	
Eser Fig. No:	1-6	
Envanter No:	15961	
Eserin Cinsi:	Bronz	
Müzeye Geliş Tarihi-Şekli	Satın Alma	
Ölçüleri:	Gen: 6 cm	Yük: 4.3 cm
Eserin Yaklaşık Tarihi:	MÖ 8-7. yüzyıllar arası	
Benzerleri:	Muscarella 1967a, pl. VI-31; Caner 1983, taf. 23-32; Klebinder-Gauß 2007, taf. 8-104; Laflı – Buora 2012, pl. 1-1; Tekocak 2012, lev. II-4; Engin 2016, E1102; Bilir 2019, fig. 1-4.	

No:	7	
Eser Fig. No:	1-7	
Envanter No:	1285a	
Eserin Cinsi:	Bronz	
Müzeye Geliş Tarihi-Şekli	Satın Alma	
Ölçüleri:	Gen: 2.6 cm	Yük: 2.7 cm
Eserin Yaklaşık Tarihi:	MÖ 7. yüzyıl	
Benzerleri:	Caner 1983, taf. 49. 750, taf. 49. 753; Klebinder-Gauß 2007, taf. 13. 155.	

No:	8	
Eser Fig. No:	1-8	
Envanter No:	1383	
Eserin Cinsi:	Bronz	
Müzeye Geliş Tarihi-Şekli	Satın Alma	
Ölçüleri:	Gen: 3.5 cm	Yük: 3.2 cm
Eserin Yaklaşık Tarihi:	MÖ 7. yüzyıl	
Benzerleri:	Muscarella 1967a, pl. XI, 62; Caner 1983, taf. 43, 617-618, 622, 627-629; Erdan 2017, kat. no. 4.	

No:	9	
Eser Fig. No:	1-9	
Envanter No:	2014-158	
Eserin Cinsi:	Bronz	
Müzeye Geliş Tarihi-Şekli	Satın Alma	
Ölçüleri:	Gen: 3.20 cm	Yük: 2 cm
Eserin Yaklaşık Tarihi:	MÖ 7-6. yüzyıllar arası	
Benzerleri:	Boardman 1967, fig. 138, 212, 214, 216-217, 219-221; Kilian 1975, taf. 59, 1730; Sapouna-Sakellarakis 1978, taf. 53, 1693; Caner 1983, taf. 49, 754-756, Klebinder-Gauß 2007, taf. 107, 176; Baykan 2012, res. 7, M. 10-60.	

No:	10	
Eser Fig. No:	1-10	
Envanter No:	15960	
Eserin Cinsi:	Bronz	
Müzeye Geliş Tarihi-Şekli	Satın Alma	
Ölçüleri:	Gen: 4 cm	Yük: 3.1 cm
Eserin Yaklaşık Tarihi:	MÖ 8-7. yüzyıllar arası	
Benzerleri:	Caner 1983, taf. 49. 750, taf. 49. 753; Klebinder-Gauß 2007, taf. 13. 155.	

No:	11	
Eser Fig. No:	1-11	
Envanter No:	19228	
Eserin Cinsi:	Bronz	
Müzeye Geliş Tarihi-Şekli	Satın Alma	
Ölçüleri:	Gen: 2.4 cm	Yük: 1.7 cm
Eserin Yaklaşık Tarihi:	MÖ 7. yüzyıl	
Benzerleri:	Muscarella 1967a, pl. X-53.	

No:	12	
Eser Fig. No:	1-12	
Envanter No:	27003	
Eserin Cinsi:	Bronz	
Müzeye Geliş Tarihi-Şekli	Satın Alma	
Ölçüleri:	Gen: 3.2 cm	Yük: 2.8 cm
Eserin Yaklaşık Tarihi:	MÖ 7-6. yüzyıllar arası	
Benzerleri:	Boardman 1967, fig. 138, 212, 214, 216-217, 219-221; Kilian 1975, taf. 59, 1730; Sapouna-Sakellarakis 1978, taf. 53, 1693; Caner 1983, taf. 49, 754-756, Klebinder-Gauß 2007, taf. 107, 176; Baykan 2012, res. 7, M. 10-60.	

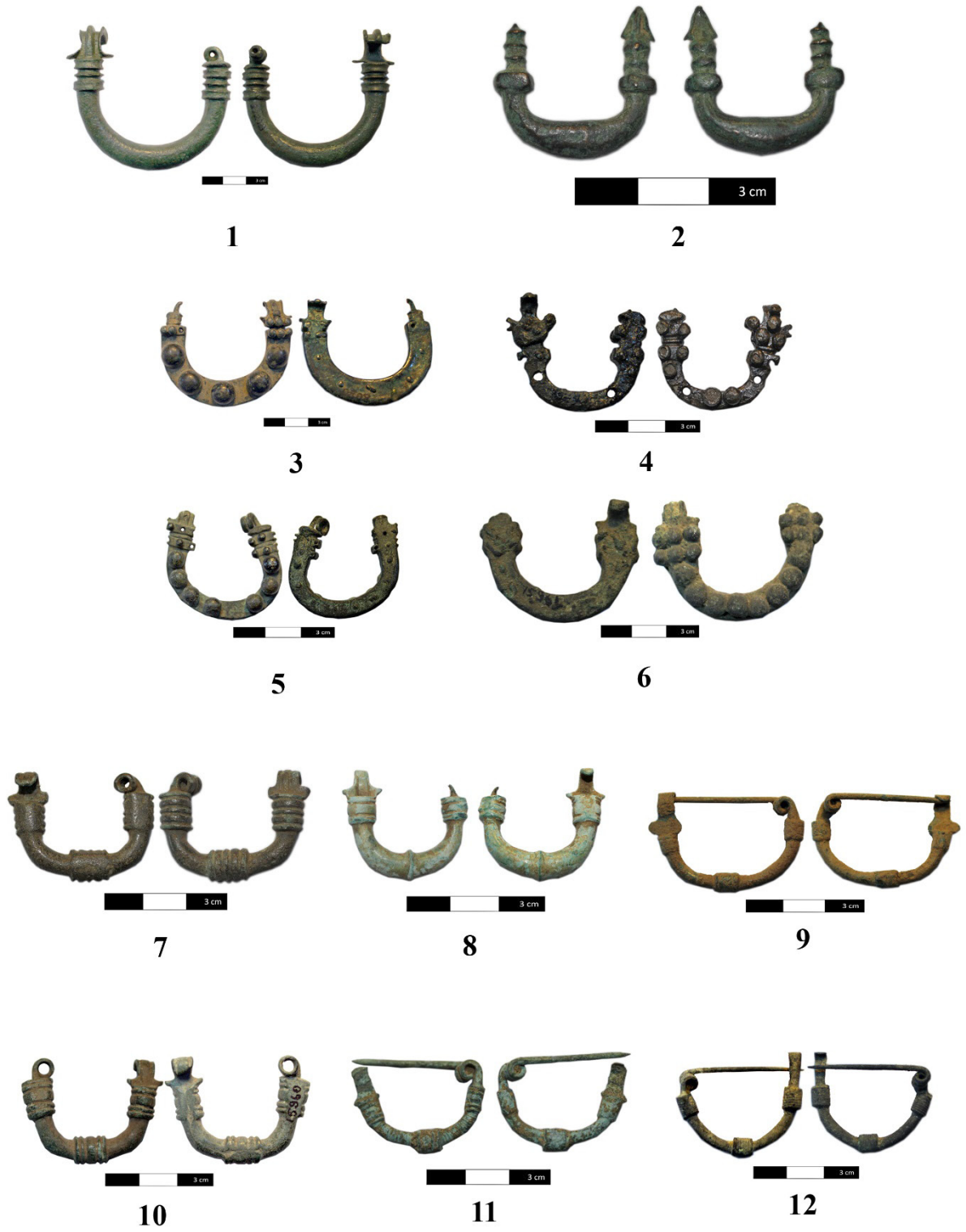

Figür 1: Fibulalar (Kat.No. 1-12)

SUMMARY

Fibulae first appeared at the end of the Late Bronze Age. For a long time, the scientific world was puzzled by the question of where and when they first appeared. Today's research and studies show that the product in question appeared in south-eastern Europe in the last quarter of the 2nd millennium B.C., spread to the Mediterranean basin with waves of migration, and suddenly, different types of products appeared in different geographical areas. Fibulae, at first functional, served as a means of fastening clothing; however, their meaning and use changed over time. Fibulae, which Muscarella likens to "social identity cards" in the Iron Age, have indeed become a significant source of data for the distinction of nations in the Iron Age Mediterranean world, which is in the process of globalisation. It is well known that fibulae, which were associated with men in the Eastern world and with women in the West and which were transformed over time from an ornament to an object of prestige, acquired religious significance thanks to the thousands of fibulae that were presented as votive offerings in Aegean-Mediterranean temples and sanctuaries. A small group of fibulae in the Izmir Archaeological Museum is the subject of this study. The small group, which is to be introduced as an important subtype, consists of examples known in the literature as the Anatolian-Phrygian type. They belong to four subgroups of Type XII in the typology and are generally compatible with Western Anatolian examples dating between the 8th and 6th centuries BCE. The mass production of fibulae in Anatolia began with the Phrygians. It is known that common examples of fibulae of the Phrygian type, the first examples of which appear in the middle of the 9th century BC, were produced until the end of the 7th century BC. Gordion is the most important site for Phrygian-type fibulae. Although the large number of fibulae found here, especially in the area of the royal necropolis, supports the idea of on-site production, it should be kept in mind that no fibula mould has yet to be found at Gordion. Despite the notable absence at Gordion, there is evidence that Phrygian-type fibulae were widely used and produced in many parts of Anatolia during the Iron Age. Anatolian-Phrygian type fibula moulds found in Kaman Kalehöyük, Smyrna, Sardeis, Miletos, Elmalı and waste production samples from Nif are extremely valuable as they reflect that Phrygian type of fibula production took place in a very wide geographical area. Apart from these, many examples found in Ephesos and Miletos suggest that these places may also have been a production centre, but there is no definitive evidence to confirm this claim. A small group of fibulae in the Izmir Archaeology Museum is the subject of this study. The small group that is intended to be introduced as an important subtype consists of examples known as the Anatolian-Phrygian type in the literature. The works belong to four subgroups of the type called XII in the typology. These are generally compatible with Western Anatolian examples, dating back to the 8th-6th centuries BC.

SEPTEM ARTES

info@septemartes.com

Makale Geliş |Received: 05.03.2024
Makale Kabul |Accepted: 29.03.2024
Septem Artes 2 (2024), 29-41
DOI: 10.5281/zenodo.11213799

TARİHÖNCESİ ARKEOLOJİSİNDE TEKNİK-NESNE, TEKNİK-BELLEK, TEKNİK DEĞİŞKENLİK VE ZAMANSALLIK ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER: TEKNO-TİPOLOJİDEN TEKNO-GENES'E DOĞRU GEÇİŞ?

Some Observations on Technical-Object, Technical-Memory, Technical Variability and Temporality in Prehistoric Archeology: Transition from Techno-Tipology to Techno-Genesis?

Ergül KODAŞ* – Mehmet ŞAN**

Öz: Tarihöncesi dönemlerde teknik-nesnenin yapısında üç ayrı zamansallık kavramı olduğu düşünülmektedir. Bunlar tekniğin yapısının zamansallığı, tekniğin kökeninin zamansallığı ve tekniğin yörüngesinin zamansallığı olarak tanımlanmakta ve her birinin, esasen epifilogenetik (epiphylogenesis) bir hafıza olan teknik kökenli bir hafıza içerdiği düşünülmektedir. Bu noktada bazı bilim adamlarına göre "teknik" her şeyden önce bir hafıza olarak tanımlanmaktadır. Fakat tekno-tipoloji olarak isimlendirilen çalışma yöntemi kullanılarak tarihöncesi dönem yontmataş alet üretimi üzerine yapılan çalışmalarda, yontmataş alet endüstrileri üzerine tipolojik kavramları ve metodolojik uygulamaları temel alan dört farklı kavramın daha fazla tartışılmasına odaklanıldığını görmekteyiz: Teknik, bellek, başkalı(lı)k ve zamansallık. Bunlar arasında teknik, tipoloji ve zaman kavramı üzerinden tartışılmaktadır. Söz konusu çalışma yönteminde bir koleksiyon üzerinden gözlemlediğimiz maddi kültür varlıklarındaki geçiş veya kopuş fenomenlerini yorumlamak için, özellikle dikkat çekici iklim dönemlerinin gerçekleştiği, zamansal/dönemsel durumlar seçilmektedir ve bu bağlamda da teknik ve tipolojik olgular zamansal çizelgeleri oluşturmamızı gerekli kılmaktadır. Techno-genèse olarak tanımlanan yaklaşımda ise alet teknik bir sistem içindeki bir eserdir, yani bir işletim/üretim zincirinin sonucudur. Çekirdek ise bir hacim ve bir veya daha fazla kullanışlı üretim yüzeyidir. Bu bağlamda söz konusu araştırma yöntemi dış görü-

Abstract: It is thought that there are three distinct concepts of temporality in the structure of the technique-object in prehistoric times. These are defined as the temporality of the structure of the technique, the temporality of the origin of the technique, and the temporality of the trajectory of the technique, each of which is thought to contain a memory of technical origin that is essentially an epiphylogenetic (epiphylogenesis) memory. At this point, according to some scholars, «technique» is first and foremost defined as a memory. However, as mentioned above, in the study of prehistoric chipped stone tool production, the so-called techno-typology focuses on the discussion of four different concepts based on typological concepts and methodological applications on chipped stone tool industries: technique, memory, alterity and temporality. These are discussed in terms of technique, typology, and time. In order to interpret the phenomena of transition or rupture in the material culture objects that we observe in a collection, we need to select temporalities in which certain events, especially remarkable climatic periods, took place, and in this context we need to construct temporality charts in technical and typological terms. In the techno-genèse approach, the tool is an artifact within a technical system, i.e. the result of a chain of operation/production. The core is a bulk/content and one or more useful production surfaces. In this context, this research method seeks to understand the technical capacity of an artificial object from its external appearance. The main aim of this method of study is

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Artuklu Mardin, ergulkodas@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8340-5828.

** Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstititüsü, Kültürel Çalışmalar Yüksek Lisans Öğrencisi, mehmetsan4721@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4589-5851.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 05.03.2024 | Kabul Tarihi: 29.03.2024 | Atıf: Kodaş E. – Şan M. 2024, "Tarihöncesi Arkeolojisinde Teknik-Nesne, Teknik-Bellek, Teknik Değişkenlik ve Zamansallık Üzerine Bazı Gözlemler: Tekno-Tipolojiden Tekno-Genese Doğru Geçiş ?". *Septem Artes* 2 (2024), 29-41.

nüşü aracılığıyla gördüğümüz yapay nesneden onun teknik kapasitesini anlamaya çalışmaya yönelmektedir. Bu çalışma yöntemindeki asıl amaç kuşkusuz aleti standart teknik ve tipolojik kavram ve tanımlamaların da yardımıyla neo-darwinist evrimselci gelişim teorisinin ötesine taşıyarak aletin daha detaylı ve çok yönlü olarak incelenmesidir. Başka bir ifadeyle bu araştırma yöntemi, techno-logique kökenli ve merkezli yeni sorunsallar oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu araştırma yönteminde yontmataş alet üretim yöntemleri teknik-nesne, teknik-bellek, teknik-mantık, teknik değişkenlik ve zamansallık gibi farklı kavramlar üzerinden incelenmektedir ve tarihöncesi döneme ait aletlerin (teknik-nesneler) standart teknik ve tipolojik kavram ve tanımlamaların da yardımıyla çok yönlü olarak inceleme amaçlamaktadır. Fakat bu çalışmalarda tekno-tipolojik sorunsallardan çok techno-logique sorunsallar üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarihöncesi, Yontmataş Alet, Teknoloji, Bellek, Tekno-Tipoloji, Techno-Logique, Zamansallık.

undoubtedly to move the tool beyond the Neo-Darwinian evolutionary theory of development with the help of standard technical and typological concepts and definitions and to examine it in more detail and in a multifaceted way, i.e. it is a problematic of Techno-Logique origin and centre. In this research method, chipped stone tool production methods are analysed through different concepts such as technical-object, technical-memory, technical-logic, technical variability and temporality, and prehistoric tools (technical-objects) aim to develop a multidimensional examination system/method with the help of standard technical and typological concepts and definitions and focus more on techno-logique problematics.

Keywords: Prehistory, Chipped Stone, Technology, Memory, Techno-Typology, Techno-Logic, Temporality.

Giriş

Uzun yıllardan beri birçok çalışmanın konusu olan tarihöncesi dönem yontmataş aletler üzerine yürütülen araştırmalar 1960'lı yıllardan itibaren teknik boyutlu antropolojik/etnolojik yaklaşımların ortaya çıkmasıyla birlikte yeni bir çalışma alanı oluşturmuştur[1]. Özellikle yapısal antropoloji ve etno-arkeolojinin etkisiyle yeni bir değişim yaşayan araştırma yöntemlerinden bahsedilebilir. Ayrıca bu süreçte deneysel arkeolojinin de yontmataş endüstrilerinin tanımlanma kriterleri, anlamlandırma çabaları ve deneyselleme protokolleri üzerine önemli destek verdiği görülmektedir[2]. Özellikle 1980'lerin sonunda, Fransa başta olmak üzere birçok ülkede, G. Simondon'un teknik felsefesi etrafında gelişen yeni teorik çalışma yöntemleri sonrasında[3] yontmataş endüstrilerinin dönüşüm, değişim ve gelişim döngüleriyle bağlantılı yeni sorunsalların ortaya çıktığı gözlenmektedir[4]. Bu süreçte beşerî ve sosyal bilimlerde maddi kültüre, maddeselliğe, incelenen malzemeye ve ekolojiye ait verileri daha toplu olarak inceleme ve yeniden anlamlandırma çabaları sonrası tarihöncesi dönem yontmataş alet endüstrilerinin bireyin ve herhangi bir topluluğun oluşumundaki ve değişimindeki rolü gibi birçok konunun yeniden tartışmaya açıldığına ve tipolojik anlamlandırma yöntemine ek olarak teknik kavramlar üzerinden yorumlanmaya başlandığına şahit olmaktayız. Tekno-tipoloji olarak isimlendirilen bu çalışma yöntemi günümüzde de devam etmektedir. Bunun yanı sıra 2000'li yıllardan itibaren tarihöncesi dönem yontmataş alet üretimi üzerine yapılan çalışmalarda, alet endüstrileri üzerine tipolojik kavramları ve metodolojik uygulamaları temele alan dört ayrı kavramın daha fazla tartışılmasına odaklanıldığı görülmektedir: Teknik, bellek, başkalı(lı)k ve zamansallık. Bu tür çalışmalarda sunulan yaklaşım yontmataş endüstrilerinde görülen teknolojiyi ontoloji ile birleştirdiği için tekno-genetik[5] olarak adlandırılmaktadır[6]. Fakat söz konusu araştırma yönteminde sözü geçen üç kavram tekno-genetik yaklaşımın tüm epistemolojik yapısını destekleyen ana kavramlar olarak görülmektedir[7]. Diğer yandan arkeoloji biliminde (tarihöncesi arkeolojisinde), kültürel değere sahip eserlerin tasnif ve

1 Leroi-Gourhan 1943; Leroi-Gourhan 1964.
2 Bordaz 1970; Inzian et al. 1980; Tixier 2012.
3 Simondon 2005; Simondon 2012.
4 Boëda 1997; Boëda 2013; De Weyer et al. 2022.
5 Bernard Stiegler'in insanın kökeni ve teknoloji arasındaki ilişki kuramı.
6 Boëda 1997, 26-33; Boëda 2013; De Weyer et al., 2022.
7 Stiegler 1998; Steigler 2018; Ramos – Boëda 2019; De Weyer et al., 2022.

gruplandırılması kuşkusuz belirli tip veya morfolojilerin kullanımı üzerinden yapılmaktadır. Karşılaştırmalar ile beslenen tekno-tipolojik tanımlamalar ise kronolojik olarak güvenilir dizilerle desteklenen sınıflandırmalar olarak kodlanmaktadır. Bu noktada tekno-tipoloji kuşkusuz tarihöncesi dönem yontmataş aletlerin tasnifi için kullanılan ana argüman olarak kabul görmektedir[8]. Fakat burada öne çıkan en önemli sorun teknik-nesne olarak isimlendirdiğimiz her aletin teknik belleği ve alet arasındaki ortak paydaların çok fazla dikkate alınmamasıdır[9]. Kuşkusuz söz konusu kriterler belirli bir amaca göre herhangi bir aletin üretme fikrinin özgün karakterini ifade edebilmek adına ortaya konulmuş olan ana argümanlardır[10]. Fakat insanın somatik boyutu (bilişsel-biyolojik olarak), yontmataş ürünlerin yeniden entegre edilerek kültürel evrimin yeniden yorumlanmasında somut olarak kendine yer bulması gereken ana noktadır. Bu yöntem yontmataş aletlerin teknik özelliklerinin restorasyonu/restitüsyonu olarak da tanımlanabilir.

Bu kavramlar üzerinden yapılan araştırmalarda bir yandan, eserlerin üretimi ve kullanımındaki belirli teknik tasarımları hatırlatan maddi tanıkları tespit etmek amaçlanırken (ayrıca deneysellemek)[11] diğer yandan ürünün üzerinde taşıdığı teknik çizgiler aracılığıyla onun teknik-belleğini geri yüklemenin /anlamlandırmanın mümkün olduğu düşünülmektedir[12]. Daha genel olarak bakıldığında bu yöntemde tarihöncesinin nesnesi iki şekilde tanımlanabilir: yapısal ve işlevsel. Yapısal olarak her alet bir eserdir, yani insan eliyle yapılmış doğal olmayan bir hacimdir. Dolayısıyla teknik-nesne (alet), teknik bir sistem[13] içindeki bir eserdir ve farklı bir ifadeyle alet bir işletim zincirinin sonucudur[14]. Bu tanımlama her eserin son formunun tanımlanmasına ek olarak eserin bir kullanım modeline sahip olması gerektiğini ima eder[15]. Son olarak çekirdek, bir hacim ve bir veya daha fazla kullanışlı yüzey olarak[16] ve bir veya daha fazla yönteme[17] dayanan bir dizi üretim yapısı içindeki bir yapaydır. Aletin morfolojik tipolojisine gelince, alet belirlenmiş, sabit ve standartlaştırılmış bir endüstrinin *morfotipi* olarak tanımlanabilir[18]. Bu nedenle de aletin tipi ve taslağı için de standardize edici tanımlar kullanmak zorunda kalınmaktadır. Tekno-genetik (*techo-genes*) yaklaşımda ise (ister aletin üretimi ister işlevsel yönü olsun) alet teknik yapısı tanımlanmış bir hacimsel bileşimle sonuçlanan bir dizi teknik özelliği bütünleştiren ve önceliklendiren bir biçim olarak tanımlanmaktadır, yani *artefact*'tır[19]. Alet bu bakış açısıyla düşünüldüğünde, teknik yapısı bir şekil ve görünür bir hacim tarafından somutlaştırılmıştır ve bir dizi teknik özellikleri içinde barındırmaktadır. Bu yapılar teknoloji uzmanının hassas algısıyla kavrayabileceği teknik fenomenlere karşılık gelir. Ancak tarihöncesi dönemlerde mevcut olan metodolojik araçlarla yakından bağlantılı olan bu hassas algıda belirli bir derecelenme vardır, çünkü araştırma yöntemi "bilimsel açıdan" derinleşen bir algı tarafından verilen yapının keşfinin başlangıcıdır ve tarihöncesi döneme ait nesnenin organizasyon modunu tanımlamak için sadece başlangıç noktasıdır[20]. Bu yeni sorunsalı anlamak ve anlamlandırmak adına G. Simondon'un öne sürdüğü teknik felsefe kavramı ayrı bir önem arz etmektedir. G. Simondon birçok noktada aslında duyulur algıdan (biçime) anlaşılır bir algıya (yapıya) geçişten söz etmektedir[21]. Bu noktada yapı duyuyla değil akılla algılanır formülü uygulanmaktadır[22]. Bu tür araştırmaların bir eserin farklı analitik boyutlarının örneklenmesine ve tanımlanmasına olanak verdiği düşünülmektedir. Genelde eser dediğimiz şey, arkeolojik kazılar sırasında bulunan nesneye karşılık gelir ve eser terimi kuşkusuz arkeoloji literatürü için en genel tanımlamadır. Bizim morfolojik tipoloji dediğimiz tanımlama, bir eserin dış hatlarının analizini destekler ve onun genel

8 Bordes 1968.
9 Dunnell 1980; Dunnell 2007; Okumura – Araujo 2014.
10 Legros 2017, 27.
11 Boëda 2013.
12 De Weyer et al. 2022.
13 Lemonnier 2010.
14 Geneste 2010; Pelegrin – Roche 2017.
15 Rabardel 1995, 80.
16 Boëda 1986, 30.
17 Inzian et al. 1980, 37.
18 De Weyer et al. 2022.
19 Boëda 1997, 27.
20 Simondon 2018, 59; Boëda 2013.
21 Simondon 2018, 59.
22 Boëda 2013.

formunu ifade eder[23]. Çoğu zaman bu analiz bize ilgili bilgileri sağlar, ancak konturun (morfolojik tipolojinin) yontmataş aletin yapısını oluşturan teknik kriterlerden yalnızca birisi olduğu unutulmamalıdır (fig. 1a). Öte yandan teknoloji eserinin üretiminin, yani çevreden merkeze verilen formunun (çevre-etraf: *dintorno*), ana hatlarında yer alan ve ona biçim veren üretim süreçlerinin araştırılmasına ayrıcalık tanır (fig. 1b)[24]. Son olarak işlevsel teknoloji, eserin yapısını işlevsel işleyişine izin veren işlevsel alanları tanımlamak için *dintorno*'nun analizinden başlar (fig. 1c).

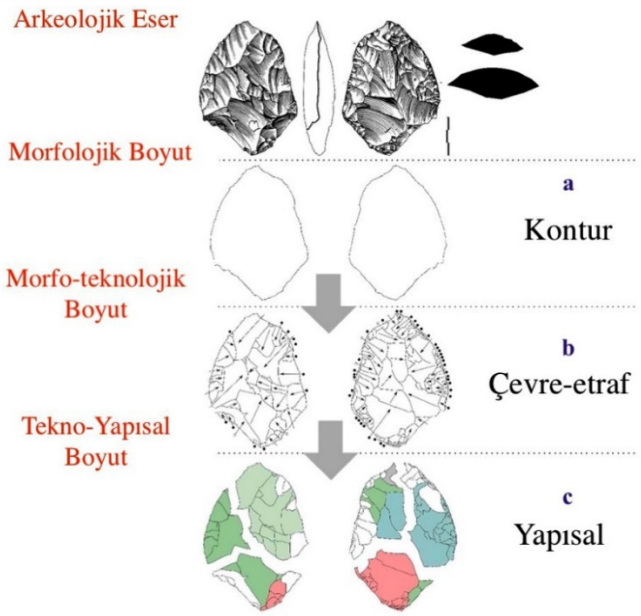

Figür 1: Aletin incelenmesi için kullanılan yaklaşıma bağlı olarak bir eserin farklı analitik boyutlarının incelenmesine dair örnek. *Artefact* arkeolojik kazılar sırasında açığa çıkarılan alete (teknik-nesneye) karşılık gelir (De Weyer et al. 2022).

Sorunsal

Tarihöncesi dönemlerde üzerine geniş bir zamansallık bağlamında yapılan çalışmanın yararı teknik gerçeğin yorumlanmasıyla ilgilidir[25]. Bir çalışmada gözlemlenen maddi kültür varlıklarındaki geçiş veya kopuş fenomenlerini yorumlamak için, belirli olayların, özellikle dikkat çekici iklim dönemlerinin gerçekleştiği zamansallıkları seçmemiz ve bu bağlamda da teknik ve tipolojik açıdan zamansallık çizelgeleri oluşturmamız gerekmektedir. Bu noktada kronolojik değişimler ve insanoğlunun biyolojik evrimsel süreçleri de kuşkusuz ayrı bir önem teşkil etmektedir[26]. Bu tür çalışmalarda herhangi bir yontmataş alet grubunun teknik özellikleri ile yaşadığı bölge ve zaman dilimi arasında neden sonuç ilişkisi kurulmaya çalışıldığı ve söz konusu aletleri kullanan topluluğun bu ilişki üzerinden yorumlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu perspektifte yapılan çalışmalar - herhangi bir determinizm nosyonunu dışlasak bile[27] - ilgili popülasyonların kendine özgü kültürel tepkilerini yorumlamak için yerel/bölgesel ve kronolojik karşılaştırma yoluyla yapılmaktadır. Ayrıca bir bölge içinde yaşayan insan grupları iklim değişikliklerine bağlı olarak da yeni yöntem ve teknikler geliştirerek bu yaşam koşullarına ayak uydurabilmektedir[28]. Bu tür değişkenlikler belirli zaman ölçeklerinde meydana gelebilen teknik fenomenler için de geçerlidir. Bu nedenle, yapılan

23 De Weyer et al. 2022.
24 De Weyer et al. 2022.
25 Leroi-Gourhan 1964, 89; Boëda 2013; Pelegrin – Roche 2017.
26 Pelegrin – Roche 2017.
27 Tabii ki iklim olaylarını tortul sekanslarda kaydedilen felaket etkilerinin izlediği durumlar dışında.
28 Leroi-Gourhan 1964; Pelegrin – Roche 2017.

araştırmalarda "iklimsel, "konjonktürel" ya da "kültürel" nitelikte değişim ve dönüşümlerin tam olarak tanımlanması gerekmektedir[29].

Bu durum kuşkusuz birbirinden farklı epistemolojik ve ontolojik yaklaşımların bir arada kullanılması ve verilerin yeniden yorumlanmasını da gerekli kılmaktadır (fig. 2)[30]. Bu bağlamda günümüzde tarihöncesi topluluklar üzerine araştırma yapan birçok araştırmacı için Spinoza'nın (1984, 1677), *Deus sine natura* çalışması[31] gerçekçi bir metafiziğin merkezinde bulunan bir tez olmasının yanı sıra ontolojik bazlı antropolojik yaklaşımların da temeli niteliğindedir[32]. Bu tez içerisinde "Var" olan her şey "Varlık" ise, insan bir "Varlık" kipi ve bir "Doğa" kipidir varsayımı merkez konumdadır. Bu merkezî varsayımın önemine rağmen Spinozacı felsefede "İnsan/Doğa" ilişkisinin ontolojik bir tartışmasını yapmak zordur. Hatta bu sorunun antropolojik bağlamda daha geri planda kaldığı görülmektedir. Modern araştırmalara bakıldığında Spinoza felsefesinde bulunan- gerçekliğimizin bilinebileceğine dair metafiziksel bir doğrulama zorunluğunu şart koşan yaklaşım- insan hakkında düşünme sisteminin tamamı "Teknik" üzerinden anlamlandırmak üzerine koşullanmış bir görünüm sergilemektedir[33]. Antropolojik araştırmalarda kendine kısıtlı bile olsa bir alan bulan bu tez, arkeolojik araştırmalarda kendine gerçek anlamda bir karşılık bulamamıştır[34]. Fakat günümüzde yazılı hafızaya ait olmayan geçmiş zamanlara yönelen bir disiplin olan tarihöncesi arkeolojisi içerisinde tarihöncesi dönem yontmataş alet yapım teknikleri ve alet tipolojileri üzerine ontolojik nitelikte ve Spinozacı bir bakış açısıyla yürütülen bazı araştırmaların yapılmaya başlandığı görülmektedir[35]. Ama asıl sorun, bu sorgulama/sorunsal hangi nedenlerle tarihöncesi arkeolojisine eklemlenmelidir? Bu bağlamda öne çıkan en önemli nokta kuşkusuz doğanın her zaman insanın eylemine tabi olmasıdır. Bu tür araştırmalarda öne çıkarılması gereken ana sorunsal unutma ve bellek kavramları ile Tarihöncesi ve Zaman/Zamansallık arasındaki ilişki ve daha eleştirel bir analiz sisteminin geliştirilmesi sorunu/konusu gibi görünmektedir[36].

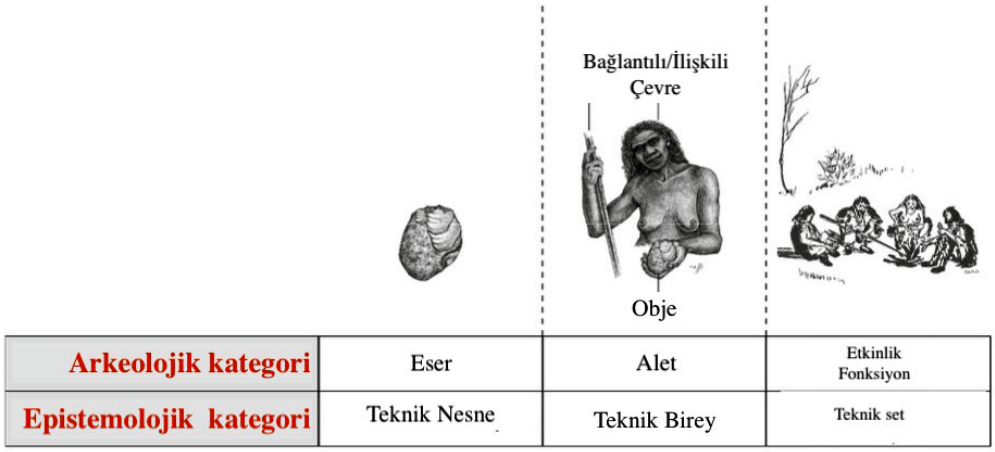

Figür 2: Bu çalışmada kullanılan arkeolojik ve epistemolojik kategoriler arasındaki kavramsal ilişki (De Weyer et al. 2022).

29 Boëda 2013.
30 De Weyer et al. 2022.
31 Kelimenin tam anlamıyla, "Tanrı ya da doğa". Bu çeviriyi de kullanabiliriz: "Tanrı, yani Doğa" ifadesi Spinoza'nın Ethics'inin dördüncü bölümünde üç kez yer alır: Bir defa önsözde ve iki defa da önerme IV'ün ispatında kendine yer bulmaktadadır: Spinoza 1984. Kelimenin tam anlamıyla bahsedilmemesine rağmen, bu ifade aynı yazar tarafından yazılan Theologico-Politik İncelemе'nin de birkaç pasajında kendine yer bulur: Spinoza, 1986 [1954].
32 Pérez-Balarezo – Boëda 2019.
33 Pérez-Balarezo – Boëda 2019.
34 Ramos – Boëda 2019.
35 Boëda 2013; Ramos – Boëda 2019; De Weyer et al. 2022.
36 Boëda 2013; Ramos – Boëda 2019; De Weyer et al. 2022.

Teknik: Tanım, Tanımlama ve Yorum

Teknik, kelime olarak bir faaliyete özgü prosedürler, bir aktivitenin uygulanması, üretime yönelik bir dizi süreç, üretim alanındaki tüm uygulamalar gibi farklı anlamlar içermektedir[37]. Fakat sıfat olarak bir faaliyetin pratik yönü, faaliyetin uygulanması veya gerekli teknik bilgi ile ilgili olan ekipmanın ve bir üretim kurulumunun çalışması ile ilgili olan birçok olguyu da tanımlamak için kullanılmaktadır. Prehistorik araştırmalarda ise bir aletin teknik hafızası araştırılmak suretiyle aletin tekniği "kültürel evrimin" farklı anlarını anlamlandırma araçlarından biri olarak görülmektedir. Bu nedenle, tarihöncesi dönem topluluklarının geride bırakmış olduğu eserler üzerine yürütülen çalışmalar antropik kökenli malzemeler olarak da adlandırılan mineral, bitki ve/veya hayvan kaynaklı her türlü işlenmiş malzemenin incelenmesi yoluyla tarihöncesi dönem topluluklarının teknik davranışlarının analizine odaklanmaktadır. Zira tarihöncesi dönem toplulukları çeşitli hammaddelerden yararlanmışlardır ve bu dönemde işlenen malzemeler, bu dönemin sahip olduğu teknik üzerine bilgi vermektedir. Bu nedenle "teknik" terimi; teknik bilgi, beceri, üretim süreci ve teknik araçlar olarak görülmektedir ve herhangi bir aletin operasyonel üretim aktivitesi ve fiziki üretimi ile ilgilidir. Teknoloji kelimesi ise, bilgiye (bilime) yol açan tartışılmış ve mantıklı bir söylem üretme kapasitesini ifade etmektedir ve bilimsel açıdan terimin köken aldığı Yunanca anlamına (*Techno-Logique*) daha yakın bir anlam ifade etmektedir[38]. Fakat objeler ve yapılar hiyerarşik ve anlamsal varlıklar olduğundan teknik operasyonlar (kendi başlarına) görünür değildirler, çünkü bunlar sabit bir maddi durumdan çok bir teknik bellek ile ilişkilidirler. Bu nedenle, teknik operasyonlar içerisindeki yapısal değişmezleri belirlemek gerekmektedir. Bu bağlamda operasyonel teknik terimi, teknik-nesnelere ve onların tarihselliklerine atıfta bulunmaktadır. Bu sorunsal üzerinden düşünüldüğünde teknik işlemler teknik yapıları tanımlayan nedensellik ilkelerini oluşturur ve onların işlevsel boyutlarına gönderme yapmazlar.

Objeden Teknik Belleğe: Şey-Obje, Nesne-Teknik-Bellek = Teknik Nesne/Teknik Bellek

Tarihöncesi Dönem yontmataş ürünlerin yapıları, kontekstleri veya kökenleri ne olursa olsun onların incelenmesinde belgelenmeleri ve ölçülebilir nitelikleri temel ampirik bir ilke ve kural olarak algılanmakta ve araştırmalar bu baz üzerinden yapılmaktadır. Daha çok Neo-Darwinist yaklaşımların kullanıldığı ve teknik-nesnelerin de bu bağlamda ortaya çıkan birtakım sorunsallar üzerinden incelendiği görülmektedir[39]. Burada ortaya çıkan sorun, kuşkusuz teknik-nesnenin tek tipe sahip bir şekilde ve eşit olarak algılanmasıdır[40]. Kalıntıları "teknik-obje" yerine "nesne veya eser" olarak sınıflandırma, arkeolojik kalıntıları "doğallaştıran" veya "cansızlaştıran" bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır[41]. Bu tür yaklaşımların arkeolojik araştırma yöntemlerinin bir sınıflandırma ya da eser dizisinin tanımlanmasına olanak sağlamakla birlikte teknik gerçeğe verilecek anlam arayışının anlaşılmasına çok az katkıda bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda öne çıkan ana durum, kuşkusuz "teknik her zaman sadece pratik bir nedene mi bağlı olarak ortaya çıkmaktadır" sorunsalıdır. Bu noktada bilhassa Neo-Darwinist yaklaşımlarda öne sürülen eylemlerin icrasında harekete geçirilen prosedürler dizisinin tekniğin, tanım ve sınıflandırma dışında, ne olduğuna dair net bir tanımdan yoksun olduğu görülmektedir[42]. Söz konusu araştırmalara ek olarak insanın "evrimsel" olarak algılanan yolunun bir tezahürü olarak "teknik" belirleyici (üslupsal) ve belirlenmiş (işlevsel) niteliklerin buluşmasında arkeolojik eserler üzerinden tanımlanan bir fenomen olarak da tanımlanabilir mi (fig. 2) sorusu ayrı bir önem arz etmektedir. Bununla birlikte Neo-Darwinist yaklaşımlar aletin kurucu/oluşturucu niteliklerinin (örneğin stil ve işlev arasında) ayrışmasını desteklediğinden bir analiz yöntemi ola-

37 Ayrıca söz konusu teknik sorunsalı özelde hammadde ve genel olarak da dönemsel çerçevede değişkenlikler sergileyebilir. Yani çevre, hammadde ve kronolojik değişkenlikler ve farklılıklar da kaçınılmazdır. Bu duruma ek olarak insan türlerinin sahip olduğu teknik yapılar incelenen koleksiyonu üretmiş olabilecek insan türlerine bağlı olarak, kendi içerisinde değişkenlikler ve farklılıklar sergileyebilir.

38 *Logique* bilim anlamındaki *logos* kelimesinden değil de yine Eski Yunanca olan logikē texnē λογικὴ τεχνή'dan köken alır ve akıl yürütme, akla uygunluk, oran, tutarlılık, mantıklı gibi anlamlara gelir ve bilim anlamına gelen logos'dan tamamen farklıdır.

39 Pelegrin – Roche 2017.

40 Shennan 2018.

41 Boëda 2013.

42 Ramos – Boëda 2019; De Weyer et al. 2022; Steiner 2010.

rak teknik fenomene erişimi zorlaştıran bir yaklaşım olarak da karşımıza çıkmaktadır. Tekniğin ontolojik özellikleri herhangi bir teknik nesneye keyfi olarak atfedilen evrensel "verimliliği" egemen ilkesi arayışında sıkışıp kalan bu bölünme tarafından görünmez ve sorgulanmaz bir hal de alabilmektedir. Bu nedenle, Neo-Darwinist analistler, örneğin taş nesnelerin siluetlerinin değişkenliğinin yorumlanmasına yansıyan ve bilgilendirici düzeyde olduğu kadar fiziksel düzeyde de nesnenin gerçekten otantik niteliklerinin neler olduğunu kesin olarak belirlemekte güçlük çekmektedirler[43]. Bu bağlamda tekno-tipoloji kavramı nesne-teknik-bellek = teknik nesne/teknik bellek kavramları üzerinden yeniden değerlendirilmesi gereken bir hal almıştır. Ayrıca zamansallık ve geçicilik gibi kavramlar konuya farklı bir boyut daha katmaktadır.

Zamansallık ve Geçicilik

Tarihöncesi arkeolojisinde yontmataş alet endüstrileri üzerine yapılan çalışmalarda dikkate alınan ilk özgüllük zamansallıkla ilgilidir. Bu bağlamda da karşımıza iki zamansallık kavramı çıkmaktadır: kısa zaman ve uzun zaman. Kısa zaman, bir arkeolojik alandaki bir iskân süresinin eşzamanlılığıdır. Uzun zaman ise, art zamanlılıktır. Ayrıca, söz konusu kısa ve uzun zamanların süresel birimleri ele almak istediğimiz sorulara göre kendi içerisinde de bölünebilir. Bu farklı zamansallıklardan birinin veya diğerinin tercihine bağlı olarak "kültür" kelimesi farklı bir anlam kazanmaktadır. Böylece üslup, bir birey veya bir kolektif tarafından taşınır hale gelmektedir. Gelenek ise, bu noktada ortak değerler tarafından toplanan bir topluluğa atıfta bulunur. Fenomen ise, sosyal etkileşimleri açıklar ve daha genelleşen ve 'trend' olan birtakım olgu ve kavramlar olarak da ifade edilebilir. Kültürler ise, zaman ve mekânı aşar. "Teknolojik" kelimesi ise, yapısındaki herhangi bir eserin dönüşüm potansiyelini almamıza yardımcı olur[44]. Bilhassa teknolojik terimi, insanın bir tür olarak evriminin en uzun zamansallığına dayanmaktadır. İnsan ve teknoloji arasındaki ortak evrim sürecini vurgulayarak insana- dair yapılan çalışmalar kuşkusuz salt antropolojik yaklaşımdan uzaklaşmamızı sağlar. Bu kavramlar üzerinden yapılan araştırmalarda da her bir zamansallık soruların doğru kaydına göre ele alınması gereken bir hafıza özgüllüğüne karşılık gelir ve tüm zorluk da işte tam olarak buradadır. Bilhassa bir alandaki pratik çalışma deneyimi, kalıntıların aşırı çeşitliliği ve koruma koşulları gibi birçok neden tarihöncesi dönem buluntularının yorumlanmasında önemli bir sorun oluşturmaktadır ve bölgesel ve kronolojik karşılaştırma yapma zorunluğunu doğurmaktadır[45]. Bu noktada da "gerçekten neyi karşılaştırıyoruz" ve "ardışık çıkarımlar yapmamıza izin verecek yeterli olguya ve bilgiye sahip miyiz" gibi soru başlıkları ayrı bir önem taşımaktadır. Bu nedenle, teknik-nesnelerin zamansal evrimi ve zamansallığı dışsal bir yön olarak görülmekten çok sahip oldukları zaman, teknik kapasite ve teknik-bellek gibi farklı kavramlarla ilişkili olmalıdır. Zira teknik-nesnelerin zamansal boyutu onların kendi dönemsel tipolojik ve teknik özelliklerini oluşturur, bu sınıflandırma da teknik-objelerin benzersizliklerini tanımlar. Bu önermenin ana kökeni tarihöncesi dönemlere ait teknik-objelerin bir insan ayrıcalığı olarak ortaya çıkarılmış veya yapılandırılmış olduğu fikri üzerinden köken almıştır. Fakat, tarihöncesi dönem yontmataş aletlerin teknik bir nesne olarak ortaya çıkış temposu, zamansal ve mekânsal bağlamda sahip olduğu teknik-bellek ve değişkenlikler gibi farklı kriterler üzerinden de tanımlanabilir. Bu kriterler teknik-nesnenin hem teknolojik hem de tekno-bellek gibi farklı olgu ve kısa ve uzun zaman gibi farklı zamansallıklar ve sorunsallar üzerinden incelenmesine olanak sağlamaktadır.

Sonuç Yerine: Perspektif

Tarihöncesi dönemlerde teknik-nesnesinin yapısında üç ayrı zamansallık kavramı olduğu düşünülebilir: Tekniğin yapısal zamansallığı, tekniğin köken zamansallığı ve tekniğin yörünge zamansallığı (fig.3)[46]. Bu zamansallıkların her biri, esasen epifilogenetik (*epiphylogenesis*)[47] bir hafıza olan teknik kökenli bir

43 Lycett – Chauhan 2010.
44 Boëda 1986; Boëda 1997; Boëda 2013; Ramos – Boëda 2019; De Weyer et al. 2022.
45 Leroi-Gourhan 1964; De Weyer et al. 2022.
46 Pérez-Balarezo – Boëda 2019.
47 Stiegler, Technics and Time-1 (Teknik ve Zaman 1) çalışmasında insanı tekniklerden ayıramayacağımız fikrine odaklamaktır. Bu süreci de epifilogenetik (epiphylogenesis) olarak tanımlamaktadır: Stiegler 2018.

hafıza içerir[48]. B. Stiegler'e göre, "teknik" her şeyden önce bir hafızadır, üçüncü bir hafıza yani ne genetik ne de basitçe epigenetiktir[49]. Onun epifilogenetik[50] olarak adlandırılmasının nedeni de bir deneyimin meyvesi olduğu için epigenetik kökenli olmasıdır. Bu durum kuşkusuz bir aktarımı ve kalıtımı da mümkün kılar. Yani teknik özünde bir hafıza içerir ve bir kültürün çekirdeğini oluşturur. Bu çoklu oluşum süreci nedeniyle de "filogenetiktir"[51]. Bu bağlamda G. Simondon söz konusu teknik-belleğe "cansız bellek" adını vermiştir[52]. Bu yaklaşımda teknik-objenin oluşumunda ne zaman, nasıl ve neden sorularına ek olarak objenin sahip olduğu teknik ve tarihsel boyutlarına bağlı olan epifilogenetik belleğin bir kısmının kavranmasının mümkün kılınması amaçlanmaktadır. Başka bir ifadeyle, tarihöncesi döneme ait teknik-nesne (*artefact*) teknik bir hafıza içeren bir mineral hacmidir. Alet burada teknik bir sistem içindeki bir eserdir, yani bir işletim/üretim zincirinin sonucudur. Çekirdek ise, bir hacim ve bir veya daha fazla kullanışlı üretim yüzeyidir. Bu durum dış görünüşü aracılığıyla gördüğümüz yapay nesne yerine nesneyi sahip olduğu teknik kapasitesi üzerinden anlamlandırma çabası olarak da ifade edilebilir[53].Tekniklik veya teknik kapasite (teknik-nesne/teknik-bellek) burada objenin teknik ilişkileri dediğimiz ana olguyu ifade etmektedir. Bu veriler bir arada düşünüldüğünde ne formlar ne de işlemler tek başlarına tarih öncesine ait teknik bir hafızanın anlamlandırılmasında yeterli kalabilmektedir. Zira teknik-bellek işlevsel ve üretim şemaları aracılığıyla ifade edilebilen bir dizi işlem diyagramıdır. Fakat tarihöncesi dönemlere ait teknik-nesnelerin üretim ve işlevsel örüntüleri arasındaki zamansal ve uzamsal mesafe onların yapımı için unutulmuş olan teknik-belleğin incelenmesi adına birbirinden farklı dereceler sunar. Örneğin iki yüzeyli bir alet veya bir kıyıcıyı tanımlamak birbirini takip eden yongalama ürünlerinin teknik-belleğini anlamak ve anlamlandırmaktan daha kolaydır. Bu nedenle, bir obje üzerindeki teknik tekrarlar onu inceleyen kişiye aletin sahip olduğu teknik-belleği okumak için bir araç niteliğindedir ve sonuç olarak tekniklerin evriminin algılanması kolay bir "şey" değildir[54]. Çünkü birbirini izleyen ilerlemeler yalnızca varsayımsal bir ilerlemeye giden bir çatışmaya yol açmaktadır[55]. Bu kavram gerçekte sadece bir grubun sahip olduğu bellek setine göre bir dizi kısıtlamanın yönetimini de yansıtmaktadır ve teknolojinin, teknik nesnenin bellek ve birtakım algı sorunlarına/sorunsallarına sahip olduğunu göstermektedir. Bir teknik-nesnenin sahip olduğu teknik-bellek bu bağlamda hem ontolojiktir hem de nesneyi belirli bir zamansallıkta tutan etkendir. Tekno-mantık yaklaşımı ise her *artefactın* işlevsel anlamını ve bunu başarmak için uygulanan araçları bulmaya çalışan bir araştırma yöntemidir. Bu araştırma perspektifi tarihöncesi yontmataş alet üretim yöntemlerini teknik-nesne, teknik-bellek, teknik-mantık, teknik değişkenlik ve zamansallık gibi farklı kavramlar üzerinden incelemek ve aynı zamanda da yeni terimlerin ve yeni bir ortak bilimsel dilin geliştirilmesini amaçlamaktadır. Bu çalışma yöntemindeki son amaç kuşkusuz tarihöncesi döneme ait yontmataş aletleri (teknik-nesneleri) standart teknik, tipolojik kavram ve tanımlamaların da yardımıyla Neo-Darwinist evrimselci gelişim teorisinin ötesine taşıyarak, daha detaylı ve çok yönlü olarak inceleme çabasıdır, yani onu çok yönlü olarak anlamlandırabilecek olan *techno-logique* sorunsalların geliştirilme isteğidir.

48 Stiegler 2018, 191; Pérez-Balarezo – Boëda 2019.

49 Epigenetik biyolojide DNA dizisindeki değişikliklerden kaynaklanmayan ama buna rağmen 'ırsi' olan gen varyasyonları incelemektedir: Stiegler 1998.

50 Biyolojide filogenetik olarak tanımlanan kavram çeşitli organizma grupları (örneğin türler veya topluluklar) arasındaki evrimsel ilişkinin araştırılması anlamına gelir ve bu ilişkiler filogeni olarak adlandırılır.

51 Stiegler 2018, 191-192.

52 Simondon 2012, 172.

53 Boëda 1997, 14.

54 Pérez-Balarezo – Boëda 2019.

55 Pérez-Balarezo – Boëda 2019.

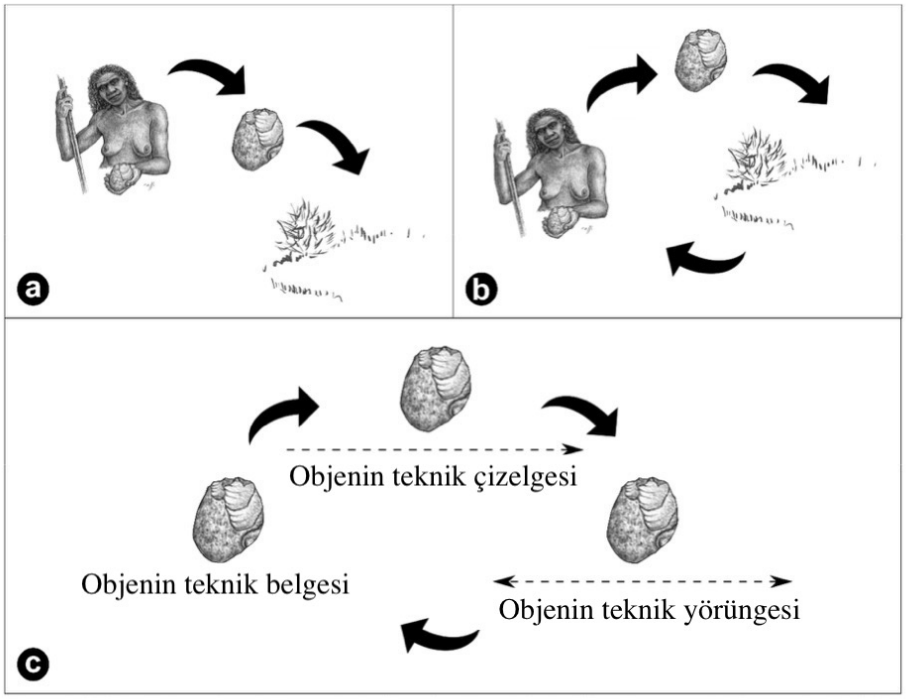

Figür 3: İnsan, alet ve çevre arasındaki farklı ilişki türleri: **(a)** insanı doğanın merkezinde gören antropolojik olağan epistemoloji durumu. Bu anlayışta nesne, insan ve çevre arasında yalnızca bir aracıdır, **(b)** İnsan, nesne ve çevre arasında simetrik bir ilişkiyi göz önünde bulunduran antropolojik merkezli epistemoloji, **(c)** bu makalede önerilen ilişkilerin gerçekçiliğinin epistemolojisi örneği. Tarihöncesinde, sadece insan merkezli olmayan nesne, teknik kökeni ve teknik yörüngesi ile simetrik bir ilişkiye girer, böylece üçünü, teknik bir oluşumu tanımlar. Bu ilişki setine tekniklik de denilebilir (De Weyer et al. 2022).

KAYNAKÇA

Boëda 1986 — E. Boëda, *Approche technologique du concept Levallois et évaluation de son champ d'application: étude de trois gisement Saaliens et Weichseliens de la France septentrionale,* Doctoral thesis at the Université Paris Nanterre, Nanterre,1986.

Boëda 1997 — E. Boëda, *Technogenèse de systèmes de production lithique au Paléolithique inférieur et moyen en Europe Occidentale et au Proche-Orient*, *Vol.* 1. Habilitation thesis at the Université Paris Nanterre, Nanterre, 1997.

Boëda 2013 — E. Boëda, *Techno-logique et technologie, Une paléo-histoire des objets lithiques tranchants*, archéo-éditions, Prigonrieux, 2013.

Bordaz 1970 — J. Bordaz, *Tools of the Old and New Stone Age*, 1970.

Bordes 1968 — F. Bordes, *La Paléolithique dans le monde*, Paris, 1968.

De Weyer et al. 2022 — L. De Weyer, A. Pérez, R. Hoguin, H. Forestier, E. Boëda, "Time, memory and alterity in prehistoric lithic technology: Synthesis and perspectives of the French technogenetic approach", *Journal of Lithic Studies* 19 (1), 2022, 1-48.

Dunnell 1980 — R. C. Dunnell, "Evolutionary theory and archaeology", *Advances in Archaeological Method and Theory* 3, 1980, 35-99.

Dunnell 2007 — R. C. Dunnell, *Classificação em Arqueologia*, São Paulo, 2007.

Geneste 2010 — J. M. Geneste, "Systèmes techniques de production lithique. Variations techno-économiques dans les processus de réalisation des outillages paléolithiques", *Technique et Culture* 54-55, 2010, 419-449.

Inzian et al. 1980 — M. L., Inizan, J., Tixier, H. Roche, *Préhistoire de La Pierre Taillée I. Terminologie et Technologie,* Cercle de Recherches et d'Etudes Préhistoriques, 1980.

Legros 2017 — R. Legros, Levinas, *Une philosophie de l'altérité,* Paris, 2017.

Lemonnier 2010 — P. Lemonnier, "L'étude des systèmes techniques, Urgence en technologie culturelle", *Technique et Culture* 54-55*,* 2010, 49-67.

Leroi-Gourhan 1943 — A. Leroi-Gourhan*, Evolution et techniques, tome* 1 - *L'homme et la matière*, Paris, 1943.

Leroi-Gourhan 1964 — A. Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole*, *tome* 1, Paris, 1964.

Lycett – Chauhan 2010 — S. Lycett – P. Chauhan, *New Perspectives on Old Stones, Analytical Approaches to Palaeolithic Technologies,* New York, 2010.

Okumura – Araujo 2014 — M. Okumura – A. G. M. Araujo, "Long-term cultural stability in hunters-gatherers: A case study using traditional and geometric morphometric analysis of lithic stemmed bifacial points from Southern Brazil*", Journal of Archaeological Science* 45, 2014, 59-71.

Pelegrin – Roche 2017 — J. Pelegrin – H. Roche, "L'humanisation au prisme des pierres taillées", *Comptes Rendus Palevol* 16 (2), 2017,175-181.

Pérez-Balarezo – Boëda 2019 — A. Pérez-Balarezo – E. Boëda, "Vers une ontologie de la technique en Préhistoire", *Anthropologie des techniques, De la mémoire aux gestes en Préhistoir, Cahier* 1, ed. E. David, 2019, 2-28.

Ramos – Boëda 2019 — M. Ramos – E. Boëda, "Réintroduire la dimension de l'Être pour renouveler l'interprétation de son évolution culturelle", *Anthropologie des techniques, De la mémoire aux gestes en Préhistoire, Cahier* 1, ed. E. David, 2019, 29-42.

Rabardel 1995 — P. Rabardel, *Les Hommes et Les Technologies, Approche cognitive des Instruments contemporains,* 1995.

Shennan 2018 — S. T. Shennan, "Descent with modification and the archaeological record", *Philosophical transactions of the Royal Society* (366), 2018, 1070-1079.

Simondon 2005 — G. Simondon, *L'invention dans les techniques : Cours et Conférences*, ed. J.-Y. Château, 2005.

Simondon 2012 — G. Simondon, *Du Mode d'existence des objets techniques*, 2012.

Simondon 2018 — G. Simondon, *La Resolution des problèmes*, Paris, 2018.

Spinoza E4 — B. de. Spinoza, *Ética demostrada según el orden geométrico*, Madrid, 1984 [orijinal ilk baskı 1677].

Spinoza OC — B. de. Spinoza, *Spinoza: Œuvres complètes*, çev. R. Caillois, M. Francès, R. Misrahi, Paris, 1986 [Fransızca ilk baskı 1954].

Stiegler 1998 — B. Stiegler, "Temps et individuations technique, psychique et collective dans l'œuvre de Simondon", *Intellectica*, 26/27 (1-2), 1998, 241-256.

Stiegler 2018 — B. Stiegler, *Technics and Time 1, The fault of Epimetheus*, çev. R. Beardsworth – G. Collins, California, 2018.

Steiner 2010 — P. Steiner, "Philosophy, technology and cognition, State of the art and perspectives", *Intellectica* 53/54 (1/2), 2010, 7-40.

Tixier 2012 — J. Tixier, *Méthode Pour L'étude Des Outillages Lithiques / A Method For The Study Of Stone Tools*, ArchéoLogiques 4, 2012.

SUMMARY

Research on prehistoric chipped stone tools, which has been the subject of many studies for many years, has created a new field of study with the emergence of technical anthropological/ethnological approaches since the 1960s. In this process, research methods have undergone a new change, especially with the influence of structural anthropology and ethno-archaeology, while experimental archaeology has also provided significant support on the identification criteria, interpretation efforts and experimental protocols of the lithic industries. Particularly in the late 1980s, new problematics related to the cycles of transformation, change and development of the chipped stone industries emerged in many countries, especially in France, following new theoretical and interpretative working methods developed around G. Simondon's technical philosophy. In the following period, it is seen that many issues, such as the role of prehistoric chipped stone tool industries in the formation and change of the individual and any community, have been reopened to discussion and interpreted through technical concepts in addition to the typological interpretation method. This working method, called techno-typology, continues today. Furthermore, since the 2000s, studies on prehistoric chipped stone tool production have focused more on the discussion of four distinct concepts based on typological concepts and methodological practices on tool industries: technique, memory, alterity, and temporality.

In addition to this, it is thought that there are three distinct concepts of temporality in the structure of the technique-object in prehistoric times. These are defined as the temporality of the structure of the technique, the temporality of the origin of the technique, and the temporality of the trajectory of the technique, each of which is thought to contain a memory of technical origin that is essentially an epiphylogenetic (*epiphylogenesis*) memory. At this point, according to some scholars, "technique" is first and foremost defined as a memory. However, as mentioned above, in the study of prehistoric chipped stone tool production, the so-called techno-typology focuses on the discussion of four different concepts based on typological concepts and methodological applications on chipped stone tool industries: technique, memory, alterity and temporality. These are discussed in terms of technique, typology, and time. In order to interpret the phenomena of transition or rupture in the material culture objects that we observe in a collection, we need to select temporalities in which certain events, especially remarkable climatic periods, took place, and in this context, we need to construct temporality charts in technical and typological terms. In the techno-genèse approach, the tool is an artefact within a technical system, i.e. the result of a chain of operation/production. The core is a bulk/content and one or more useful production surfaces. In this context, this research method seeks to understand the technical capacity of an artificial object from its external appearance. The main aim of this method of study is undoubtedly to move the tool beyond the neo-Darwinian evolutionary theory of development with the help of standard technical and typological concepts and definitions and to examine it in more detail and in a multifaceted way, i.e. it is a problematic of Techno-Logique origin and centre. In this research method, chipped stone tool production methods are analysed through different concepts such as technical-object, technical-memory, technical-logic, technical variability and temporality, and prehistoric tools (technical-objects) aim to develop a multidimensional examination system/method with the help of standard technical and typological concepts and definitions and focus more on techno-logique problematics.

The approach presented in such studies is called technogenetics because it combines technology with ontology, as seen in the chipped stone industries. However, the three concepts mentioned in this research method are the main concepts that support the whole epistemological structure of the techno-genetic approach. On the other hand, in archaeology (prehistoric archaeology), the classification and grouping of artefacts of cultural value are undoubtedly based on the use of certain types or morphologies. Techno-typological definitions, fed by comparisons, are coded as classifications supported by chronologically reliable sequences. In this context, techno-typology is accepted as the main argument for the classification of prehistoric chipped stone tools. However, the most important problem here is that the common denominators between the technical memory of each tool, which we call the technical-object, and the tool are not taken into consideration too much. These criteria are the main arguments put forward to

express the original character of the idea of producing a tool for a specific purpose. However, the somatic dimension of the human being (cognitively-biologically) is the main point to be concretely incorporated in the reinterpretation of cultural evolution through the reintegration of chipped stone products. This method of interpretation can also be defined as the restoration/restitution of the technical characteristics of the tools.

SEPTEM ARTES

info@septemartes.com

Makale Geliş |Received: 14.01.2024
Makale Kabul |Accepted: 03.04.2024
Septem Artes 2 (2024), 42-59
DOI: 10.5281/zenodo.11213832

ANKARA'DA ÖZEL BİR KOLEKSİYONDAN CAM YAĞ VE KOKU ŞİŞELERİ

Glass Oil and Perfume Bottles from a Private Collection in Ankara

Emine AKKUŞ KOÇAK* – Melih ARSLAN**

Öz: Çalışma kapsamında, Anadolu Medeniyetleri Müzesi denetiminde taşınır kültür varlığı koleksiyonerliği yapan Mehmet Durmaz'ın koleksiyonunda bulunan çok sayıda cam eser arasından Roma Dönemi'nde kullanım görmüş koku ve yağ şişeleri üzerine bir değerlendirme yapılmıştır[1].

Seramik, metal, fayans gibi materyallerden üretilmiş olanlarının yanında camdan üretilmiş koku ve yağ şişelerinin antik dönemde günlük hayatın bir parçası olarak geniş kullanım alanı buldukları anlaşılmaktadır. Sporcuların yağlanması, yıkanma kültürünün bir parçası olmaları, günlük hayatta kadınların kozmetik ürünlerini muhafaza etmeleri, içerikleri ile birlikte ticaretlerinin yapılması ve mezar kontekstlerinde ise ölü hediyeleri olarak kendilerine yer bulmaları arkeolojik kazılarda konutlar, hamam, palaestra gibi kamu yapıları ve mezar kontekslerinde sıklıkla karşımıza çıkmalarına neden olmuştur. Bu şişeler ticari birer nesne olmalarıyla da ilişkili olarak geniş bir coğrafi yayılıma sahip olup çok çeşitli formları içlerinde barındırırlar. Unguentariumlar aynı zamanda ölü kültü ile de ilişkili olduğundan sayı ve form çeşitliliği diğer formlara göre daha fazladır. M. Durmaz koleksiyonundaki koku ve yağ şişelerinin de büyük oranda tüm ve eksiksiz olarak günümüze gelmiş olması eserlerin mezar hediyesi olarak kullanılmış olduklarını düşündürmektedir.

Satın alma yolu ile koleksiyona kazandırılmış çalışma kapsamındaki eserlerin Ankara ve çevresinden ele geçmiş oldukları sözlü olarak beyan edilmiştir. Her ne kadar kaçak yollarla elde edilerek müze ve özel kolek-

Abstract: This paper deals with the perfume and oil bottles from the Roman Imperial Period, which are part of the extensive glass vessel collection of Mehmet Durmaz, a collector of movable cultural property under the control of the Museum of Anatolian Civilizations in Ankara.

Glass perfume and oil bottles were integral to daily life in antiquity, alongside examples crafted from ceramic, metal, and faience. They were essential elements of bathing rituals, anointment of athletes and cosmetics, particularly for women. Therefore, archaeologists frequently encounter these bottles in various settings, including residences, grave contexts, and public buildings such as baths and palaestrae. Additionally, perfume bottles, in their diverse forms, served as commodities traded across a wide geographical area. Being frequently encountered grave goods within the ancient burial contexts explains the large number and variety of unguentaria compared to other glass bottle forms. Furthermore, the well-preserved condition of the perfume and oil bottles in the M. Durmaz collection strongly suggests their role as grave goods.

The vessels evaluated within the study, acquired through purchase, have been reported to be recovered from Ankara and its surroundings. Although the finds unearthed by illegal excavations and exhibited in museums and private collections do not provide as much information as those discovered in archaeological excavations, they still form a crucial corpus of finds shedding light on the repertoire of the ancient Anatolian glass vessels, their diversity, and geographical distribution of the commercial bottles. In this regard, twenty-three perfume and oil bottles of varying

* Arş. Gör. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, emine.a.kocak@yobu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7365-0029.

** Klasik Arkeolog - Nümismat, arslanmelih06@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2152-1564.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 14.01.2024 | Kabul Tarihi: 03.04.2024 | Atıf: Akkuş-Koçak E. – Arslan M. 2024, "Ankara'da Özel Bir Koleksiyondan Cam Yağ ve Koku Şişeleri". *Septem Artes* 2 (2024), 42-59.

[1] Koleksiyonunda yer alan cam eserleri çalışmamıza izin veren ve çalışmalar sırasında bize her türlü kolaylığı sağlayan sayın M. Durmaz'a teşekkür etmeyi borç biliriz.

siyonlarda kendine yer bulan eserler bize arkeolojik kazılarda tespit edilen buluntular kadar bilgi sunmasa da Anadolu topraklarında kullanılmış cam formlarının bütünlüğünün algılanabilmesi, çeşitliliğinin saptanabilmesi ve içerikleri ile birlikte ticareti yapılan şişelerin coğrafi dağılımlarının tespit edilebilmesi açısından önemli buluntular olarak görülmelidirler. Bu nedenle, koleksiyonda yer alan koku ve yağ şişelerinin antik dönemdeki kullanımları, kronolojik ve tipolojik farklılıkları üzerinde durularak camdan üretilmiş farklı form ve boyutta yirmi üç adet şişe incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Roma İmparatorluk Dönemi, Roma Camcılığı, Koku Şişeleri, Aryballos, Unguentarium, Kalıba Üfleme, *PATRIMONI*.

shapes and sizes from the collection were examined, focusing on their original function and chronological and typological distinctions.

Keywords: Roman Imperial Period, Roman Glass, Perfume Bottles, Aryballos, Unguentarium, Mould-Blowing, *PATRIMONI*.

Antik Dönemde Koku ve Koku Şişeleri

Çağlar boyunca güzel kokulu yağlar, merhemler ve parfümlerin insan üzerinde yaratmış olduğu etki ve yaygın kullanımları bilinmektedir. Bu ürünlerin ilk ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı konusunda elimizde kesin kanıtlar olmasa da Mısır'da MÖ 4. binyıldan itibaren kozmetik ürünlerinin kullanımına ve MÖ 3. binyıldan itibaren parfüm yapımına ilişkin kesin kanıtlar mevcuttur[2]. MÖ 2. binyılda Mezopotamya saraylarında parfüm yapımını kanıtlayan tabletlerden söz etmek mümkündür. Mari Sarayı'nda tespit edilen arşivlerde Nur-ili adlı parfüm üreticisinin susam yağı alarak karşılığında kokulu yağlar verdiğinden bahsedildiği ve kokulu-kokusuz yağlar ve parfümlerin muhasebe kayıtlarının tutulduğu belirtilmektedir[3]. MÖ 13. yüzyıla tarihlenen Asur tabletlerinde ise parfüm yapımında kullanılan hammaddeler ve parfümün yapım aşamasına dair bilgiler yer almaktadır[4]. Mısır'da parfüm yapımına ilişkin tespit edilen antik metinler ve mısır duvar resimlerinde tasvirler dikkat çekicidir[5]. MÖ 2. binyılın başlarından itibaren Kıbrıs'ın da parfüm üretim merkezlerinden biri olduğu ve ihraç malları arasında yerini aldığı anlaşılmaktadır. Myken dünyasında da büyük boyutlu bir parfüm endüstrisinin varlığı özellikle Pylos sarayında bulunan ve kentte üretilen parfümün kapasitesi, ticareti ve parfüm yapımında kullanılan malzemeleri öğrenebildiğimiz yazıtlarla ortaya konulmaktadır[6]. Güzel kokulu yağlar, parfümler ve merhemlerin üretim ve ticaretine ilişkin Tunç Çağı'ndan gelen bilgi ve becerilerle birlikte, kullanımına yönelik küçük boyutlu koku ve merhem şişelerinin üretimleri takip eden Yunan ve Roma dünyasında çeşitlenerek devam etmiştir. Antik metinlerde bu güzel kokuların üretim ve kullanımına yönelik bilgiler artarken[7], arkeolojik kazılarda bu ürünlerin muhafaza edilmesi için kullanılan küçük boyutlu şişelerin tespiti büyük boyutlara ulaşmıştır. Bu durum erken dönemlerde üretiminin sarayla ilişkili olduğu lüks mallar sınıfındaki koku/parfüm/aromatik yağlar/merhemlerin artık orta sınıf vatandaşlar tarafından da kullanılabilecek ürünler haline geldiklerini ortaya koymaktadır. Bu ürünlerin muhafaza edildiği kozmetik şişeleri ise genellikle küçük boyutlu ve içeriğin kontrollü şekilde dökülebilmesini sağlayan dar ağızlı iken; formları içeriklerine, kullanıldıkları dönemin zevkine ve bölgelere göre farklılıklar göstermektedir.

MÖ 6. yüzyıldan itibaren seramik örnekleriyle birlikte Akdeniz havzasındaki merkezlerde üretilen iç kalıp tekniğinde cam koku şişelerinin tüm Yunan dünyasında dolaşıma girdiği görülmektedir[8]. Erken Roma İmparatorluk Dönemi'nden itibaren ise camda üfleme tekniğinin kullanılmaya başlanmasıyla cam formlarının üretimleri kolaylaşmış ve çeşitliliği artmıştır. Bu gelişmeyle sağlanan biçimsel çeşitlilik diğer formlar gibi parfüm şişelerine de yansımıştır.

2 Lucas 1930, 41-53; Ben-Noun 2016, 56-60; Atila 2021b, 32.
3 Brun 2000, 278.
4 Mendels 1989, 92; Brun 2000, 278.
5 Lukas 1959, 105-119; Civelek 2019, 2, 3; Karakurt 2021, 4, 5.
6 Moulos 2015, 25-29; Foster 1974, Atila 2021a, 19-30.
7 Plin. ***nat. hist***. XIII. 1-25; Theophr. ***od.***; Ath. XV.27-48; ayrıca antik kaynaklarda parfüm konusu için bkz. Atila 2021b, 36-39.
8 Harden 1981, 58-137; Grose 1989, 109-125.

M. Durmaz koleksiyonunda yer alan MS 1.-4. yüzyıl aralığına tarihlendirilebilen yirmi üç örnek, üfleme tekniğinde üretilmiş ve erişimlerinin nispeten daha kolay olduğu sıradan formlarla birlikte Anadolu'ya ticaret yoluyla gelmiş olması muhtemel az sayıdaki koku şişesinden oluşan güzel bir seçki sunmaktadır.

Minyatür Şişeler (Fig. 1.1, 1.2)

Bu tip minyatür şişeler tipik olarak içe katlanmış ağızlı, silindirik boyunlu, boyundan gövdeye geçişte sıkıştırma izi bulunan ve omuz kısmının da bir aletle sıkıştırılarak belirginleştirilmiş olduğu küçük boyutlu şişelerdir. Örnekleri, Erken Roma İmparatorluk Dönemi'nin tipik formları arasında görülmektedirler.

M. Durmaz koleksiyonunda yer alan her iki örnek de tüm olup serbest üfleme tekniğinde üretilmişlerdir. Fig. 1.1 kobalt mavi renkte, dışa çekik ağız kenarı kalınlaştırılmış, silindirik boyunlu ve üst kısmından aletle sıkıştırılmış küresel gövdelidir. Eserin ağız çapı 1.5 cm iken yüksekliği 5.5 cmdir. Fig. 1.2 ise amber rengi camdan, düzgün olmayan bir biçimde içe katlanmış ağız kenarlı, kısa silindirik boyunlu, üst kısmından aletle sıkıştırılmış armudi gövdeli ve hafif iç bükey diplidir. Ağız çapı 1.4 cm olan eser 3.9 cm yüksekliği ile oldukça küçük boyutludur.

Anadolu'da Silifke, Bergama, Bandırma Müzeleri ile Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. Cam Eserler Koleksiyonu ve Medusa Cam Koleksiyonunda yerini alan bu tip minyatür şişelerin[9] benzerleri Parion ve Elaiussa Sebaste'de olduğu gibi mezar kontekstlerinde[10] ve Ephesos yamaç evlerde olduğu gibi konut alanlarında[11] da karşımıza çıkmaktadır. Bu minyatür şişeler başta Kıbrıs[12] olmak üzere Anadolu dışındaki yerleşimler ve koleksiyonlarda da görülmektedir[13]. Bu tip parfüm şişelerinin özellikle başta Kıbrıs olmak üzere imparatorluğun doğusunda yaygın olduğu ve batısındaki merkezlerde oldukça nadir ele geçtikleri belirtilmektedir[14].

M. Durmaz koleksiyonunda yer alan iki koku şişesi (fig. 1.1, 1.2) renk, boyut ve ağız kenarlarının biçimlendirilişi açısından farklılıklar gösterse de aynı tipte şişelerin varyasyonlarıdırlar. Yukarıda belirtilen benzer örneklerden yola çıkılarak MS 1. yüzyılda kullanım gördükleri anlaşılmaktadır.

Aryballos (Fig. 1.3)

Tipik olarak silindirik boyunlu, çift kulplu ve küresel gövdeli yağ şişeleri olan aryballosların en karakteristik özellikleri "*dolphin handles*" olarak bilinen yunus biçimli kulplarıdır. Bu kulplara takılan metal halkalar ve onlara bağlı zincirler ya da deri kayışlar ile korunmuş örneklerden bilindiği kadarıyla metal tıpalar yardımıyla yağların bu şişeler içerisinde muhafaza edilmesi ve taşınması kolaylaşmaktadır[15]. Yunan dünyasında erken örneklerinin seramik, metal ve iç kalıp tekniğinde camdan yapılmış oldukları bilinirken serbest üfleme tekniğinde camdan üretilen aryballoslar ise ilk olarak MS 1. yüzyılda ortaya çıkmışlardır[16]. Serbest üfleme tekniğinde üretilmiş cam aryballoslar, yaygın olarak MS 1.-3. yüzyıllar arasında kullanım görse de MS 4. yüzyıla tarihlenen örnekler de bulunmaktadır[17]. Özellikle mezar kontekstlerinde bir arada

9 Erten 2018, 145, kat. no. 55 (Silifke Müzesi-Satın Alma); Koçan – Tan 2017, 103, kat. no: 53-54; (Bandırma Arkeoloji Müzesi); Atila – Gürler 2009, 25, kat. no. 17 (Bergama Arkeoloji Müzesi); Canav 1985, 47, no. 48 (Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A. Ş. Cam Eserler Koleksiyonu- Buluntu Yeri: Balıkesir); Höpken – Çakmaklı 2015, 121, no. 256 (Medusa Cam Koleksiyonu).

10 Gençler 2009, 50-51, res. 25b, 180, kat. no. 69; Gençler Güray 2011, fig. 6.5 (Elaiussa Sebaste, mezar buluntusu); Keskin 2019, 110-111, kat. no. 13-14 (Parion Tavşandere Nekropolü).

11 Czurda-Ruth 2007, 90-91, taf. 12, no. 249-250.

12 Vessberg – Westholm 1956, 160, fig. 48. 35-38; Lightfoot 2017, 203-207, kat. no. 263-273.

13 Samothrake Nekropolisi'nden MS 1. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen örnekler için bkz. Dusenbery 1998, 1103-1105, S179-4, S180-3, S180-4, İsrail Müzesi: Israeli 2003, 114, no. 98; Whitehouse 1997, 147, 346, no. 248.

14 Lightfoot 2017, 203.

15 Susak-Pitzer 2015, 325-329, fig. 8.5-7; Arveiller-Dulong – Nenna 2005, 220, no. 640; Whitehouse 1997, 201, no. 351; Grossmann 2002, 11, no.10.

16 Yunan ve Roma Dünyası'nda aryballosların kökenleri, kronolojik ve tipolojik gelişimi, üretim teknikleri ve işlevleri üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Erten 2021, 345-356.

17 Isings 1957, 80: Isings, Nijmegen'deki 4. yüzyıl nekropolisinden tespit edilen bir aryballosun en geç örneklerden biri olduğunu belirtmektedir.

ele geçtikleri strigilis gibi materyaller düşünüldüğünde, tasvir sanatlarında da karşımıza çıkan sporcuların yağlanması ve hamam yapılarında ele geçen örnekler sayesinde yıkanma kültürünün bir parçası oldukları ve gerekli yağların taşınmasında kullanıldıkları anlaşılmaktadır[18]. Sorokina, Pergamon üretimi Geç Hellenistik Dönemin pişmiş toprak bazı vazo örneklerinden ve Doğu Akdeniz üretimi oldukları önerilen yaka ağızlı prizmal, küresel, silindirik gövdeli şişelerden yola çıkarak bu tip ağız kenarı biçimlendirmesine sahip aryballosların da Batı Anadolu kıyılarında bir merkezde (Pergamon'da) üretilmiş olabileceklerini önermektedir[19]. Genel karakteristik özellikleri aynı kalmakla birlikte ayrıntılarda farklılıklar gösteren cam aryballoslar tüm Roma İmparatorluğu topraklarında karşımıza çıkmaktadır. Arkeolojik kazılardan tespit edilen cam aryballoslar genellikle fragmanlar halinde iken, müze ve özel koleksiyonlarda iyi korunmuş örnekleri ile karşılaşılabilmektedir[20].

M. Durmaz koleksiyonunda yer alan aryballos yeşil renkte saydam camdan serbest üfleme, aletle şekillendirme tekniği ile üretilmiştir (Fig. 1.3). Ağız kenarı dışa-aşağı ve yukarı doğru katlanarak biçimlendirilmiş yaka ağızlı olarak tabir edilen tiptedir. Kısa silindirik boyunlu, küresel gövdelidir. Ağız kenarının altından omuz üzerine aynı renkte camdan yapılmış kulplar sonradan eklenmiştir. Boyundan gövdeye geçişte aletle sıkıştırma izi görülmekte, dip kısmı ise hafif içbükeydir. Koleksiyonda bulunan örnek de dışa-aşağı ve yukarı katlanarak biçimlendirilmiş yaka biçimli ağız kenarı ile Anadolu kökenli olabilecek aryballoslara güzel bir örnek oluşturmaktadır. Benzer tipte aryballoslardan yola çıkılarak M. Durmaz koleksiyonundaki örneğin de MS 1.-2. yüzyıllarda kullanımda kalmış olduğu söylenebilir.

Kuş Biçimli Şişe (Fig. 1.4)

Kuş biçimli şişelerin Roma İmparatorluğu'nun batısındaki örnekleri daha natüralist bir yapıya sahip olup MS 1. yüzyılın ilk yarısında üretilmeye başlandıkları anlaşılmaktadır[21]. Doğu Roma örnekleri ile karşılaştırıldıklarında imparatorluğun batısında tespit edilmiş olanların bir ucunun baş biçiminde şekillendirildiği, gövdenin ise daha ince uzun olduğu ve kapalı bir kuyrukla sonlandığı görülmektedir. Gövde kuyruk kısmına doğru sivrilirken bu kapalı kaplardan içeriği çıkarmanın başka bir yolu olmadığı için kuyruğun uç kısmı kırılmaktadır[22]. İmparatorluğun doğu ve batısından ele geçen kuş biçimli şişelerin form farklılıklarından dolayı kullanım biçimlerinin de farklı olduğu düşünülmektedir[23]. Kuş biçimli şişelerin imparatorluğun batısındaki örneklerinde kozmetik pudra kalıntılarına rastlanırken, Doğu Akdeniz'de yaygın olarak tespit edilen şişelerin serpme (damlatma) şişesi, *guttus*, *askos* ya da *biberon* olarak tanımlandıkları görülmektedir[24]. Doğu örneklerinde genellikle baş yerine yuvarlatılmış ya da üç parçalı yonca biçimli bir ağız karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, Doğu Akdeniz örneklerinin imparatorluğun batısında görülen kuş biçimli şişelerin MS 2.-3. yüzyıllarda kullanımda olan varyasyonları oldukları düşünülebilir.

Louvre Müzesi eserleri arasında M. Durmaz koleksiyonunda yer alan kuş biçimli şişe ile benzer özelliklere sahip iki örnek yer alırken bunlardan birinin Suriye'nin batısında bulunan Tartus/Antik Tortose kentinden getirilmiş olduğu ve diğer örneğin de Doğu Akdeniz kökenli olduğu belirtilmektedir[25]. Louvre Müzesi, Royal Ontario Müzesi, Corning Müzesi koleksiyonlarının yanında Kıbrıs koleksiyonlarında da çok sayıda kuş biçimli şişe olduğu kaydedilirken Doğu örnekleri ile yakınlık gösteren benzer kuş şekilli şişeler ile Anadolu müze ve özel koleksiyonlarında da karşılaşılmaktadır[26]. Formun genel olarak MS 1.

18 Yegül 2006, 23; Erten 2021, 345-356.

19 Sorokina 1987, 42, 43. Ayrıca bkz. Lightfoot 1989, 78, no.15; Foy 2018, 278.

20 Metropolis: Akkuş Koçak 2021, 82-84, lev. 10.100-101; Pergamon: Schwarzer – Rehren 2021, pl. 6.50; Parion: Kasapoğlu – Özdemir 2012, 160-161, res. 211; Bergama Müzesi: Atila – Gürler 2009, 114-116, kat. no. 184-186; Medusa Cam Müzesi: Höpken – Çakmaklı 2015, 98, 99, no. 190-193; Uşak Arkeoloji Müzesi: Çakmaklı 2007, 121, no. 41.

21 Isings 1957, 27, Form 11.

22 Isings 1957, 27, Form 11.

23 Arveiller-Dulong – Nenna 2005, 185.

24 Lightfoot 2017, 161; Whitehouse 1997, 120-122.

25 Arveiller-Dulong – Nenna 2005, 185, 221, no. 644, 645.

26 Stern 1977, 50-52, Pl. 13.12A-B; Louvre Müzesi: Arveiller-Dulong – Nenna 2005, 185, 221, no. 644-645; Royal Ontario Müzesi: Hayes 1975, 54, no. 118; Corning Müzesi: Whitehouse 1997, no. 187-189; Samothrace: Dusenbery 1967, 48, fig. 49; Isings 1957, Form 11; Palmyra Müzesi: Gawlikowska – As'Ad 1994, (Zabda Mezar buluntusu) pl. 1; Selanik/Vardari Nekropolü: Adam-

yüzyılda kullanım görmeye başladığı ve bazı değişikliklerle MS 3. yüzyıla kadar kullanımda kalmış olduğu anlaşılmaktadır.

M. Durmaz koleksiyonunda yer alan yeşil renkte saydam camdan serbest üfleme ve aletle şekillendirme teknikleriyle üretilmiş yonca ağızlı, kuş biçimli gövdeye sahip şişenin kuyruk kısmı sıkıştırılarak biçimlendirilmiştir. Dip kısmı ise hafif içbükey olan şişe 9 cm yüksekliğinde ve 12 cm uzunluğundadır. Tüm bu özellikleri ile eser MS 2.-3. yüzyıllarda Roma İmparatorluğu'nun doğusunda yaygın olduğu anlaşılan kuş biçimli şişe tipi ile paralellik göstermektedir.

Prizmatik Gövdeli Koku Şişesi / Mercury Bottle (Fig. 1.5)

Isings Form 84 olarak tanınan[27] bu tip prizmatik gövdeli koku şişeleri genel olarak, dışa-içe katlanarak düzleştirilmiş ağız kenarlı, uzun silindirik boyunlu, gövdesi dar-kare kesitli, renksize yakın camdan ve kalın cidarlı olarak kalıba üfleme tekniğiyle üretilmektedirler. Unguentariumlar ile birlikte ticareti en çok yapılan cam koku şişeleri arasında sayılmaktadırlar. Bu şişelere "mercury bottle" denmesinin sebebi ise şişelerin diplerinde bulunan damgalarında sık sık tanrı Merkür'ün betiminin bulunmasıdır[28]. Ancak dip kısmında koç, horoz, kaplumbağa gibi hayvan motifleri, altı köşeli yıldız, amphora betimleri, noktalardan oluşan kompozisyonlar, yazıtlar yahut monogramların olabildiği farklı betimlerin bulunduğu veya herhangi bir betimin bulunmadığı örnekler de görülmektedir. Bunların yanında yan duvarlarında sarmaşık motifleri, palmiye, harf ya da monogramların yer aldığı şişeler de bulunmaktadır. Bu şişelerin içeriğinin özel bir merhem, parfüm ya da tıbbi bir ürün olduğu belirtilmektedir[29]. Bu tip şişelerin yaygın olarak ele geçtikleri merkezler ile şişeler arasındaki renk, doku gibi benzerlikler dikkate alınarak Roma, Kuzey İtalya ve Ren Bölgesi'ndeki atölyelerde üretilmiş oldukları öne sürülmektedir[30].

M. Durmaz koleksiyonunda bulunan 13.8 cm yüksekliğindeki prizmatik gövdeli koku şişesi tümdür. Açık mavimsi yeşil renkte saydam camdan kalıba üfleme ve aletle şekillendirme teknikleri kullanılarak üretilmiştir. Şişe dışa ve içe katlanarak düzleştirilmiş 2 cm çapında ağız kenarlı, aşağı doğru genişleyen silindirik boyunlu, dörtgen prizmal gövdelidir. Boyundan gövdeye geçiş kısmı bir aletle sıkıştırılmış, gövde ise dört tarafından çökertilmiştir. 2.9 x 2.8 cm boyutlarındaki dip kısmı bezemesiz olup pontil izi bulunmaktadır.

Anadolu ve Kıbrıs'tan tespit edilen az sayıdaki prizmatik gövdeli koku şişesi genellikle dip kısmı bezemesiz örnekler olmalarına karşın[31] yukarıda sözü geçen "mercury bottle" olarak tanınan form ile ilişkili olmalıdırlar. Mezar buluntusu olarak ele geçen MS 1. yüzyıla ait erken örnekleri olsa da bu şişeler yaygın olarak MS 2.-3. yüzyıllara tarihlenmektedirler[32].

Unguentariumlar

Roma Dönemi camcılığının en bilinen ve en yaygın kullanılan formlarından olan unguentariumlar çok çeşitli tip ve boyutlarda karşımıza çıkmaktadırlar. Çalışmada yer alan armudi gövdeli, oval gövdeli, konik gövdeli, şamdan biçimli, iğ biçimli ve makara biçimli unguentariumlar Roma İmparatorluk Dönemi boyunca yaygın kullanılan tiplerden olup; koleksiyondaki en geniş grubu oluşturmaktadırlar.

Veleni 2010, 276, no. 213; Kıbrıs: Cesnola Koleksiyonu, Lightfoot 2017, 160-162, kat. no. 182-185; Vessberg – Westholm 1956, 209, 210, fig. 51.1-2; Vessberg 1952, pl. XX.4-5; Anadolu Örnekleri için bkz. Canav 1985, 39, no. 23-24; Adana Bölge Müzesi: Stern 1989, fig. 11.1-2; Medusa Cam Müzesi: Höpken – Çakmaklı 2015, 80-82, no. 141-146; Konya Müzesi (Halep'ten gelmiş olduğu belirtilmektedir); Küçükpazarlı 2006, 21, kat no.1; Tokat Müzesi, Eker 2016, 128, kat. no. Ş36; Kocabaş Koleksiyonu: Akat et al. 1984, res. 123-124.

27 Isings 1957, 100, 101.

28 Foy 2018, 279, 282.

29 Isings 1957, 100, Form 84; Foy – Nenna 2006, pl. 60-63, F-MER 001-049; Arveiller-Dulong – Nenna 2005, 32.

30 Arveiller-Dulong – Nenna 2005, 32; Foy 2015, 377; Arveiller 2006, 125.

31 Kahramanmaraş Müzesi: Eker 2017, 71 (MS 3. yüzyıl); Adana Bölge Müzesi: Stern – Erten Yağcı 1989, fig. 2.10; Kıbrıs Cesnola Koleksiyonu: Lightfoot 2017, 64, kat. no. 36.

32 Isings 1957, 100-101; Arveiller-Dulong – Nenna 2005, 32; Arveiller 2006, 125.

Armudi Gövdeli Unguentariumlar (Fig. 1.6, 1.7): İçe katlanmış ağız kenarlı, huni ağızlı, gövdeye doğru genişleyen silindirik boyunlu ve armudi gövdeli koku şişeleridir. Koleksiyonda bulunan örneklerden biri mavi renkte (fig. 1.6), bir diğeri ise yeşil renkte saydam camdan (fig. 1.7) üretilmiştir. Bu iki örnek boyut ve biçim olarak farklılıklar gösterseler de aynı tipin varyasyonlarıdırlar. Benzer örnekler gibi MS 1.-2. yüzyılda kullanım görmüş olmalıdırlar[33].

Oval Gövdeli Unguentariumlar (Fig. 1.8, 1.9): İçe katlanmış ağız kenarlı, silindirik boyunlu, oval gövdeli, yuvarlak veya hafif içbükey dipli bu unguentariumların boyun ve gövde uzunlukları birbirine eşittir. Koleksiyonda biri mavimsi yeşil (fig. 1.8) ve diğeri yeşil renkte (fig. 1.9) camdan olmak üzere iki örnek bulunmaktadır. Fig. 1.8, 1.7 cm ağız çapına, 9.9 cm yüksekliğe sahip olup hafif içbükey dibin çapı 1.4 cm dir. Fig. 1.9 ise 2.1 cm ağız çapına ve 10.8 cm yüksekliğe sahip olup yuvarlak dipte çıkıntı şeklinde pontil izi görülmektedir. Unguentarium formunun en erken tipini oluşturan oval gövdeli unguentariumlar imparatorluğun hem doğusunda hem de batısında MS 1. yüzyılda yaygın olarak üretilmiş ve kullanılmışlardır[34].

Konik Gövdeli Unguentariumlar (Fig. 2.10-2.13): Bu tip unguentariumlar içe katlanmış ağız kenarlı, silindirik boyunlu, boyundan gövdeye geçişte sıkıştırma izi bulunan, konik gövdeli ve içbükey diplidirler. Tüm Roma İmparatorluğu coğrafyasında olduğu gibi Anadolu'da da sıklıkla karşımıza çıkan küçük boyutlu koku şişeleridirler[35]. Çoğunlukla müze envanterlerinde karşımıza çıkan bu tip unguentariumların Anavarza, Elaiussa Sebaste, Smintheion, Kalebayır ve Parion nekropolislerinde mezar buluntusu olarak ele geçmiş olmaları ölü hediyeleri olarak Anadolu'da yaygın kullanımlarına işaret eder.

Koleksiyonda yer alan konik gövdeli unguentariumlar serbest üfleme aletle şekillendirme teknikleriyle yeşil (fig. 2.10, 2.11, 2.12) ve mavi (fig. 2.13) renklerde üretilmişlerdir. Yukarıda belirtilen genel tanıma uygun olarak içe katlanmış ağız kenarlı silindirik boyunlu, konik gövdeli, içbükey diplidirler. Boyutları 8 cm ile 12.5 cm arasında değişmektedir. Tamamı tüm ve eksiksiz bu dört unguentarium da benzerleri gibi MS 1. -2. yüzyıllara tarihlendirilmelidirler.

Şamdan Biçimli Unguentariumlar: Şamdan biçimli unguentariumlar genel olarak uzun silindirik bir boyun kısmına sahip olmalarının dışında ağız (dışa çekik-yuvarlatılmış veya içe katlanmış) ve gövde profillerinde (konik, yarı küresel, basık, çan biçimli vs.) farklılıklar gösterebilmektedirler. O. Vessberg ve C. Isings bu tipin imparatorluğun batısındaki örneklerinin sınırlı olduğunu ve esas olarak doğudaki merkezlerde geliştirildiğini belirterek şamdan biçimli unguentariumları tipolojik özelliklerine göre kendi içerisinde alt gruplara ayırmışlardır[36]. Alçak gövdeli ve karakteristik olarak oldukça uzun boyunlu bu şişelerin içeriğin az miktarlarda dökülmesini kolaylaştıran ve buharlaşmasını yavaşlatan uzun boyunlarından dolayı güzel kokulu esanslar ve yağların konulmasında kullanılmış olmaları gerektiği belirtilmektedir[37]. M. Durmaz koleksiyonunda da şamdan biçimli unguentariumlar grubuna giren farklı tiplerde yedi adet koku şişesi yer almaktadır. Bu unguentariumlar tipolojik farklılıkları dikkate alınarak üç başlık altında incelenmiştir.

Tip 1 (Fig. 2.14- 2.17): Esas olarak şamdan biçimli unguentariumlar geniş ağız kenarlı, oldukça uzun dar silindirik boyunlu tiplerdir. Boyundan gövdeye geçişin sıkıştırma izi ile belirginleştirildiği şamdan biçimli unguentariumlar Isings form 82A olarak sınıflandırılmaktadırlar[38]. Bu grup içerisinde ise çan biçimli

33 Bergama Müzesi: Atila – Gürler 2008, 20, kat. no. 7 (MS 1. yüzyıl); Diyarbakır Müzesi: Hanar 2018, 371, kat. no. 350 (MS 2. yüzyıl); Kahramanmaraş Müzesi: Eker 2014, 375, kat. no. 270 (MS 1. -2. yüzyıl); Medusa Cam Müzesi: Höpken – Çakmaklı 2015, 129, 130, no. 285-287 (MS 1. yüzyıl sonları).

34 Gençler-Güray 2011, fig. 7.1-3; Lightfoot – Arslan 1992, 173, no. 108; Koçhan – Tan 2017, 92, 93, kat. no. 14-17; Atila – Gürler 2009, 38, kat. no. 43; Hazinedar-Coskun 2018, kat. no. 3; Temür – Özbilgin 2023, 360-361, kat. no. 1-24.

35 Stern 1989, res. 10. 11,12 (Adana Bölge Müzesi- Anavarza mezar buluntusu); Gençler 2009, lev. 3-4, no. 97, 103, 104 (Elaiussa Sebaste buluntuları); Gençler-Güray 2013, 130, res. 2 (Smintheion kazı buluntusu); Keskin 2019, 117, kat. no. 20 (Parion Nekropolü); Öztürk 2019, 119 (Kalebayır Nekropolisi); Eker 2014, 363-364, kat. no. 246-248 (Kahramanmaraş Müzesi); Şahin 2018, 108, kat. no. 33 (Konya Ereğli Müzesi); Marangoz 2018, 114-115, kat. no. 8-9 (Şanlıurfa Müzesi).

36 Vessberg Kıbrıs buluntularından yola çıkarak şamdan biçimli unguentariumları sekiz alt tipe ayırmaktadır bkz. Vessberg 1952, 136-139; Isings ise şamdan biçimli unguentariumlar altında dört ana grup tespit etmiştir. bkz. Isings 1957, Form 82, 97-99.

37 Vessberg 1952, 136.

38 Isings 1957, 97.

gövdeye sahip örnekler 82A(1) başlığı altında değerlendirilmektedir. Birçok müzede karşımıza çıkan bu tip unguentariumların mezar kontekstlerinde de tespit edilmiş olmaları Anadolu'da tanınan ve yaygın kullanılan formlar arasında olduklarını ortaya koymaktadır[39].

Koleksiyonda Tip 1 altında değerlendirilebilecek çan biçimli gövdeye sahip dört unguentarium bulunmaktadır (fig. 2.14, 2.15). Bunlardan ilki (fig. 2.14) 3.4 cm çapındaki yuvarlatılmış ağız kenarı dışa çekik, aşağı doğru genişleyen uzun silindirik boyunlu ve çan biçimli gövdelidir. Boyundan gövdeye geçiş bir aletle sıkıştırılmış, 4.6 cm çapında derin içbükey diplidir. Tüm ve eksiksiz olan eser 20 cm yüksekliği ile oldukça büyük boyutlu bir koku şişesidir. İkinci örneğin ise (fig. 2.15) ağız kenarı eksiktir. Uzun silindirik boyunlu, alt kısımda genişleyen çan biçimli gövdeli, 4 cm çapında içbükey diplidir. Boyundan gövdeye geçişte aletle sıkıştırma izi bulunan unguentarium 14.2 cm yüksekliğindedir.

Fig. 2.16 ve 2.17 ise dışa çekik ağız kenarının ateşe tutularak yuvarlatıldığı ağız kenarlı, aşağı doğru genişleyen silindirik boyunlu, boyundan gövdeye geçişin bir aletle sıkıştırıldığı çan biçimli gövdelidir. Geniş gövde biçimlendirmeleri ile yukarıdaki iki örnekten farklılık gösterseler de bu tip altında değerlendirilebilecek örneklerdir. Fig. 2.16'nın dışa çekik ağız kenarı 3.7 cm çapında ve 15.9 cm yüksekliğinde iken fig. 2.17'nin dışa çekik ağız kenarı 2.7 cm çapında ve 16.5 cm yüksekliğindedir.

Bu tip altında değerlendirilen unguentariumların dördü de yeşil renkte saydam camdan üretilmiştir. Gövde biçimlendirmeleri farklı olsa da aynı tipin varyasyonları oldukları söylenebilir. Benzer örnekler gibi MS 1.- 2. yüzyıla tarihlendirilmektedirler.

Tip 2 (Fig. 2.18): Tip 1 ile karşılaştırıldığında daha yayvan konik bir gövdeye sahip örnekler bu başlık altında değerlendirilebilir. Isings'in şamdan biçimli unguentariumlar sınıflandırmasında Form 82A(2) olarak isimlendirilmişlerdir. Koleksiyonda bu grup altında tek bir örnek yer almaktadır (fig. 2.18). 17.9 cm boyunda, tüm ve eksiksiz olan eser yeşil renkte saydam camdan üretilmiştir. 6.3 cm çapındaki dışa çekik ağız kenarı içe katlanmış, uzun silindirik boyunlu, boyundan gövdeye geçişin aletle sıkıştırıldığı yayvan-basık gövdeli ve içbükey diplidir. O. Vessberg tarafından şamdan biçimli unguentarium tip IV olarak sınıflandırılan örneğin MS 1. yüzyıl sonundan MS 3. yüzyıla kadar kullanımda kaldığı anlaşılmaktadır[40].

Tip 3 (Fig. 3.19, 3.20): Uzun boyundan yayvan konik gövdeye geçişte aletle sıkıştırma izi bulunmayan bu unguentariumlar Isings Form 82B(2) olarak tanınmaktadır[41]. Isings bu tipin 82A grubundaki unguentariumlarla aynı zamanda ortaya çıktığını ve MS 1. yüzyıla dayandığını belirtse de yaygın olarak MS 2.-3. yüzyıla tarihlendirildikleri anlaşılmaktadır. O. Vessberg ise bu tip unguentariumları Tip III (disk biçiminde gövdeye sahip unguentariumlar) olarak sınıflandırmış ve MS 2. yüzyıl sonları 3. yüzyıla tarihlenmesi gerektiğini belirtmiştir[42]. Koleksiyonda bu tip altında değerlendirilebilecek iki eser bulunmaktadır. Bunlardan ilki (fig. 3.19) yeşil renkte saydam camdan serbest üfleme aletle şekillendirme tekniğinde üretilmiş olup tüm ve eksiksizdir. Dışa çekik 2.6 cm çapında ağız kenarı içe doğru katlanmış, aşağı doğru hafif genişleyen uzun silindirik boyunludur. Boyundan basık gövdeye geçişte aletle sıkıştırma izi görülmemektedir. 14 cm boyundaki şişenin 4 cm çapındaki düz dibinde ise "*PATRIMONI*" yazıtı bulunmaktadır (fig. 3.19). M. Durmaz koleksiyonunun en seçkin eserlerinden biri olan ve dip kısmında "*PATRIMONI*" yazıtı bulunan unguentariumun tipolojik açıdan benzerlerine Anadolu'da rastlansa dahi[43] bu tip unguentariumların yayınlanmış yazıtlı örneğinin bulunmaması ayrı bir önem taşımakta, bu durum koku ve koku şişelerinin ticareti konusunda bir değerlendirme yapmayı da gereklilik haline getirmektedir.

Anadolu'da tespit edilen Roma Dönemi cam şişeleri arasında tipolojik açıdan en zengin form unguentariumlar olmasına karşın bu koku şişelerinin diplerinde yazıtların olması pek karşılaşılmayan bir uy-

39 Erten 2018, 208, 209, kat. no. 82; Atila – Okan 2017, 76, no. 6a, 7a; Lightfoot – Arslan 1992, 180, kat. no. 115; Taştemür – Gürler 2019, 235, kat. no. 83; Özbilgin 2019, 167, kat. no. 40, 277, fig. 14. 40; Eker 2016, 65-67, 112, kat. no. U20; Höpken – Çakmaklı 2015, 116, no. 246; Meral 2012, 36, 37, res. 3a-d.

40 Whitehouse 1997, 154, 155, no. 264; Isings 1957, 98, Form 82A2; Atila – Okan 2017, 76, 77, fig. 8a-b; Gürler 2000, 59-62, no. 72-77.

41 Isings 1957, 99, Form 82B(2).

42 Vessberg 1952, 137,138.

43 Lightfoot – Arslan 1992, 84-86, no. 40-42; Erten 2018, 79, kat. no. 28; Atila – Gürler 2009, 110-111, kat. no. 181-182; Gürler 2000, 63, no. 80; Alış 2022, 161, kat. no. VI.09.

gulamadır. D. Foy ve D. Nenna unguentariumların diplerinde çok çeşitli işaret, monogram ve yazıtların İtalya'dan ihraç edilen parfümlü yağların ulaştığı coğrafyayı bize göstermesi açısından önemini vurgulayarak İmparatorluk kontrolüne tabi ürünlerin üzerinde en sık görülen ifadelerden birinin "*PATRIMONI*" olduğunu belirtmektedirler. Foy ve Nenna yaptıkları çalışmada Fransa topraklarında tespit edilen damgalı şişeler üzerine ayrıntılı bir külliyat hazırlamışlardır. Bunlar arasında diplerinde damgaların bulunduğu dört farklı gruba ayrılmış çok sayıda unguentarium da bulunmaktadır. Ağız kısmında damga bulunan nadir bir örnek dışında diğer tüm unguentariumların figür (tanrı ve tanrıçalar ile atribüleri), sembol (rozet, palmet gibi bitkisel motifler ile horoz gibi hayvanlar), yazıt yahut yazıt ile birlikte bir sembolün bulunduğu damgaları şişenin dip kısımlarında yer almaktadır. Unguentarium diplerinde bulunan bu damgalardan 18 tanesi *PATRIMONI* yazıtı taşımaktadır. Bunlardan ikisi Isings form 82B(2) tipinde unguentariumlar olup, MS 2. yüzyıla tarihlendirilmiş mezar buluntularıdır[44].

Hem form hem de dipte yer alan *PATRIMONI* yazıtı açısından koleksiyondaki örneğin benzerleri Louvre Müzesi eserleri arasında da yer almakta ve bunların İtalya üretimi oldukları belirtilmektedir[45]. Ayrıca, kozmetik ürünlerinin konulduğu "*PATRIMONI*" yazıtlı şişelerin MS 1. yüzyıl sonu – 2. yüzyılda İmparatorluğun batı kesiminde geniş bir dağılımının olduğu ve bu tip damgalı şişelerde bulunan merhemler ve parfümlü yağlar gibi ürünlerin kârlı ticaretinden sağlanan gelirlerin bir kısmının imparatorluk tarafından vergi olarak alındığı belirtilmektedir[46]. Devlet tekeline gönderme yapan bu damgalardan yola çıkılarak devletin bu tip şişelerde satılan parfümlü yağların ve diğer pahalı ürünlerin sahibi, üreticisi veya kontrolörü olabileceği öne sürülmektedir[47].

D. Foy, "*PATRIMIONI*" yazıtının her zaman bir daire oluşturacak şekilde düzenlenmiş olduğunu ancak bu damganın birkaç varyasyonunun bulunduğunu belirtmektedir. Foy'un bu saptamasına göre yazıtların şişenin dip kısmının bir kenarında daire biçiminde küçük bir alanı kaplayacak şekilde uygulandığı şamdan biçimli unguentariumlar MS 2. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonraya tarihlendirilmelidir[48]. M. Durmaz koleksiyonunda yer alan Isings form 82B(2) tipindeki Anadolu'da ender rastlanır örneklerden olan şamdan biçimli *PATRIMONI* yazıtlı unguentarium da yukarıda belirtilen benzerleri doğrultusunda MS 2. yüzyıla tarihlendirilebilir. Bu unguentarium imparatorluğun batısındaki bir merkezde (İtalya?) üretilerek içerisinde bulunan merhem, parfüm/parfümlü yağ ile birlikte Anadolu topraklarına ticari bir nesne olarak ulaşmış olmalıdır. Bu örnek ile İtalya'da üretilen parfümlü yağların ulaştığı coğrafyaya Anadolu'nun da dahil edilebilir olması önemli bir kazanımdır. Koleksiyonda yer alan diğer bütün eserler gibi bu koku şişesinin de satın alma yolu ile koleksiyona kazandırılmış olması yapılabilecek yorumların ise sınırlı kalmasına sebep olmaktadır.

Bu gruba giren diğer bir şamdan biçimli unguentarium ise (fig. 3.20) yeşil renkte saydam camdan serbest üfleme-aletle şekillendirme teknikleriyle üretilmiştir. 2.2 cm çapındaki ağız kenarı içe doğru katlanmış, uzun silindirik boyunlu, konik gövdeli ve bir önceki örnekten farklı olarak içbükey diplidir. 11.5 cm yükseklikteki unguentariumun dip çapı 4.3 cm olarak ölçülmüştür. Fig. 3.19 ile benzer şekilde MS 1. yüzyılda üretilmeye başlanan bu formun MS 2.-3. yüzyılda yaygın olarak kullanıldığı söylenebilir[49].

Makara Biçimli Unguentariumlar (Fig. 3.21, 3.22): Tipik olarak ağız kenarı dışa ve içe katlanarak düzleştirilmiş, silindirik boyunlu, makara tipi gövdeli ve düz dipli unguentariumlardır. Genellikle oldukça kalın cidarlı olup koyu yeşil, mavimsi yeşil renkte camdan üretilmişlerdir. Bu tip unguentariumlar ağız ve gövde genişliklerinin birbirine yakın olmasından dolayı makara biçimli olarak isimlendirilmektedirler. Form, Roma İmparatorluğunun hem doğu; hem de batı topraklarında bilinmekle birlikte daha çok Suriye-Filistin ve Anadolu örneklerinin zenginliği nedeniyle doğu topraklarında yaygın oldukları an-

44 Foy – Nenna 2006, 19, 133 -148. Isings form 82B2 tipindeki örnekler için bkz. 139 -140, F UNG 009, F UNG 011.

45 Arveiller-Dulong – Nenna 2005, 145, 146, no. 382, 385.

46 Arveiller-Dulong – Nenna 2005, 31; Foy 2015, 384. Ayrıca *PATRIMONI* ve *PATRIMONIVM* için bkz. Thesaurus Linguae Latinae 10,1:755; Millar 1977, 624-627.

47 Foy 2018, 289; Fleming 1999, 65; Whitehouse 2001, 16, 81-82.

48 Foy 2015, 384, fig. 37, no. 158.

49 Isings 1957, 99; Lightfoot – Arslan 1992, 84-86, no. 40-42; Erten 2018, 79, kat. no. 28; Atila – Gürler 2009, 110-111, kat. no. 181-182; Gürler 2000, 63, no. 80; Alış 2022, 161, kat. no. VI. 09.

laşılmaktadır. Kayseri Müzesi'nde 11 adet makara biçimli unguentarium olmakla birlikte bunlardan biri Kültepe kazısı ve diğer ikisi tünel kazısı ve Sarız'da ele geçen üç örnek bölgede kullanımda olduklarını ortaya koymaktadır[50]. Gaziantep Medusa Cam Müzesi'nde yer alan 13 örneğin ise buluntu yeri Adana-Osmaniye-Antakya civarı olarak belirtilmektedir[51]. Anadolu Medeniyetleri Müzesinde yer alan unguentariumun ise buluntu yeri Gaziantep-Nizip/Belkıs olarak belirtilmiştir. Ancak, E. Erten Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde bu tip unguentariumlarla sıklıkla karşılaşıldığını; Adana, Afyon, Amasra, Ankara Anadolu Medeniyetleri, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi, Fethiye, Burdur, Hatay, İzmir, Manisa, Samsun müzelerinde de benzer örneklerin yer aldığını belirtilmektedir. Anadolu'daki bu yoğunluk dikkate alındığında kullanımı kadar üretiminin de yapılmış olabileceği üzerinde durulmaktadır[52].

Koleksiyonda yer alan iki makara biçimli unguentariumun her ikisi de yeşil renkte saydam camdan serbest üfleme-aletle şekillendirme teknikleriyle üretilmiş, tüm ve eksiksiz eserlerdir. Eserlerden biri 4.6 cm çapında dışa çekik ağız kenarı düzleştirilmiş, silindirik boyunlu, çan biçimli gövdeye sahip olup 4 cm çapında hafif konkav diplidir. 7.3 cm uzunluğundaki eserin boyundan gövdeye geçişinde aletle sıkıştırma izi görülmektedir (fig. 3.21). İkinci eser ise (fig. 3.22) 3.8 cm çapında yuvarlatılmış ağız kenarı dışa çekik, silindirik boyunlu ve aşağı doğru genişleyen basık gövdelidir. 4 cm çapındaki dip kısmı içbükey olup, dipte pontil izi vardır. 6.1 cm yüksekliğindeki unguentariumun boyundan gövdeye geçiş kısmında aletle sıkıştırma izi görülmektedir. Her iki makara biçimli unguentarium da yukarıda sözü geçen benzer örnekler doğrultusunda MS 2.-3. yüzyıllara tarihlendirilebilir.

İğ Biçimli Unguentarium (Fig. 3.23): İğ biçimli unguentariumların ağız kenarı dışa ve içe katlanarak biçimlendirilirken, orta kısımda genişleyen iğ biçimli bir gövdeye ve sivri bir dibe sahiptirler. Bu tip unguentariumlar Isings tarafından "toilet bottle" başlığı altında incelenmiştir[53]. Koleksiyonda yer alan örnek de bu biçimsel özelliklere sahip olup yeşil renkte saydam camdan serbest üfleme ve aletle şekillendirme teknikleriyle üretilmiştir. 4 cm ağız çapı ve 24 cm yüksekliği ile oldukça büyük boyutlu olduğu söylenmelidir. Anadolu'da benzer örneklerden biri Tokat Müzesi'nde bulunup Niksar Kurtarma kazısında ele geçmişken; Kayseri Müzesi'nde de benzer örneklerle karşılaşılmaktadır[54]. Silifke-Pazarkaşı kurtarma kazısında kaya mezar odasından tespit edilen diğer bir örnek ise Silifke Müzesi envanterinde yer almaktadır[55]. Bu tip unguentariumların İmparatorluğun batısındaki örnekleri çoğunlukla MS 4. yüzyıla tarihlenmekle birlikte[56] kullanımlarının doğuda MS 3. yüzyılda başlamış olduğu anlaşılmaktadır[57]. O. Vessberg, Kıbrıs'ta Hellenistik Dönem boyunca kullanımda kalan benzer form özelliklerine sahip pişmiş toprak örneklerin, camdan üretilmiş iğ biçimli unguentariumların öncülleri olduklarını ve bu nedenle iğ biçimli unguentariumların kullanımının İmparatorluğun doğusunda daha erken başlamış olabileceğini önermektedir[58]. MS 3. yüzyıla tarihlenen Silifke Nekropolisi mezar buluntusu oldukça büyük boyutlu iğ biçimli bir unguentarium'a ait dip parçası Anadolu'da da bu tipin MS 4. yüzyıldan önceye tarihlenebilen örneklerinin varlığını ortaya koymaktadır[59]. Yukarıda sözü geçen benzer örnekler doğrultusunda iğ biçimli unguentariumların MS 3.- 4. yüzyıllarda kullanımda oldukları anlaşılmakta ve M. Durmaz koleksiyonu örneği de Geç Roma İmparatorluk Dönemi cam unguentariumları arasında yerini almaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Anadolu Medeniyetleri Müzesi denetiminde taşınır kültür varlığı koleksiyonerliği yapan Mehmet Durmaz'ın koleksiyonunda yer alan cam koku ve yağ şişeleri satın alma yolu ile koleksiyona kazandırılmış-

50 Kurup 2015, 149-159, kat. no. 56-66.
51 Höpken – Çakmaklı 2015, 101-105, no. 197-209.
52 Erten 1993, 152-158, not. 4; Höpken – Çakmaklı 2015, 101.
53 Isings 1957, 126, Form 105.
54 Tokat Müzesi: Eker 2016, 119, kat. no. U27; Kayseri Müzesi: Kurup 2015, 58-60, kat. no. 69-71.
55 Erten 2018, 43, kat. no. 12.
56 Isings 1957, 126, Form 105.
57 Palmyra: Gawlikowska – As'ad 1994, 13, pl. I.9.
58 Vessberg 1952, 141, pl. IX.31; Erten 2018,43, 73, kat. no.12, 25.
59 Erten 2018, 73, kat. no. 25.

tır. Bu koku ve yağ şişeleri iki adet minyatür şişe (fig. 1.1-2), birer adet aryballos (fig.1.3), kuş biçimli şişe (fig. 1.4), prizmatik gövdeli koku şişesi / mercury bottle (fig. 1.5) ile çeşitli biçimlerde üretilmiş çok sayıda unguentariumdan (fig. 1.6-9, fig. 2.10-18, fig. 3.19-23) oluşmaktadır. Buluntu yerleri hakkında net bir veri olmasa da; bu şişelerin Ankara ve çevresinden gelmiş oldukları belirtilmiştir. Eserlerin büyük oranda tüm ve eksiksiz olarak günümüze gelmiş olmaları antik dönemde ölü hediyeleri olarak mezarlara yerleştirilmiş olduklarını, Ankara ve çevresindeki antik yerleşimlerin nekropolis alanlarında yapılan kaçak kazılarla gün yüzüne çıkarıldıklarını düşündürmektedir. Kontekst bağlamında değerlendirilmesi mümkün olmayan bu eserlerin tarihlendirmeleri analoji yolu ile yapılmış, Anadolu ile Anadolu dışındaki müze, özel koleksiyon ve arkeolojik kazılardan tespit edilen benzer örnekler formların tarihlendirilebilmesi açısından temel oluşturmuştur.

Koleksiyonda yer alan eserlerin büyük bölümünün imparatorluğun doğusundaki merkezlerde geliştirilmiş tipler oldukları ve imparatorluğun batısında tespit edilmiş az sayıda örnek dışında Doğu Akdeniz'de yayılım gösterdikleri söylenebilir. Minyatür şişeler (fig. 1.1-2), kuş biçimli şişe (fig.1.4) ve şamdan biçimli unguentariumlar (fig. 14-20)'ın özellikle Kıbrıs başta olmak üzere Doğu Akdeniz örnekleri ile benzerlikleri dikkat çekicidir[60]. Yaka ağızlı aryballos (fig.1.3) ve makara biçimli unguentariumların (fig. 3.21-22) benzerleri ise daha önce yapılmış bilimsel çalışmalarda Anadolu kökenli olabilecek formlar arasında değerlendirilmişlerdir[61]. Ancak, yine de Roma İmparatorluk Dönemi'nde günlük kullanım içerisinde kendilerine geniş yer bulmuş bu şişelerin halkın ihtiyacını karşılamaya yönelik yerel atölyelerde üretilmiş ve sınırlı bir alana dağılmış olabilecekleri gibi ticari nesneler olarak belki de içerikleri ile birlikte Roma İmparatorluğu coğrafyasında dolaşıma girmiş de olabileceklerini göz ardı etmemek gerekmektedir.

Mercury bottle olarak tanınan prizmatik gövdeli koku şişelerinin de bir örneği koleksiyonda yer almaktadır (fig. 1.5). İmparatorluğun batısındaki merkezlerde kalıba üflenerek üretilen bu tip şişelerin çoğunlukla dip kısımlarında yer alan betimler ve yazıtlar dikkat çekicidir[62]. Ancak, M. Durmaz koleksiyonunda bulunan eser ve Anadolu'dan yayınlanmış az sayıda benzer örneğin dip kısımlarında ya da yan duvarlarında herhangi bir betim bulunmamaktadır[63]. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda bu şişenin ve dekorasyonsuz yakın benzerlerinin imparatorluğun batısında üretilmiş örneklerin yerel taklitleri olarak Doğu Akdeniz'deki bir atölyede üretilmiş olabileceği önerilebilir.

Koleksiyonun en geniş repertuvarını oluşturan unguentariumlar ise genel olarak serbest üfleme, dekorasyonsuz ve basit formlardan oluşurken, bu koku şişelerini kendi içinde armudi (fig. 1.6-7), oval (fig. 1.8-9), konik gövdeli (fig. 2.10-13), şamdan biçimli (fig. 2.14-fig.3.20), makara biçimli (fig. 3.21-22), iğ biçimli (fig. 3.23) olmak üzere alt tiplere ayırabilmek mümkün olmuştur. Çalışma kapsamında değerlendirilen formlar arasından şamdan biçimli bir unguentarium (fig. 3.19) koleksiyonun cam seksiyonunda bulunan en seçkin eser olarak ön plana çıkmaktadır. Isings Form 82B(2) tipindeki bu şişenin benzer örnekleri ile Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki koleksiyonlarda karşılaşılabilir ancak dip kısmında yer alan PATRIMONI yazıtı ile eserimiz Anadolu'daki yayınlanmış benzerlerinden ayrışmaktadır. MS 2. yüzyıla tarihlendirilen bu unguentarium İtalya'dan ihraç edilen ve dip kısmındaki yazıttan anlaşıldığı üzere imparatorluk tarafından vergiye tabi tutulan[64] parfümlü yağların ulaştığı coğrafyaya Anadolu topraklarının da dâhil edilmesi gerektiğini bize göstermesi açısından oldukça değerlidir.

Sonuç olarak bu çalışmanın, M. Durmaz'a ait büyük bir koleksiyonun parçası olan ve yukarıda ayrıntılı şekilde değerlendirilen cam koku ve yağ şişeleri Anadolu topraklarında kullanılmış cam formlarının bütünlüğünün algılanabilmesi, çeşitliliğinin saptanabilmesi ve ticareti yapılan koku ve koku şişelerinin coğrafi dağılımlarının tespit edilebilmesine yardımcı olması açısından cam çalışmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

60 Bu tip şişelerin Anadolu ve Doğu Akdeniz'deki dağılımları için bkz. minyatür şişeler: dn. 8-13; kuş biçimli şişe: dn. 24-25; şamdan biçimli unguentariumlar: dn. 35, 38, 39, 41.

61 Yaka ağızlı aryballoslar için bkz. dn. 20; makara biçimli unguentariumlar için bkz. dn. 52.

62 Bkz. dn. 28-29.

63 Bkz. dn. 32.

64 Arveiller-Dulong – Nenna 2005, 31; Foy 2015, 384.

Figür 1: M. Durmaz Koleksiyonu'ndan Minyatür Şişeler (1-2); Aryballos (3); Kuş Biçimli Şişe (4); Prizmatik Şişe (5); Armudi Gövdeli (6-7) ve Oval Gövdeli (8-9) Unguentariumlar.

Figür 2: M. Durmaz Koleksiyonu'ndan Konik Gövdeli (10-13) ve Şamdan Biçimli (14-18) Unguentariumlar.

Figür 3: M. Durmaz Koleksiyonu'ndan Şamdan Biçimli (19-20); Makara Biçimli (21-22) ve İğ Biçimli (23) Unguentariumlar.

KAYNAKÇA

Adam-Veleni 2010	P. Adam-Veleni, *Glass Cosmos*, Tessaloniki, 2010.
Akat et al. 1984	Y. Akat, N. Fıratlı, H. Kocabaş, *Hüseyin Kocabaş Kolleksiyonu Cam Eserler Kataloğu*, İstanbul, 1984.
Akkuş-Koçak 2021	E. Akkuş-Koçak, *Metropolis Aşağı Hamam-Palaestra Cam Buluntuları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, 2021.
Alış 2022	A. Alış, "Diocaesarea Doğu Nekropolis Cam Buluntuları", *Diocaesarea Doğu Nekropolis: Mezarlar ve Buluntular*, ed. Ü. Aydınoğlu, Ankara, 2022, 157-178.
Arveiller 2006	V. Arveiller, "Les Bouteilles Mercure", *Corpus des Signatures et Marques sur Verres Antiques, Association Française pour l'Archéologie du Verre*, eds. D. Foy – M-D. Nenna, Aix-en-Provenve, Lyon, 2006, 125-132.
Arveiller-Dulong–Nenna 2005	V. Arveiller-Dulong – M. D. Nenna, *Les Verres Antiques du Musée du Louvre II*, Paris, 2005.
Atila 2021a	C. Atila, "Myken Dünyasında Parfüm ve Parfüm Kapları", *Antik Çağ'dan Günümüze Parfüm*, eds. C. Atila – G. E. Erginer, Ankara, 2021, 19-30.
Atila 2021b	C. Atila, "Antik Yunan Dünyasında Parfüm ve Parfüm Kapları", *Antik Çağ'dan Günümüze Parfüm*, eds. C. Atila – G. E. Erginer, Ankara, 2021, 31-62.
Atila – Gürler 2009	C. Atila – B. Gürler, *Bergama Müzesi Cam Eserleri*, İzmir, 2009.
Atila – Okan 2017	C. Atila – E. Okan, "Glass Vessels from Bolu Museum", *Journal of Archaeology and Art/ Arkeoloji ve Sanat* 155, 2017, 73-82.
Ben-Noun 2016	L. Ben-Noun, Beauty of Humans, Negev, 2016.
Brun 2000	J.-P. Brun, "The Production of Perfumes in Antiquity: The Cases of Delos and Paestum", *American Journal of Archaeology* 104/2, 2000, 277-308.
Canav 1985	Ü. Canav, *Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. Cam Eserler Koleksiyonu*, İstanbul, 1985.
Civelek 2019	A. Civelek, "Antik Dönem'de Parfüm", *Arkeoloji ve Sanat 163,* 2019, 1-12.
Czurda-Ruth 2007	B. Czurda-Ruth, *Hanghaus 1 in Ephesos Die Gläser*, *Forschungen in Ephesos VIII 7*, Vienna, 2007.
Çakmaklı 2007	Ö. D. Çakmaklı, *Uşak Arkeoloji Müzesinde Korunan Roma Dönemine Ait Cam Eserler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2007.
Dusenbery 1967	E. B. Dusenbery, "Ancient Glass from the Cemeteries of Samothrace", *Journal of Glass Studies 9*, 1967, 34-49.
Dusenbery 1998	E. B. Dusenbery, *Samothrace The Necropolis and Catalogues of Burials*, New Jersey, 1998.
Eker 2014	F. Eker, *Kahramanmaraş Müzesi'ndeki Cam Eserler*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2014.
Eker 2017	F. Eker, *Kumdan Sızan Kültürler: Kahramanmaraş Müzesindeki Cam Kaplar*, Kahramanmaraş, 2017.
Eker 2016	K. Eker, *Tokat Müzesi'ndeki Cam Kaplar ve 3D Modelleme Çalışmaları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2016.

Erten 2021	E. Erten, "Yunan ve Roma Camcılığında Aryballoi: Kökenleri, Üretim Teknikleri, İşlevleri", *Asırlık Çınar Anadolu Medeniyetleri Müzesi 100 Yaşında*, eds. Y. Kıraç – U. Alagöz – Z. F. Taşkıran – A. Alpagut, Ankara, 2021.
Erten 2018	E. Erten, *Silifke Müzesi Cam Kataloğu*, Ankara, 2018.
Erten 1993	E. Erten, *Başlangıcından Geç Antik Dönem Sonuna Kadar Anadolu'da Cam,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1993.
Fleming 1999	S. J. Fleming, *Roman Glass: Reflections on Cultural Change*, Philadelphia. 1999.
Foster 1974	E. D Foster, *The Manufacture and Trade of Mycenaean Perfumed Oil*, Ph.D Thesis, Duke University, Duke, 1974.
Foy 2018	D. Foy, "An Overview of the Circulation of Glass in Antiquity", *Oxford Studies on the Roman Economy: Trade, Commerce and the State in the Roman World*, eds. A. Wilson – A. Bowman, Oxford, 2018, 265-300.
Foy 2015	D. Foy, "Les marques sur les récipients en verre découverts en Gaule: Indices de production et derelations commerciales (milieu du I er s.-v e s. apr. J.-C.)", *Gallia 72*/2, 2015, 351-401.
Foy – Nenna 2006	D. Foy – M.-D. Nenna, "Les Unguentaria", *Corpus des Signatures et Marques sur Verres Antiques*, *Association Française pour l'Archéologie du Verre,* eds. D. Foy –M-D. Nenna, Aix-en-Provenve - Lyon, 2006, 133-148.
Gawlikowska – As'ad 1994	K. Gawlikowska – K. As'ad, "The Collection of Glass Vessels in the Museum of Palmyra*", Studia Palmyreńskie IX*, eds. M. Gawlikowski – S. P. Kowalski, Warszawa, 1994, 5-36.
Gençler 2009	Ç. Gençler, *Elaiussa Sebaste Antik Yerleşimi Cam Buluntuları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2009.
Gençler-Güray 2011	Ç. Gençler-Güray, "Elaiussa Sebaste'nin Roma Dönemi Cam Buluntuları", *OLBA XIX*, 233-266.
Gençler-Güray 2013	Ç. Gençler-Güray, "Smintheion Roma Dönemi Cam Kapları", *Apollon Smintheus'un İzinde*, ed. C. Özgünel, İstanbul, 2013,129-133.
Grose 1989	D. F. Grose, *The Toledo Museum of Art - Early Ancient Glass - Core-Formed, Rod-Formed,and Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire, 1600 BC to AD 50*, New York, 1989.
Grossmann 2002	R. A. Grossmann, *Ancient Glass: A Guide to the Yale Collection*, New Haven, 2002.
Gürler 2000	B. Gürler, *Tire Müzesi Cam Eserleri*, Ankara, 2000.
Hazinedar-Coşkun 2018	T. Hazinedar-Coşkun, "Tire Müzesi Koleksiyonundan Bir Grup Cam Şişe", *TÜBA-KED* 18, 2018, 49-61.
Harden 1981	D. B. Harden, *Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum, Vol. 1, Core and Rod-Formed Vessels and Pendants and Mycenaean Cast Objects*, London, 1981.
Höpken – Çakmaklı 2015	C. Höpken – Ö. D. Çakmaklı, *Fragile Splendour: Glass in the Medusa Collection in Gaziantep / Narin Pırıltı: Gaziantep Medusa Cam Koleksiyonu*, Bonn, 2015.
Hanar 2018	E. Hanar, *Diyarbakır Müzesindeki Cam Kaplar*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2018.

Hayes 1975	J. W. Hayes, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*: *A Catalogue*, Toronto, 1975.
Isings 1957	C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Gröningen, 1957.
Israeli 2003	Y. Israeli, *Ancient Glass in the Israel Museum: The Eliahu Dobkin Collection and Other Gifts*, Jerusalem, 2003.
Karakurt 2021	M. Karakurt, "Antik Çağ, Mısır, Hellen ve Roma Dünyasında Parfüm Kullanımı", *Antik Çağ'dan Günümüze Parfüm*, eds. C. Atila – G. E. Erginer, Ankara, 2021, 1-18.
Kasapoğlu – Özdemir 2012	H.Kasapoğlu – S. Özdemir, "Cam Eserler", *Antik Troas'ın Parlayan Kenti: Parion 1997-2009 Yılları Yüzey Araştırmaları*, *Kazı ve Restorasyon Çalışmaları*, ed. Prof. Dr. Cevat Başaran, İstanbul, 2012, 151-163.
Keskin 2019	A. L. Keskin, *Parion Tavşandere Nekropolü Cam Buluntuları (2005-2017)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 2019.
Koçan – Tan 2017	N. Koçan – T. Tan, "Bandırma Arkeoloji Müzesinden Bir Grup Cam Unguanterium", *Arkeoloji ve Sanat, Sayı: 155*, Mayıs-Ağustos 2017, 83-106.
Kurup 2015	S. Kurup, *Kayseri Müzesi Cam Eserleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2015.
Küçükpazarlı 2006	N. Küçükpazarlı, *Konya Arkeoloji Müzesinde Bulunan Roma Çağı Cam Eserleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2006.
Lightfoot 1989	C. S. Lightfoot, *Afyon Müzesindeki Cam Eserler Kataloğu / A Catalogue of Glass Vessels in Afyon Museum*, England, 1989.
Lightfoot 2017	C. S. Lightfoot, *The Cesnola Collection of Cypriot Art: Ancient Glass*, New Haven and London, 2017.
Lightfoot –Arslan 1992	C. S. Lightfoot – M. Arslan, *Ancient Glass of Asia Minor: A Private Collection*, Ankara, 1992.
Lukas 1930	A. Lukas, "Cosmetics, Perfumes and Incense in Ancient Egypt", *The Journal of Egyptian Archaeology* 16, 1/2, 1930, 41-53.
Lukas 1959	A. Lukas, *Ancient Egyption Materials and Industries*, Third Edition-Revised, London, 1959.
Marangoz 2018	Ö. Marangoz, *Şanlıurfa Müzesi'nde Yer Alan Cam Eserler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2018.
Mendels 1989	M. D. Mendels, *Perfumes and Cosmetics in the Ancient World, The Israel Museum*, Jerusalem, 1989.
Meral 2012	K. Meral, "Kyzikos'tan Lahit Mezar Buluntuları", *Höyük* Sayı 5, 2012, 25-44.
Millar 1977	F. Millar, *The Emperor in the Roman World: 31 BC-AD 337*, London, 1977. (https://archive.org/details/emperorinromanwo0000mill - 02.04.2024).
Moulos 2015	M. Moulos, *The Textile and Parfumed Oil Industries of Mycenaean Pylos: Production, Scope, and Trade of Two Value-Added Goods*, Unpublished Master Thesis, 2015.
Özbilgin 2019	Ö. Özbilgin, *Samsun Müzesi'nde Bulunan Cam Eserler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 2019.

Öztürk 2019	İ. Öztürk, "Kalebayır Nekropolisi Sondaj ve Genişletilmiş Kazı Çalışmaları", *Mysia'dan Üç Nekropolis/Three Necropoleis from Mysia: Üzümlü, Kalebayır, Şevketiye*, eds. İ. Öztürk – E. Coşar, 2019, 33-123.
Schwarzer – Rehren 2021	H. Schwarzer – T. Rehren, "Glass Finds from Pergamon. A Report on the Result of Recent Archaeological and Archaeometric Research", *Vom künstlichen Stein zum durchsichtigen Massenprodukt: Innovationen in der Glastechnik und ihre Sozialen Folgen Zwischen Bronzezeit und Antike, Berlin Studies of the Ancient World* 67, eds. F. Klimscha – H.-J. Karlsen – S. Hansen – J. Renn, 2021, 161-216.
Sorokina 1987	N. P. Sorokina, "Glass Aryballoi (first-third centuries AD) from the Northern Black Sea Region", *Journal of Glass Studies 29*, 1987, 40-46.
Stern – Erten Yağcı 1989	E. M. Stern – E. Erten Yağcı, "Adana Bölge Müzesinde Sergilenmekte Olan Cam Eserler", *Belleten LIII*, Ağustos-Aralık 1989, 595-605.
Stern 1977	E. M. Stern, *Ancient Glass at the Fondation Custodia (Collection Frits Lugt) Paris*, Groningen, 1977.
Susak-Pitzer 2015	A.P. Susak-Pitzer, *Exploring Value through Roman Glass from Karanis, Egypt*, University of California, Los Angeles, 2015.
Şahin 2018	O. Şahin, *Konya Ereğli Müzesi Cam Eserleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2018.
Taştemür – Gürler 2019	E. Taştemür –B. Gürler, *Glass Works in the East Thrace Museums/ Doğu Trakya Müzeleri Cam Eserleri*, Ankara, 2019.
Temür – Özbilgin 2023	A. Temür – Ö. Özbilgin, "Aydın Müzesi Cam Unguentariumları", *Halime Hüryılmaz'a Armağan: Ege'nin Ruhunu Yaşamak*, eds. A. Aykurt et al., Ankara, 2023, 359-382.
TLL	Thesaurus Linguae Latinae, "PATRIMONIVM", 10, 1: 755 https://publikationen.badw.de/en/thesaurus/lemmata#65823 (02.04.2024).
Vessberg 1952	O. Vessberg, "Roman Glass in Cyprus", *Opuscula Archaeologica Vol.* VII, 1952.
Vessberg – Westholm 1956	O. Vessberg – A. Westholm, *The Swedish Cyprus Expedition Vol. IV, Part 3: The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus*, Lund, 1956.
Whitehouse 1997	D. Whitehouse, *Roman Glass in the Corning Museum of Glass, Volume One*, New York, 1997.
Whitehouse 2001	D. Whitehouse, *Roman Glass in the Corning Museum of Glass, Volume Two*, New York, 2001.
Yegül 2006	F. Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*, çev. E. Erten, İstanbul, 2006.

SUMMARY

The earliest evidence of perfume and oil production dates back to the Bronze Age, with vessels made of various materials such as ceramic, metal, faience, and glass used to preserve these products. From the 6th century BC onwards, core-formed glass perfume and oil bottles produced in the Mediterranean basin spread throughout the ancient world. From the Early Roman Imperial Period on, the production became easier, and various forms were created owing to the development of glass blowing technique. Subsequently, glass perfume bottles became common in daily use. While glass perfume and oil bottles for daily use are generally found in fragments from archaeological contexts, well-preserved examples are uncovered in grave contexts.

Glass perfume and oil bottles in the private collection of Mehmet Durmaz, a collector of movable cultural property under the control of the Museum of Anatolian Civilizations in Ankara, were acquired through purchase. These glass perfume and oil bottles consist of two miniature bottles (fig. 1.1, 1.2), an aryballos (fig. 1.3), a bird-shaped bottle (fig. 1.4), a prismatic bottle/mercury bottle (fig. 1.5) and various types of unguentaria (fig. 1.6-9, fig. 2.10-18, fig. 3.19-23). Although there is no definitive evidence regarding their place of origin, it has been reported that these bottles were brought from Ankara and its surroundings. The well-preserved condition of these bottles suggests their use as grave goods in antiquity, possibly unearthed during illegal excavations in the necropolis of ancient settlements in Ankara and its surroundings. These bottles, which cannot be contextualised, were dated by analogy. The examples forming the dating criteria are the published vessels from museums, private collections, and archaeological excavations.

The majority of the bottle types in the collection were determined to be developed in the eastern centres of the Roman Empire and spread throughout the Eastern Mediterranean, except for a few examples identified in the western part of the Empire. The similarities between miniature bottles (fig. 1.1, 1.2), a bird-shaped bottle (fig. 1.4), candlestick unguentaria (fig. 14-20) and Eastern Mediterranean examples, especially those from Cyprus, are noteworthy. Furthermore, similar aryballos (fig.1.3) and spool-shaped unguentaria (fig. 3.21-22) are well-represented among the forms found in Anatolia.

The collection also includes an example of the prismatic perfume bottle (fig. 1.5) known as Mercury bottles. These mould-blown bottles, which originated from the western part of the empire, mostly bear depictions and inscriptions on the bottoms. However, the bottle in the M. Durmaz collection and a few similar examples published from Anatolia do not bear depictions or inscriptions on the bottoms or sides. The difference suggested that this bottle and other undecorated similar prismatic bottles from Anatolia may be local imitations of examples produced in the western part of the Roman Empire.

The unguentaria in different sizes and types form the largest group of the collection. This group mainly covers free-blown, undecorated and simple forms. The sub-groups of unguentaria can be identified based on their typological differences, such as pear-shaped (fig. 1.6-7), ovoid (fig. 1.8-9), conical (fig. 2.10-13), candlestick-shaped (fig. 2.14-18, fig. 3.19-20), spool-shaped (fig. 3.21-22) and spindle-shaped (fig. 3.23) bodies. Among the perfume bottles examined in this study, a candlestick-shaped unguentarium (fig. 3.19) stands out as the most distinguished vessel in the glass section of the collection. Similar examples of this candlestick-unguentarium can be encountered in Anatolian collections, but fig. 3.19 differs from its published counterparts from Anatolia with the "PATRIMONI" inscription on the bottom. This example is believed to have originated in Italy based on the inscription on the bottom, proving it was taxed by the Roman Empire. Thus, this unguentarium, dating back to the 2nd century AD, is particularly valuable as it indicates that Asia Minor should be included in the geographical reach of the perfumed oils.

These perfume bottles, in various forms, examined in detail above, offer an inclusive selection as they cover rare examples as well as common types used in Anatolia in antiquity.

SEPTEM ARTES

info@septemartes.com

Makale Geliş |Received: 25.12.2023
Makale Kabul |Accepted: 23.03.2024
Septem Artes 2 (2024), 60-79
DOI: 10.5281/zenodo.11213870

BATI ANADOLU MÖ 2. BİNYIL YERLEŞİMLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation on the Settlements of the 2nd Millennium BC in Western Anatolia

Mehmet Akif ERDEM*

Öz: Bu çalışmada, Anadolu'da ortaya çıkmaya başlayan merkezi yönetim anlayışının Batı Anadolu'daki yansımalarını tespit etmek amacıyla Batı Anadolu'da kazısı yapılan ya da yüzey araştırmaları ile tespit edilmiş, MÖ 2. binyıl yerleşim yerleri üzerinde durulmuştur. Arkeolojik materyal olmadan bunu tespit etmek güç olsa da yerleşimlerin buluntu konumları ve boyutlarının bir etken olup olmayacağı araştırılmıştır. Bu bağlamda Anadolu'nun batısında, MÖ 2. binyılda merkezi yönetime ilişkin ne kadar bilgi sahibiyiz? Batı Anadolu kıyı kesimi ve iç kesimi arasında yerleşim boyutlarındaki farklılık neyi ifade ediyor? Orta Tunç Çağı ve Geç Tunç Çağı arasında yerleşimlerin boyutlarına bağlı olarak bir değişim söz konusu mu? Yerleşim yerlerinin boyutları ve birbirlerine olan uzaklıkları bir düzen içeriyor mu? Gibi sorulara yanıt aranmıştır. İç Batı Anadolu'da Büyük Menderes Havzası'nın yukarı kesimi ile, Eskişehir ve Kütahya çevrelerinin öne çıktığı alanlarda bulunan yerleşimlerin kültürel anlamda, Orta Anadolu'daki merkezler ile benzer unsurlara sahip olduğu görülmektedir. Kuzeybatı Anadolu'da Troas, Orta Batı Anadolu'da Küçük Menderes Nehri ve Gediz Vadisi'nin yanı sıra İzmir ve çevresi ile Güneybatı Anadolu'da Büyük Menderes Havzası'nın orta ve alt kısımlarını içeren kıyı Ege Bölgesi, ithal kültürel etkiler ile yerel özellikleri bir arada sergileyen yerleşimleri ortaya çıkarmıştır. Orta Tunç Çağı'na ait Minos kültürünün izlerini ortaya çıkaran yerleşimler, Geç Tunç Çağı'na ait Miken kültürü için de kanıtlar sağlamıştır. MÖ 2. binyılda hem Kıyı Ege'de hem de İç Batı Anadolu'da az sayıda da olsa, Orta Anadolu'daki gibi büyük boyutlu merkezlerin var olabileceği anlaşılmıştır. Yazılı metinlerin olmaması nedeniyle Orta Tunç Çağı'nda

Abstract: This paper delves into the settlements of Western Anatolia from the 2nd millennium BC, which were identified by excavations and surveys, to discern the reflections of the emerging concept of centralised administration during that period in Anatolia. The study prioritises the locations and dimensions of the settlements over the archaeological material. Within this framework, key questions addressed include the level of knowledge regarding the central administration in Western Anatolia during the 2nd millennium BC, the significance of differences in settlement sizes between the coastal and inland Western Anatolia, any changes in settlement sizes the Middle Bronze Age and the Late Bronze Age, and whether there is a pattern in the sizes and distances of settlements to each other. The investigation reveals that the settlements in the upper part of the Meander Basin in Central Western Anatolia and the areas in the vicinity of Eskişehir and Kütahya share cultural similarities with the centres in Central Anatolia. The coastal Aegean region including the Troas in Northwestern Anatolia, Küçük Menderes River and Gediz Valley in Central Western Anatolia, as well as İzmir and its surroundings, and the middle and lower parts of the Büyük Menderes Basin in Southwestern Anatolia, have revealed settlements that exhibit a combination of imported cultural influences and local characteristics. The settlements that revealed traces of Minoan culture from the Middle Bronze Age provided evidence for the Mycenaean culture from the Late Bronze Age as well. The analysis of the 2nd millennium BC suggest the possible presence of large-scale centres similar to those in Central Anatolia, albeit in limited numbers, in both the Coastal Aegean and Central Western Anatolia. The absence of written texts led to the evaluation of the inhabitants of Western Anatolia during

* Dr., Yeşilova Höyüğü Ziyaretçi Merkezi, İzmir, mehmet.akiferdem@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4705-4471.
Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 25.12.2023 | Kabul Tarihi: 23.03.2024 | Atıf: Erdem M. A. 2024, "Batı Anadolu MÖ 2. Binyıl Yerleşimleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Septem Artes* 2 (2024), 60-79.

Batı Anadolu'da kimlerin yaşamış olabileceği sadece varsayımlar üzerinden öğrenilirken, Geç Tunç Çağı'nda özellikle Hitit yazılı metinleri sayesinde bölgede konfederatif yapıda yaşayan, kimi zaman birbirleriyle birleşen kimi zaman da birbirlerine karşı cephe alan topluluklar olduğu bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Batı Anadolu, MÖ 2. Binyıl, Kazılar, Yüzey Araştırmaları, Merkezi Yönetim.

the Middle Bronze Age based on hypothesis. However, in the Late Bronze Age, particularly due to Hittite texts, a clearer understanding emerged, revealing the existence of communities organised in a confederative structure in the region. These communities occasionally united and, at times, took opposing stances against each other.

Keywords: Western Anatolia, 2nd Millennium, Excavations, Surveys, Central Administration.

Giriş

Anadolu'da MÖ 2. binyıl süreci, büyük boyutlu yerleşimlerin olduğu ve uzun soluklu kazıların sürdüğü Orta Anadolu höyükleri sayesinde daha iyi bilinmektedir. Söz konusu höyüklerin bazılarında, Erken Tunç Çağı III tabakaları üzerinde çok odalı kompleks yapılara rastlanılmış olması, bu dönemde sosyolojik olarak bir değişimin yaşandığını gösterir. Kazıcıları tarafından saray olarak nitelendirilen bu yapılardan, 50 hektar genişliğinde bir alan yayılan Kültepe'de bulunan *Warsama*[1], 45 hektarlık yayılım gösteren Acemhöyük'teki Hatipler ve Sarıkaya Sarayları dikkat çeken örneklerdir[2]. 75 hektarlık Boğazköy[3], 30 hektarlık Konya Karahöyük[4] ve 18 hektarlık Alişar Höyüğü gibi yerleşimler ise, büyük boyutlu alanların MÖ 2. binyılda Anadolu'da farklı bölgelere yayılan kent devletlerinin varlığı ile ifade edilmiştir (fig.1)[5]. J. Yakar, Anadolu'daki bu kültürel zenginliği saray etrafında şekillenen bürokratik bir idari yapılanma ile ilişkilendirir ve bunların temellerinin Erken Tunç Çağı III ile atılmış olduğunu dile getirir[6]. MÖ 2. binyıl öncesi toplulukların ön ayak olduğu bu gelişimde, nüfus artışının yanı sıra zengin hammadde kaynakları Anadolu'yu açık pazar haline getirmiş olmalıdır. Böylelikle Asur'dan başlayıp Kuzey Suriye'ye uzanan, Anadolu'nun içlerine kadar devam eden ticari organizasyonlarda Anadolu, MÖ 2. binyılda da rağbet gören bir merkez konumuna gelmiştir. MÖ 2. binyılın ilk çeyreğindeki kayıt sistemine dayalı bu organizasyon formunun Anadolu arkeolojisi için belki de en önemli katkısı, yazılı metinler sayesinde olmuştur. Yazılı metinler ile birlikte Anadolu'da kent devletlerinin sınırları bilinip kültürel etkileşim rotalarının anlaşılması sağlanmıştır[7].

1 Özgüç 2003, 114-115.
2 Öztan 2003, 39.
3 Klinger 2019.
4 Alp 1994, 258.
5 Sagona – Zimansky 2009, 199.
6 Yakar 2007, 36.
7 Bajramovic 2011, 87, 241.

Figür 1: MÖ 2. Binyıl Orta Anadolu Koloni Dönemi Yerleşimleri (Bajramovic 2011, 60, map. 3).

Batı Anadolu'da yapılan çalışmalarda Orta Tunç Çağı'na tarihlenen yazılı metinlerin bulunmaması, Koloni Dönemi'ne tarihlenen metinlerin Batı Anadolu'dan bahsetmemesi, sadece arkeolojik malzemeye bakılarak bölge lokalizasyonun belirlenmesinde yeterli olmamıştır. Geç Tunç Çağı'nda ise durum değişir ve Batı Anadolu ile ilgili daha somut kanıtlar karşımıza çıkar. *Arzawa*, *Mira Kuvaliya*, *Seha Nehri*, *Wiluşa*, *Ahhiyawa*, *Lukka* gibi ülke adlarının yazılı kaynaklarda geçmesi, Batı Anadolu'da sınırlarında farklı halk ya da grupların varlığını gösterir niteliktedir. J. G. Macqueen'in dil ve hanedan ilişkileri bakımından Arzawa'ya bağlı halklar[8], olarak yorumladığı bu ülkeler, J. Mellaart'a göre konfederasyon şeklinde yapılanan halklardır[9].

Batı Anadolu'da MÖ 2. binyıl sürecini tanımlarken en çok bahsedilen yerleşim adı Arzawa'dır. Arzawa adı ilk olarak Hitit dilinde yazılmış Amarna metinlerinde geçer[10]. A. Ünal'a göre Arzawa, kabaca batıda Ege Denizi ile doğuda Pitassa, Walma ve Hitit'in Aşağı Ülke olarak tanımladığı alanda yer alır. Bu bölge de günümüzde Kütahya, Uşak, Afyon, Sandıklı, Dinar lokasyonu kapsar[11]. Bu bağlamda, Kemalpaşa'da bulunan *Tarkasnawa*'ya ait Karabel kabartması, Afyon civarında tespit edilmiş Luvice hiyeroglif yazıtlar, Beşparmak Dağları'nda keşfedilen grafiti ve bazı mühürlerden yola çıkarak Arzawa'nın coğrafi sınırları çizilir[12]. J. D. Hawkins'in Mira Ülkesi için yaptığı lokalizasyon önerisi, büyük oranda Arzawa'nın lokalizasyon önerisi ile çakışsa da son dönemlerde daha çok kabul gören öneri olarak karşımıza çıkar. J. D. Hawkins'e göre, Büyük ve Küçük Menderes Nehirleri arasında kalan coğrafya Mira Ülkesi'nin kontrolündedir[13]. Bu öneriyi destekleyen bir diğer ifade ise A. Ünal tarafından dile getirilir. A. Ünal'a göre Gediz ve Küçük Menderes Vadilerini birbirlerine bağlayan Karabel Geçidi üzerinde yer alan kabartmada

8 Macqueen 2009, 40-41.
9 Mellaart 1968, 200.
10 Edward – Campbell 1960, 4.
11 Ünal 2003, 4.
12 Ünal 2003, 1.
13 Hawkins 1998, 2.

yazılı olan kral Tarkasnawa ismi, Mira Ülkesi'nin lokalizasyon önerisi için iyi bir kanıttır[14]. Karabel Kaya Anıtı üzerindeki yazıttan edinilen bir diğer bilgi, Seha Nehri Ülkesi sınırlarıdır. J. D. Hawkins, Wiluşa'ya ulaşmak için Seha Nehri Ülkesi'nden geçmek zorunda olunduğu bilgisinden yola çıkarak, Seha Nehrini Gediz Vadisinin bulunduğu coğrafya ile eşleştirir[15]. Buna ek olarak, Ege Denizi üzerinden Anadolu'ya gelen ve yazılı metinlerde de adına sıkça rastladığımız Ahhiyawalılar ve Likya Bölgesi'ndeki Lukkalılar da Batı Anadolu'nun tanımlı devletleri arasındadır[16].

Yukarıda bahsi geçen lokalizasyon önerileri dâhilinde, Batı Anadolu'daki kazı ve yüzey araştırmalarına bakıldığında, geniş coğrafyada irili ufaklı çok sayıda ve farklı boyutlarda yerleşimlerin tespit edilmesi doğaldır. Bölge genelinde tespit edilen yerleşimlerin boyutları 1 hektardan 50 hektara kadar değişim gösteren yayılıma sahiptir.1-5 hektar arası yerleşimler küçük boyutlu, 5-25 hektar arası alanlar orta ölçekli ve 25-50 hektar arası alanlar büyük ölçekli yerleşimler olarak tanımlanmaktadır. Yerleşimlerin boyutlarından yola çıkarak, Batı Anadolu'da benzer kültür öğelerini yansıtan, farklı yerleşimlerde yaşayan insan gruplarından söz edebiliriz. Bu gruplar, Orta Tunç Çağı'nda Anadolu'nun yerel halkları iken, muhtemelen Geç Tunç Çağı'nda dönemin hâkim gücü Hitit'in müdahaleleri ile kimi zaman birleşen kimi zaman ayrışan halk topluluklarına dönüşmüşlerdir. Batı Anadolu genelinde yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilen yerleşimler, bu toplulukların geride bıraktıklarıdır.

Batı Anadolu Güney Kesimi Merkezleri

Büyük Menderes Vadisi'nde araştırılan MÖ 2. binyıl yerleşimleri; Afyon'dan başlayıp, Uşak, Denizli, Aydın ve son olarak Ege Denizi'ne uzanan bir güzergâh üzerinde tespit edilmiştir (fig.2). Bu noktada havzanın en doğusunda yer alan yerleşimlerden şimdilik sadece 2 hektarlık alanı kaplayan Kusura Höyüğün kazısı tamamlanmıştır[17]. Kusura'dan kuş uçuşu yaklaşık olarak 80 km doğuda Bolvadin sınırları içerisinde 50 hektarlık bir alanı kaplayan Üçhöyük ile[18], yüzey araştırmaları ile tespit edilmiş yine 50 hektar boyutlarındaki Maltepesi ve Çataltepe Höyükleri bulunmaktadır. Bu höyükler haricinde H. Oy; Emirdağ, Çobanlar, Bayat ve İncehisar'da höyük ve tepe üstü yerleşim olarak 37 merkezden söz eder[19]. Söz konusu yerleşimlerin bulunduğu noktalar, doğu-batı doğrultunda İç Anadolu'dan İç Batı Anadolu'ya, oradan da Ege Denizi'ne açılır. Güneyde ise Sultan Dağları'nı takip ederek Isparta'ya kadar gider. Bolvadin'den kuzeye giden güzergâh ise, Afyon ve Eskişehir'e ulaşmayı mümkün kılar[20].

14 Ünal 2003, 22.
15 Hawkins 1998, 23.
16 Ünal 2003, 4.
17 Lamp 1937, 1-2.
18 Üyümez et al. 2022, 27, harita 1.
19 Oy 2011, 327-328, tablo 1.
20 Oy 2011, 331, harita 1.

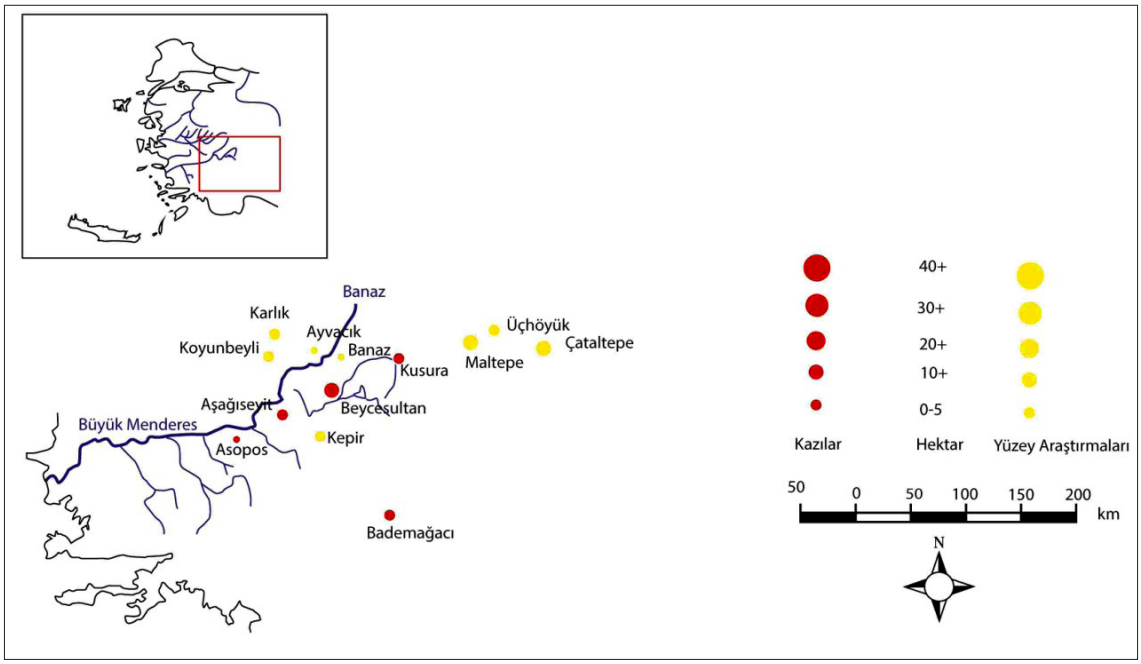

Figür 2: İç Batı Anadolu Güney Kesimi MÖ 2. Binyıl Yerleşimlerinden Bazıları (Erdem 2023, harita 2).

Afyon çevresinden güneybatıya doğru Kusura Höyük üzerinden gidildiğinde, Küfü Çayı Vadisi aracılığıyla 47 km sonra Çivril Ovası'na ulaşılır. Vadi üzerinde de küçük çaptaki MÖ 2. binyıl yerleşimlerinin varlığı, etkileşimin iki bölge arasında kesintisiz biçimde devam ettiğini gösterir[21]. Çivril Ovası'nda 1950'lerde gerçekleştirilen ilk kazı çalışmaları dışında E. Abay ve F. Dedeoğlu'nun yürüttüğü, Çivril, Çal ve Baklan Ovaları'nı içeren yüzey araştırmaları bölgenin yerleşim düzenini açıkça ortaya koymuştur. F. Dedeoğlu yaptığı çalışmalarıyla bölgedeki yerleşimlerin dağlık ve ovalık alanlarda tespit edildiğini, hektar boyutlarına göre de beş farklı alt başlıkta incelenebileceğini ifade etmiştir. *Merkezi Yerleşimler, İkincil Merkez Yerleşimler, Merkez Etrafında Kümelenen Yerleşimler, Stratejik Yerleşimler ve Tepe Üstü Yerleşimler* olarak tanımladığı höyükleri kapladıkları alanlara göre sınıflandırmıştır[22]. Bunların içerisinde Çivril Ovası'ndaki 35 hektar boyutuyla Beycesultan Höyüğü gerek tabakalanması gerekse arkeolojik verileriyle, bölgenin en önemli MÖ 2. binyıl yerleşim merkezi konumundadır. İlk dönem kazılarında ortaya çıkartılan saray kompleksi ve tapınak yapısı, yerleşimde öne çıkan ayrıcalıklı sınıfın varlığını düşündürmektedir. 2007 yılından itibaren devam eden yeni dönem kazılarıyla da kronoloji bağlamında yeni sonuçlar ortaya koyması höyüğün, Anadolu arkeolojisi için ne denli önemli olduğunu gösterir[23]. Çivril Ovası'nın ortasında yer alan Beycesultan Höyüğü'nün çevresinde erken dönemlerden itibaren iskân edildiği görülen irili ufaklı höyükler bulunmaktadır. Bu yerleşimin İç Batı Anadolu'nun Orta Anadolu'ya açılan geçiş noktasında kurulmuş olması, olası ticaret yollarını denetlediği ve bu konumunu her dönemde korumuş olduğunu düşündürür. Beycesultan Höyüğü dışında, Yukarı Menderes Havzası içinde Çal Ovası'nda bulunan Aşağıseyit Höyük, 2020 yılında ilk defa kazısı yapılmış 6 hektarlık bir yerleşimdir[24]. Beycesultan Höyüğü'ne ortalama 30 km uzaklıkta bulunan höyük surlar ile çevrili önemli bir merkezdir. Aşağıseyit Höyüğü için E. Konakçı, askeri işlevi ve tarım dışında plato alanlarda diğer geçim modellerinin de yapıldığı sosyo-ekonomik bir geçim modelini önermektedir. Bunun dışında, höyüğün kültürel devamlılığı düşünüldüğünde Geç Tunç Çağı'nda iskân edilen, Hitit metinlerinde adı geçen Lauwanda kenti olabileceği önerilmektedir[25]. Baklan Ovası'nda, Beycesultan Höyüğü'ne40 km mesafede bulunan ve henüz kazısı yapılmayan Kepir Höyük, F. Dedeoğlu'nun önermesine göre 'Merkezi Yerleşim'

21 Abay 2011, 5, 27, map 2-3; Dedeoğlu 2015, 193.
22 Dedeoğlu 2009, 222-231, fig. 2-3.
23 Abay et al. 2023, 31.
24 Konakçı 2020, 15.
25 Konakçı 2020, 24.

statüsünde değerlendirilmektedir[26]. Bölgede kazısı yapılan diğer bir merkez Beycesultan Höyüğü'ne 70 km uzaklıktaki, 2.1 hektar boyutundaki Asopos Tepesidir. Höyük, Lykos Vadisi üzerinde yer almakta, kuzeyden Büyük Menderes Nehri'nin ana kollarından olan Çürüksu Nehri, batıdan Gümüşçay (Asopos) Nehri ile çevrelenmektedir. Bu konumuyla, İç Anadolu'yu, Akdeniz'i ve Batı Anadolu'yu birbirine bağlayan kesişim noktasında olduğu düşünülmektedir[27].

Çivril Ovası'ndan kuzeye doğru, MÖ 2. binyıl kültürünün kesintisiz olarak devam ettiği görülmektedir. Uşak ili sınırları içerisinde MÖ 2. binyıl potansiyeline sahip yerleşmeler olsa da bölgede henüz bu dönemi tanımlayan kazı yoktur. Bu noktada Uşak'ta gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında 11 hektarlık Koyunbeyli, 10 hektarlık Banaz Höyük ve 6 hektarlık Ayvacık Höyükleri orta büyüklükte alanlardan sayılabilir. Bu alanlarda, organize toplulukların yaşadığı ifade edilmiştir[28]. Bunların dışında R. Czichon, J. Mellaart ve A. Murray'ın Beycesultan Geç Tunç Çağı verilerini yeniden yorumlayarak, Hitit'in batı sınırının Uşak Banaz ve çevresinde olabileceğini dile getirmiştir. Burada Elmacık Höyüğü'nün kervansaray niteliğinde büyük boyutlu bir yerleşim olduğunu, yerleşimin bir iç kale ve aşağı kentten oluştuğunu ifade etmiştir[29].

Büyük Menderes'in orta ve aşağı kesimlerine gelindiğinde, kültürel anlamda Anadolu'nun yerel özelliklerinin yanı sıra Ege Denizi üzerinden Güneybatı Anadolu'ya ulaşan Minos ve Miken kültürlerine ait izler tespit edilmiştir (fig.3). Bu bağlamda söz konusu bölge, Anadolu'nun güneybatısından İç Batı Anadolu'ya bağlantı noktasında bulunan yerleşimleri içermektedir. Doğuda Aphrodisias'tan, batıda Tavşan Adası'na kadar olan 137 km'lik mesafede, MÖ 2. binyıl yerleşmelerine rastlanılmaktadır. Bu yerleşimler arasında, Aphrodisias[30] ve Milet[31] üzerinde antik kentler yer aldığı için MÖ 2. binyıl sürecindeki höyük sınırları bilinmemektedir. En dikkat çekici merkez, havzanın orta kesiminde yer alan Çine Tepecik Höyük'tür. Aphrodisias'a 64 km mesafede kurulmuş olan yerleşim küçük ölçekli bir merkez olmasına rağmen Anadolu, Ege ve Doğu Akdeniz gibi bölgelerdeki kraliyet ya da elit sınıfı işaret eden, merkeziyetçi yönetim anlayışıyla yönetilmiş bir merkez olarak önerilmektedir[32]. Özellikle kalın bir sur ile çevrili olan Geç Tunç Çağı tabakasında, Hitit İmparatorluk Dönemi'ne ait mühürlerin tespit edilmesi bu görüşü destekleyen unsurlardır[33]. Çine Tepecik Höyük ve Aphrodisias dışında, havzanın orta kesiminde yüzey araştırmaları ile tespit edilen Dedekuyusu ve Bahçetepe Höyükleri, Çine Tepecik Höyük'e 30 km'lik uzaklıkta yer alan, benzer kültür öğeleri içeren alanlar olarak nitelendirilir[34]. Havzanın aşağı kesimine gelindiğinde Milet, Güneybatı Anadolu kıyılarının en dikkat çekici noktasıdır. Çine Tepecik Höyük'e uzaklığı 65 km olan Milet yerleşimi, Batı Anadolu'da yerel özelliklerden çok ithal ürünlerin öne çıktığı, önce Minos sonra Miken kolonisi olduğu düşünülen bir merkezdir. Milet'te Orta Minos tipinde mühür baskıları ve Linear A tipinde harflerin bulunduğu yazılar idari bir merkezin olabileceğini gösterir[35]. Milet'in 30 km kuzeyinde Kadıkalesi ve onun da 20 km kuzeyinde Ayasuluk Tepesi MÖ 2. bin Batı Anadolu kıyı yerleşim yerleridir. İzmir Selçuk ilçesi sınırlarında yer alan Ayasuluk Tepesi'nin Hitit metinlerinde "URUa-pa-a-ša-an,]-pa-aš-ša-an, URUa-pa-a-ša" olarak geçen ve Luvice Akarsu kenti anlamına geldiği düşünülen *Apasas* olduğu önerilmektedir[36]. Kadıkalesi ise, Miken buluntuları ve Hitit Heykelciği ile dikkat çeker[37]. E. Akdeniz, Hitit Heykelciğinin burada bulunmasının tesadüf olmadığını, II. Mursili'nin Arzawa krallığının başkenti olan *Apasas*'a (Ayasuluk ?) ve 1 yıl öncesinde Ahhiyawa kenti *Millawanda*'ya (Milet) sefer yaptığını, bu seferler sonucunda Arzawa Krallığını ortadan kaldırarak yerine üç vasal kurduğunu belirtir. Kadıkalesi'ninde, bu üç vasaldan biri olma ihtimalini dile getirir[38]. Söz konusu yerleşimler, tıpkı Aphrodisias

26 Dedeoğlu 2015, 193.
27 Semiz – Konakçı 2018, 57.
28 Oy 2017, 54-57; Yılmaz 2018, 431-432; Yılmaz et al. 2019, 444-446, res. 11.
29 Mellaart – Murray 1995, 99-104, harita 1-4; Czichon 2017, 42-43.
30 Joukowsky 1986.
31 Graeve 2002, 206.
32 Günel 2021, 124.
33 Kıyak 2022, 17-19.
34 Günel 2003, 57-62.
35 Raymond 2005, 61, 64, 99, 159.
36 Büyükkolancı 2008, 41, 53.
37 Akdeniz 2004, 26-27, fig. 5-7.
38 Akdeniz 2004, 53.

ve Milet gibi geç dönem yapıları altında kaldığı için erken dönemdeki boyutları belirlenememiştir. Genel olarak bakıldığında ise Menderes Havzası'nın orta ve aşağı kesimlerine doğru, merkezlerin birbirlerine olan mesafelerinin azaldığı görülmektedir. Yanı sıra, her ne kadar Teke Yarımadası sınırları içerisinde kalsa da Muğla ili Fethiye ilçesinde yer alan, 2020 yılında kazısı başlayan Çaltılar Höyüğü, arkeolojik verileriyle Minos seramiklerinin Menderes Havzası yerleşimleriyle sınırlandırılamayacağını ortaya koymuştur[39]. 3 hektar boyutunda küçük çaplı bir yerleşim olan Çaltılar Höyüğü için, Hitit metinlerinde geçen *Wiyanawanda* olabileceği önerilmiştir[40]. Araştırmacılar, höyüğün İç Batı Anadolu'ya geçiş noktası üzerinde kurulan stratejik bir yerleşim olduğunu dile getirir[41].

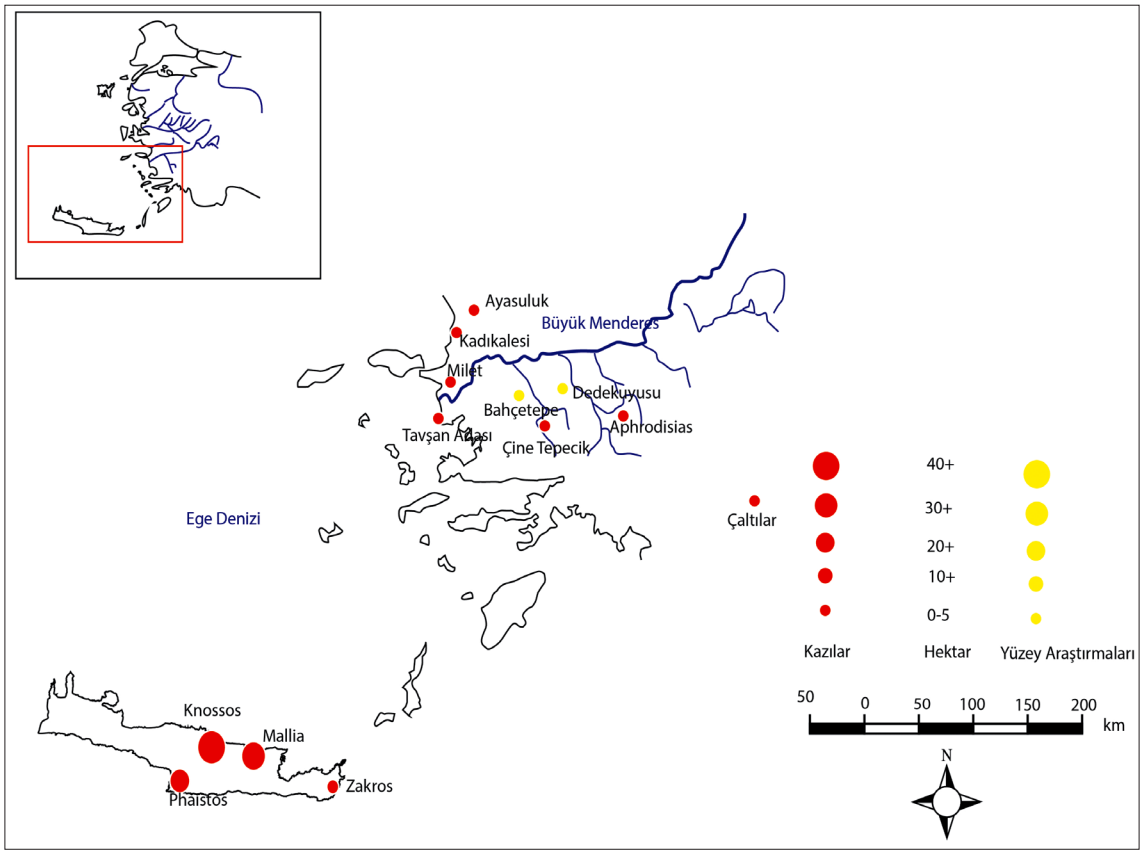

Figür 3: Güneybatı Anadolu Kıyı Kesimi MÖ 2. Binyıl Yerleşimlerinden Bazıları (Erdem 2023, harita 4).

Batı Anadolu Kuzey Kesimi Yerleşimleri

Batı Anadolu'nun güney kesiminde MÖ 2. binyıl süreci Büyük Menderes Havzası ile açıklanırken, İç Batı Anadolu'nun kuzey kesimi Kütahya ve Eskişehir Bölgesi ve bağlantılı olduğu Troas Bölgesi ile tanımlanır (fig.4). Kütahya ve Eskişehir bölgesi, MÖ 2. binyıl için önemli merkezlere sahiptir. Bölgedeki yerleşimler, genellikle ovalık alanlar üzerinde tespit edilmiştir. Bahsi geçen bölge, T. Efe tarafından önerilen Büyük Kervan Yolu'nun Kuzeybatı Anadolu'ya bağlantı noktasındadır[42]. Bölgedeki merkezler içerisinde Tavşanlı Höyük, Seyitömer Höyüğü, Şarhöyük ve Küllüoba Höyüğü öne çıkmaktadır. Kütahya il sınırları içerisinde yer alan Tavşanlı Höyüğü, 45 hektar boyutuyla Batı Anadolu'nun en büyük yerleşimi olarak değerlendirilmektedir[43]. İlk kez 2021 yılında kazılmaya başlanan höyükte, MÖ 2. binyıla ait tabakaların olması, bu büyüklükte bir höyükten kompleks yapı kalıntıları çıkabileceğinin sinyallerini vermektedir.

39 Momigliano et al. 2010, 120.
40 Momigliano et al. 2010, 123; Momigliano et al. 2011, 115.
41 Momigliano et al. 2010, 229.
42 Efe 2007, 47-50.
43 Fidan et al. 2022, 245.

Tavşanlı Höyüğün 35 km kuzeydoğusundaki 2 hektarlık Seyitömer Höyüğü, uzun yıllar çalışılan bir alan olup hem Erken Tunç Çağı hem de Orta Tunç Çağı tabakalarıyla dikkat çekicidir[44]. Erken Tunç Çağı III tabakasındaki kompleks, saray yapısı olarak tanımlanmış ve alandan ele geçen silindir mühürler Akad Dönemi'ne tarihlendirilmiştir[45]. Orta Tunç Çağı tabakasında kültürün büyük oranda değiştiği ifade edilmiştir. Yerleşimin sur duvarıyla çevrelenmiş olması, 2 hektarlık bir yerleşim için önemli bir durumdur. Bu bağlamda, kültürler değişse bile Seyitömer Höyüğü stratejik önemini korumuştur[46]. Kazısı yapılan bu iki merkez dışında, yüzey araştırmalarından bilinen Köprüören Höyüğü ise 4.6 hektarlık boyutuyla Tavşanlı Höyük'e 23 km, Seyitömer Höyüğü'ne 18 km mesafede yer almaktadır[47]. Kütahya'dan doğuya doğru gidildiğinde, Eskişehir sınırları içerisinde Küllüoba Höyüğü ve Şarhöyük yerleşimleri öne çıkar. Seyitömer Höyük'ten 73 km'lik bir mesafede 5 hektarlık Küllüoba Höyüğü yerleşimi[48], Orta Tunç Çağı geçiş dönemi tabakasıyla Seyitömer Höyüğün'den farklılık gösterir. Küllüoba'da Orta Tunç Çağı'na geçildiğinde Erken Tunç Çağı III sonu kültürel öğeleri de varlığını sürdürmektedir[49]. Küllüoba Höyüğün 30 km kuzeybatısında 18 hektarlık Şarhöyük bulunmaktadır. Hem höyüğün boyutu hem de höyükte Geç Tunç Çağı tabakalarında Hitit mührünün ele geçmesi yerleşimin önemli bir merkez olabileceği sinyallerini verir[50]. Kazılar dışında, Kütahya-Eskişehir Bölgesinde yüzey araştırmaları ile tespit edilmiş orta büyüklükte höyükler de bulunmaktadır. Bunlardan Aşağıkepen Höyük 11 hektar boyutundadır ve Küllüoba Höyüğü'ne 70 km mesafededir[51]. Bu bilgiler doğrultusunda, Kütahya Eskişehir arasında Aşağıkepen Höyük'ten, Tavşanlı Höyüğü'ne kadar 175 km'lik alan içerisinde ortalama 50-70 km'de aralıklarla farklı ölçeklerde höyükler tespit edilmiştir. Yine Tavşanlı Höyüğü merkez olarak kabul edip batıya doğru gidildiğinde 280 km'lik mesafede Troya'ya ulaşılır. Arada kalan Balıkesir ve Bursa çevresinde, MÖ 2. binyıla tarihlenen bir alan kazılmamıştır. Bu noktada D. Yalçıklı'nın Balıkesir çevresinde yürüttüğü yüzey araştırmaları ile R. Becks ve A. Polat Becks'in Bursa'da yaptıkları yüzey araştırmaları oldukça önemlidir. Bu bölgede yapılan araştırmalar sonucunda, irili ufaklı Erken Tunç Çağı yerleşimleri tespit edilmiştir[52]. Kuzeybatı Anadolu kıyılarında 27 hektarlık boyutuyla Troya, bölgenin en önemli yerleşimi konumundadır[53]. G. Sazcı, höyüğün erken dönemlerden itibaren iskân edilmesini, Büyük Kervan Yolu'nun Anadolu'daki bitiş noktası olması, metalürjiye bağlı gelişmeler, akıntı ve rüzgarlar nedeniyle tüccarların Troas bölgesinde konaklamak zorunda olmasıyla açıklar[54]. Geç Tunç Çağı'nda saray idaresinde yönetilen yerleşimin Wiluşa adında bir Luvi kenti olduğu ve Alaksandu tarafından yönetildiği bilinmektedir[55]. Son yıllarda kazılan Maydos Kilisetepe ise 2.4 hektar boyutlarında küçük sayılabilecek bir yerleşimdir[56]. Höyüğün Çanakkale Boğazına hâkim bir konumda olması nedeniyle, özellikle MÖ 2.binyılda Batı Anadolu, Ege, Orta Avrupa ve Güneydoğu Avrupa ile etkileşim içerisinde kaldığı belirtilmektedir[57]. Tıpkı Troya gibi bir sur duvarı ile çevrili olması, bölgedeki politik düzen ile ilişkili olmalıdır. İki merkez arasında yaklaşık 28 km'lik mesafe bulunmaktadır. Kültürel anlamda Anadolu'nun yerel özelliklerini de taşıyan Lemnos adasındaki Poliochni yerleşimi de Troas Bölgesi içerisinde değerlendirilir. Troya ile arasındaki mesafe ise Kuzeybatı Anadolu'daki merkezler ile örtüşen bir biçimde ortalama 70 km'dir. Orta Tunç Çağı içerisinde belirli bir mesafede kurulan bu yerleşimler içerisinde merkezi idareyi gösterebilecek veriler mimariye tam olarak yansımamıştır. Troya, Maydos Kilisetepe, Seyitömer Höyüğü gibi merkezlerin sur duvarları ile çevrili olması yerleşim sınırlarının bir idare tarafından sınırlandırıldığını göstermektedir.

44 Bilgen 2015, 7.
45 Bilgen et al. 2015, 121, 148, fig. 162.
46 Bilgen 2015, 187-188.
47 Fidan et al. 2019, 22.
48 Şahin 2015, 39.
49 Şahin 2015, 40.
50 Baştürk 2022, 104-105, fig. 6-7.
51 Fidan et al. 2019, 16-19, şek. 1, 2, 9a.
52 Yalçıklı 2016, 101-108; Yalçıklı 2012, 209-220; Becks – Polat-Becks 2014, 185-198.
53 Korfmann 2001, 397.
54 Sazcı 2008, 291.
55 Aslan 2012, 21.
56 Başaran 2019, 1.
57 Başaran 2019, 9.

Troas Bölgesi üzerinden Bakırçay Vadisi'ne geçildiğinde P. Pavuk ve B. Horejs'in araştırmaları dikkat çeker (fig.4). Bu araştırmalarda, Bakırçay Vadisi'nin alçak ve yüksek kesimlerinde, Orta Tunç Çağı'na ilişkin 1-3 hektar arasında değişen küçük ölçekli yerleşimler tespit etmişlerdir. Pergamon ve Ayazköy alanları tepe üstü yerleşimler olarak adlandırılırken Teuthrania, Değirmentepe, Yeni Değirmentepe, Çiftlik, Elaia ve Gryneion gibi yerleşimler ise ova yerleşimi olarak tanımlanmıştır[58].

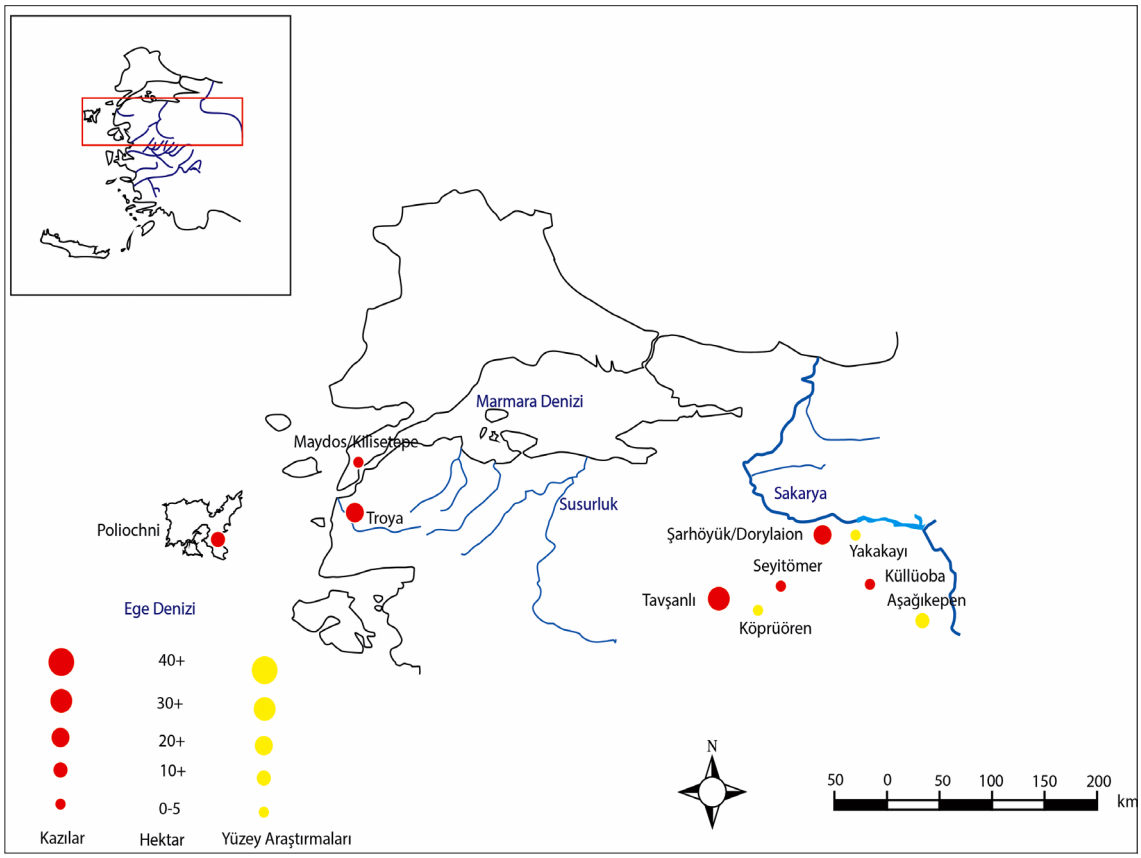

Figür 4: Batı Anadolu Kuzey Kesimi MÖ 2. Binyıl Yerleşimlerinden Bazıları (Erdem 2023, harita 5).

Batı Anadolu Orta Kesimi İç ve Kıyı Bölge Yerleşimleri

Batı Anadolu'nun orta kesiminde iç bölge yerleşimlerine bakıldığında, Manisa'da MÖ 2. binyıl sürecine tarihlenen höyükler için H. C. Roosevelt ve ekibi Gölmarmara çevresinde *kale ve ovalık* alan yerleşimlerini önerir (fig.5). Kaymakçı Höyük, 25 hektarlık boyutuyla bölgenin en büyük yerleşimidir. Gediz Vadisi üzerinde stratejik bir noktada iskan edilmiş Kaymakçı dışında höyük çevresinde 7-10 km aralıklarla 10 hektarlık Buğdaylık, 4.3 hektarlık İkiztepe ve 3.4 hektarlık Asartepe yerleşimleri bölgede belirli iletişim ağının kurulmuş olabileceğini gösterir. Muhtemelen bu yerleşimler Kaymakçı Höyüğün güvenliğinin sağlanması ve bölgenin kontrol mekanizmasıyla ilişkilidir[59]. Bölgedeki ticaret yollarının denetimi ve Gediz Vadisi'nin Batı Anadolu kıyılarına erişiminin önemli olduğu bilgisi, E. Akdeniz'in Akhisar ve Selendi arasında ova ve tepe üstü yerleşimleri ile ilgili ortaya koyduğu çalışmalarla da açıkça belirtilmektedir. Kaymakçı Höyük'ün kuzeyinde, Gediz Vadisi'ne açılan güzergâh üzerinde 30 km mesafedeki Akhisar'da 3.3 hektarlık Kocanadas Höyüğü, Kocanadas Höyüğü'nün 30 km kuzeyinde Kırkağaç yakınlarında 8 hektarlık Maltepe Höyüğü ve Selendi'deki 18 hektarlık Ters Tepe Höyük gibi irili ufaklı birçok merkezin bu alanda yer alması, bölgenin MÖ 2. binyılda ne kadar canlı olduğunu ortaya koyar[60].

58 Pavuk – Horejs 2018, 461-462, fig. 2.
59 Roosevelt – Luke 2017, 129-131, tablo 1, fig. 6.
60 Akdeniz 2010, 17, res. 7, res. 13, res. 34-37.

Kıyı Ege'nin orta kesimine gelindiğinde İzmir sınırları içerisindeki kazılar ve yüzey araştırmalarında tespit edilmiş ovalık ve tepe üstü yerleşimler dikkati çeker (fig.6). Bunlar arasında 30 hektarı aşan boyutuyla Panaztepe bölgenin en büyük yerleşimidir. Gediz Nehri alüvyonları öncesinde bir liman kenti olan Panaztepe, çok odalı mimarisi ile bölgede merkezi otorite olabileceği sinyalleri veren tek yerleşimdir[61]. Gediz Vadisi orta kesiminde yer alan Kaymakçı Höyük ile aralarında 85 km bulunan höyüğün, çevresinde 1-3 hektar arasında küçük boyutlu yerleşimler görülür. Bunlar; 15 km doğuda Kumtepe, 30 km kuzeyde Gryneion ve 50 km kuzeydoğuda yer alan Değirmentepe gibi ovalık yerleşimlerdir[62]. 1-3 hektarlık bu yerleşimler Gediz Vadisi üzerinden iç kesimlere geçişte kurulmuş olan Panaztepe'nin, Gediz Vadisi üzerindeki iletişim ağı için kullanılan ardıl yerleşimler olmalıdır. Nitekim R. Meriç, Kumtepe'yi Seha Nehri ülkesinin Kıyı Ege'ye açılan merkezlerinden biri olarak tanımlar[63].

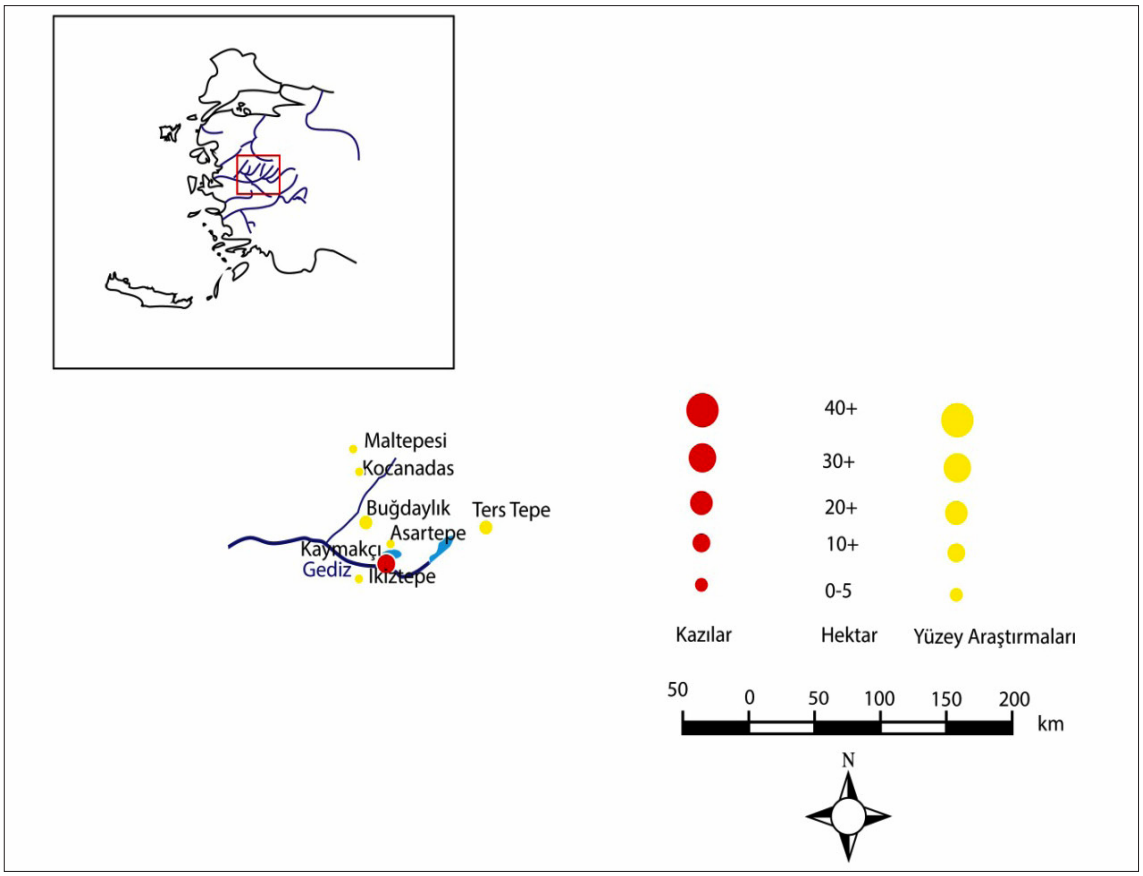

Figür 5: Batı Anadolu Orta Kesimi İç Bölge MÖ 2. Binyıl Yerleşimlerinden Bazıları (Erdem 2023, harita 3).

Panaztepe'den güneye doğru gidildiğinde, İzmir merkez içerisinde 30 km mesafede Bornova Ovası üzerinde ve İzmir Körfezi'ni çevreleyen dağlık alanlarda MÖ 2. binyıl yerleşimleri tespit edilmiştir[64]. Bunların içerisinde Bayraklı Tepekule, Yassıtepe, İpeklikuyu ve Tepebağ Höyüğü ovalık alan yerleşimleri olarak dikkati çeker. Küçük Yamanlar Tepesi ise tepe üstü yerleşim olarak tanımlanır[65]. Bahsi geçen yerleşimlerin boyutları 3 hektarı geçmeyen küçük ölçekli yerleşimlerdir. Bayraklı Tepekule yerleşimini E. Akurgal ve S. Alp fonetik benzerliklerden dolayı Hitit metinlerinde geçen Tismurna'yı Smyrna'ya lokalize eder[66]. E. Doğer, M. Darga ve M. İreç ise Tismurna'nın Hititlerin Batı Anadolu seferlerinde adı

61 Erkanal-Öktü 2006, 1,12.
62 Pavuk – Horejs 2018, 461, 462, fig. 2.
63 Meriç 2018, 70, harita 1.
64 Erdem 2023.
65 Meriç 2018, 86-107.
66 Akurgal 1994, 12; Alp 2000, 50.

geçen yerleşimlerinden olmadığını belirterek, bu öneriye karşı çıkar[67]. Yassıtepe yerleşimi için kazıcıları, yerleşimin Bornova Çiçekli Köy'den, Gediz Vadisi'nin orta kesimine kervan yolları ile bağlandığını ifade ederler[68]. Tepebağ Höyüğü ise Belkahve geçidine bağlanan bir yerleşim olarak tanımlanır[69]. Bornova Ovası'ndan güneybatıya doğru Güzelbahçe üzerinden gidildiğinde 40 km mesafede Urla Limantepe yerleşimi bulunmaktadır. Batı Anadolu MÖ 2. binyıl sürecinin tanımlanması adına öncül yerleşimlerden olan Limantepe'nin, yakın çevresindeki tepelik alanlarda T. Caymaz tarafından tespit edilmiş olan Çalıca Tepe ve Sivrice Tepe Höyükleri bölgenin stratejik olarak önemini gösterir. Hatta T. Caymaz, Sivrice Tepe'yi askeri amaçlı Orta Tunç Çağı kale yerleşimi olarak yorumlar[70]. Limantepe'den batıya doğru 40 km mesafede, Çeşme Bağlararası yerleşimi yer alır. Limantepe ve Çeşme Bağlararası yerleşimleri İzmir sınırları içerisinde kalan diğer MÖ 2. binyıl yerleşimlerine oranla Minos ve Miken etkisinin daha fazla görüldüğü 3 hektarı geçmeyen küçük ölçekli yerleşimlerdir. Her iki yerleşimin de Erken Tunç Çağı tabakaları üzerinde, MÖ 2. binyıl yerleşimlerine rastlanıldığı bilinmekle birlikte, erken dönemlerden itibaren Anadolu'nun iç kesimlerinden gelen ticari faaliyetlerin Ege Adaları'na erişim noktası olarak kabul edilirler[71]. Kıyıdaki yerleşimler dışında, İzmir sınırları içerisinde kalan Torbalı Ovası'ndaki Bademgediği Tepesi, 5 hektara yaklaşan boyutuyla İzmir merkezdeki yerleşimlere oranla daha büyük boyuttadır[72]. Bölge, Klasik Dönemlerde de Smyrna ve Sardes'ten, Karabel geçidi ile Küçük Menderes Havzasına bağlanan ulaşım ağının Ephesos'a açılan kapısı konumundadır[73]. İç Batı Anadolu'yu Güneybatı Anadolu kıyılarına bağlayan güzergahta yer alan yerleşim, Orta Tunç Çağı'ndan itibaren iskân edilmektedir. Geç Tunç Çağı'nda ise surlarla çevrelenmiş sitadel olan büyük bir kent haline dönüşmüştür. J.D. Hawkins, II Mursili'nin yıllıklarında geçen ifadelerden yola çıkarak Bademgediği Tepesi'nin,Puranda olabileceği önermektedir[74]. Kentin 7 km güneyinde bulunan Metropolis Antik Kenti'nde ele geçen ve MÖ 2. binyıla tarihlendirilen silindir mühür[75] bölgenin uzak mesafelerle etkileşimini ortaya koyar.

67 Doğer 2006, 65-66; Darga 2009, 237-239; İreç 2018, 13-17.
68 Erdem 2023, 326; Derin et al. 2022, 181-196.
69 Derin 2020, 1-3.
70 Caymaz 2008, 18-19.
71 Şahoğlu 2012, 490.
72 Meriç – Öz 2015, 591, fig. 2.
73 Aybek – Arslan 2022, 350.
74 Hawkins 2006, 115; Meriç – Öz 2015, 597.
75 Meriç 2003, 88-89.

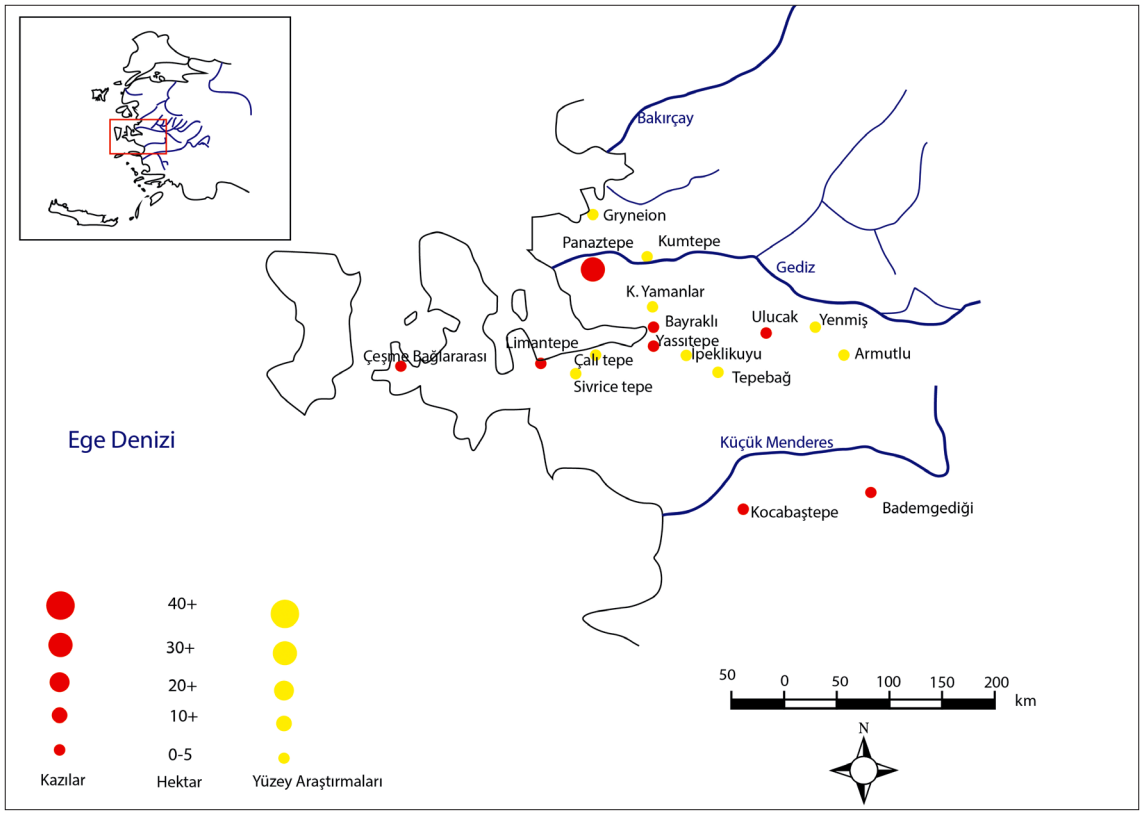

Figür 6: Batı Anadolu Orta Kesimi MÖ 2. Binyıl Kıyı Yerleşimlerinden Bazıları (Erdem 2023, harita 1).

Değerlendirme ve Sonuç

Batı Anadolu'daki MÖ 2.binyıldaki kültürel sürece ait bilgilerimiz, Orta Anadolu'ya oranla çok az gibi görünse de son yıllarda devam eden kazılar ve yüzey araştırmaları bölgenin aydınlatılması adına önemli sonuçlar vermektedir. Batı Anadolu'da da tıpkı Orta Anadolu'daki gibi önemli merkezler bulunmaktadır. Orta Anadolu'dan takip edilebildiği kadarıyla, Erken Tunç Çağı III tabakaları sonrası Orta Tunç Çağı tabakalarının var olduğu kültürel devamlılık, Batı Anadolu'da da Beycesultan Höyüğü, Troya, Seyitömer Höyüğü, Tavşanlı Höyük, Panaztepe, Limantepe ve Bayraklı Tepekule gibi yerleşimlerde de karşımıza çıkar. Orta Anadolu'da boyutları 50 hektara yaklaşan ya da aşan höyükler çok sayıda bulunurken, İç Batı Anadolu'da Bolvadin Üçhöyük, Tavşanlı Höyüğü ve Beycesultan Höyüğü dışında bu boyutlara yaklaşan merkezler az bulunmaktadır. Buna karşın Afyon ve çevresindeki yüzey araştırmaları bize, 50 hektarı aşan yerleşimlerin sayısının daha fazla olabileceğini göstermiştir. Kıyı Ege'de bu boyuta en yakın merkez ise Panaztepe'dir (fig.7).

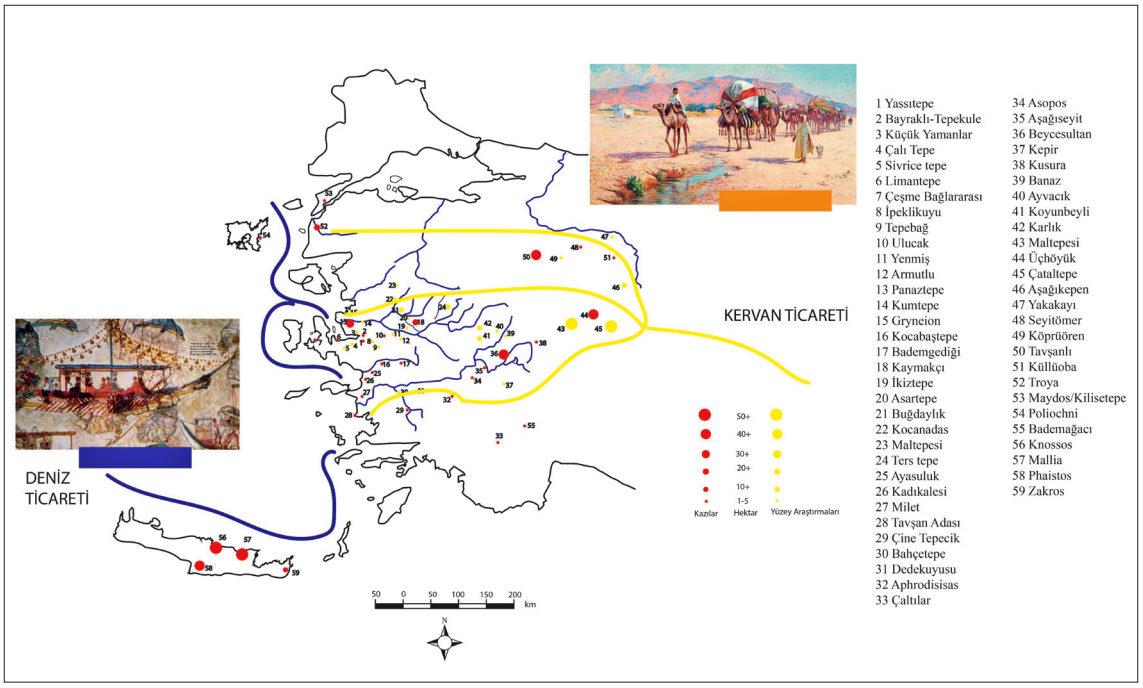

Figür 7: Batı Anadolu MÖ 2. Binyıl Yerleşimlerinden Bazıları (Erdem 2023, harita 6).

Batı Anadolu genelinde kazısı yapılan alanlar ve yüzey araştırmalarıyla tespit edilmiş merkezlerin boyutları, büyük oranda 5 hektarın altındaki küçük boyutlu yerleşimlerdir. Bunu takiben nispeten büyük boyutlu yerleşimler, 10-20 hektar arasında değişmektedir. Genel olarak 25 hektar ve üzerindeki yerleşimlerin büyük merkezi idareye sahip olduğu düşünülmektedir. Buna karşın hektar bazında bakıldığında Batı Anadolu'da Seyitömer Höyüğü ve Aşağıseyit Höyüğü gibi merkezler,1-5 hektar arasında küçük boyutlu yerleşimlerin de önemli merkezler olabileceğini göstermiştir. Bu bağlamda yerleşimlerin boyutlarına bakarak hiyerarşik bir düzenden bahsetmek güçtür. Fakat Orta Anadolu'daki büyük ölçekli yerleşimlerde gözlemlediğimiz merkezi idarenin, Batı Anadolu'da küçük boyutlu yerleşimlerde görülüyor olması muhtemelen bu yerleşimlerin daha büyük yerleşimlerin kontrolünde ikincil merkez olabileceğini gösterir. Güneyde Büyük Menderes, kuzeyde Gediz ve Eskişehir Kütahya Ovaları iskânın yoğun olduğu alanlar iken, son yıllarda Batı Anadolu kıyı kesiminde ve Manisa-Akhisar bölgesinde de önemli yerleşimlerin olduğu anlaşılmıştır. Yerleşimlerin birbirlerine olan mesafe uzaklıkları pek bir düzen içermez. Güneybatı Anadolu kıyılarında 15-20 km arasında değişen mesafeler, İzmir merkez ve çevresinde 30 km civarındadır.

Kıyı bölgelerde daha kısa mesafelerde küçük boyutlu yerleşimlerin olması muhtemelen ılıman iklim, verimli tarım arazileri ve sulak alanlar ile ilişkilidir. Birbirleriyle çatışma halinde olan gruplar ya da doğal afetler ile yerleşimleri yıkılan topluluklar, kendi alanlarında yeniden iskân etmeye devam etmek yerine yakın çevrede korunaklı bir alanda yeni bir yerleşim oluşturmuşlardır. Buna ek olarak kıyı bölgelerdeki liman kentlerinin akarsu alüvyon birikimine maruz kalmaları sebebiyle limanların işlevlerini kaybetmeleri de toplulukları başka alanlara yöneltmiş olabilir. Bornova Nehri'nin Smyrna Tepekule'yi[76], Karamenderes ve Dümrek ırmaklarının ise Troya'yı etkilemesi konuyu destekler niteliktedir[77]. Bu durum alternatif ticaret güzergâhların doğmasına ve farklı vasıtaların taşımacılığa entegre olmasına neden olmuş olabilir. Tunç Çağlardan itibaren varlığı önerilen kervan ticareti, Batı Anadolu içinde tercih edilen bir unsurdur. Deniz ticaretinde limanlara bırakılan mallar, muhtemelen büyükbaş ya da binek hayvanlar aracılığıyla en kısa mesafeden ana kervan yollarına bağlanıyordu[78]. Geç Tunç Çağı'ndaki bazı yerleşimlerin sur ile çevrili olması söz konusu ticaretin, bazı kesimlerin denetiminde yapılmasıyla ilişkilendirilmektedir. Büyük Menderes

76 Öner et al. 2018, 307-310.
77 Sazcı 2008, 291.
78 Derin et al. 2022, 188.

Havzası yukarı kesiminde Aşağıseyit Höyüğü orta kesimde Çine Tepecik Höyük Gediz Havzası'nın yukarı kesiminde Seyitömer Höyüğü, orta kesiminde Kaymakçı Höyük; Küçük Menderes Havzasının batı bölümünde Bademgediği Tepesi ve Troas Bölgesinde Troya ve Maydos Kilisetepe höyüklerinde tespit edilen surlar bu duruma örnektir.

MÖ 2. binyılda Batı Anadolu'da sözü edilen konfederasyon şeklinde devletlerin oluşumu, küreselleşmeye giden dünya düzeninde var olma çabasıyla açıklanabilir. Bölgenin doğal zenginliklerinin yanı sıra hammadde kaynaklarının bolluğu erken dönemlerden itibaren bilinen bir gerçekliktir. MÖ 2. binyılın başlarında yerel halkın kontrolünde olan kaynaklar özellikle Geç Tunç Çağı'nda doğudan Hitit, batıdan ise Miken Uygarlığı'nın ilgi alanına girmiş olmalıdır. Bu nedenle yerel halk bölgenin güvenliğinin sağlanması için muhtemelen sur ile çevrelenmiş büyük kentlerin himayesine sığınmıştır. MÖ 2. binyılın başlarında Yukarı Menderes Havzası'nda Mira Ülkesi sınırları içerisinde Lauwanda olarak önerilen Aşağıseyit Höyük, Lukka ve Mira Ülkesi arasında kalan Wiyanawanda Çaltılar Höyüğü, Puranda önerisiyle Bademgediği Tepesi, Apasas lokalizasyonuyla Ayasuluk, Seha Nehri Ülkesi sınırları içerisinde Kaymakçı Höyük ve Wiluşa tanımlamasıyla Troya yerleşimlerinde inşa edilmiş surlar bu süreci doğrular niteliktedir. Gelecek yıllarda Tavşanlı Höyüğü, Üçhöyük, Bayraklı Tepekule ve Yassıtepe gibi merkezler Batı Anadolu coğrafyası için yeni lokalizasyon önerileri getirebilecek potansiyele sahiptir.

KAYNAKÇA

Abay 2011	E. Abay, "Preliminary Report on the Survey Project of Çivril, Baklan and Çal Plains in the Upper Meander Basin, Southwest Anatolia", *Ancient Near Easter Eastern Studies* 48, 2011, 1-87
Abay et al. 2023	E. Abay, F. Dedeoğlu, G. Ergün, "Beycesultan Höyüğü Doğu Koni Geç Tunç Çağı Araştırmaları", *Höyük Dergisi*, 2023, 31-48.
Akdeniz 2004	E. Akdeniz, "A Hittite Figurine Found in the Excavations of Kadıkalesi Kuşadası", *OLBA* 9, 2004, 21-59.
Akdeniz 2010	E. Akdeniz, "Manisa Yöresi'ndeki Prehistorik ve Protohistorik Buluntu Merkezlerinin Dönemsel ve Coğrafi Dağılımları", *Akdeniz Sanat Dergisi*, 2010, 1-37.
Akurgal 1994	E. Akurgal, *Eski İzmir I: Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Ankara, 1994.
Alp 1994	S. Alp, *Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri*, Ankara, 1994.
Alp 2000	S. Alp, *Hitit Çağı'nda Anadolu: Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Ankara, 2000.
Aslan 2012	R. Aslan, "Troas Bölgesi'nde Göçler, Diller ve Kültürler", *Çanakkale Araştırmaları-Türk Yıllığı*, 10/13, 2012, 17-30.
Aybek – Arslan 2022	S. Aybek – B. Arslan, "Eski Çağlardan Günümüze Torbalı Ovası'nda Ulaşım Ağı ve Metropolis'in Stratejik Önemi", *18. Türk Tarih Kongresi*, 2018, Cilt 11, 341-359.
Bajramovic 2011	G. Bajramovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen, 2011.
Başaran 2019	M. M. Başaran, "Maydos Kilistepe Höyüğü MÖ 2. Binyıl Yerleşim Özellikleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 29/1, 2019, 1-16.
Baştürk 2022	M. B. Baştürk, "Şarhöyük-Dorlaion Kazıları: Eskişehir'in Binlerce Yılının Özeti", *Fetih ve Medeniyet Dergisi*, 2022, 98-113.
Becks – Polat-Becks 2014	R. Becks – A.Polat-Becks, "Dağlı Bursa'da Erken Tunç Çağı Yerleşimleri", *Bursa Kültür Envanteri* I, ed. M. Şahin, 2014, 179-181.
Bilgen 2015	A. N. Bilgen, "Giriş", *Seyitömer Höyük* I, ed. A. N. Bilgen, 2015, 7-9.
Bilgen et al. 2015	A. N. Bilgen, Z. Bilgen, S. Çırakoğlu, "Erken Tunç Çağı Yerleşimi (V. Tabaka)", *Seyitömer Höyük* I, ed. A. N. Bilgen, 2015, 117-186.
Büyükkolancı 2008	M. Büyükkolancı, "Ayasuluk Tepesi (Eski Efes) Apasas mı)?", *Batı Anadolu Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar Sempozyumu*, eds. A. Erkanal, S. Günel, U. Deniz, 2008, 41-55.
Caymaz 2008	T. Caymaz, "Urla Yarımadası Prehistorik Dönem Yerleşimleri", *Arkeoloji Dergisi* 1, 2008, 1-41.
Czichon 2017	M. R. Czichon "Hititlerin Batı Sınırı ve Uşak", *Yüzey Araştırmaları Işığında Uşak*, eds. R. M. Czichon, Ş.Söyler, B. Can, İ. Çavuş, 2017, 344.
Darga 2009	M. Darga, "İzmir-Smyrna-Tişmurna Eşitliliği Hakkında Görüşler", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, eds. H. Sağlamtimur, E. Abay, A. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M.Erdalkıran, M.B. Baştürk, E. Konakçı, 2009, 235-245.

Dedeoğlu 2009	F. Dedeoğlu, "Denizli-Çivril İlçesi Yüzey Araştırması Verileri Işığında MÖ 2. Binyılda Yukarı Menderes Havzası Yerleşim Düzeni", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, eds. H. Sağlamtimur, E. Abay, A. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M.Erdalkıran, M.B. Baştürk, E.Konakçı, 2009, 219-234.
Dedeoğlu 2015	F. Dedeoğlu, "Küfü Çayı MÖ 2. Binyıl Yerleşimleri", *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan*, eds. C. Şimşek, B. Duman, E. Konakçı, 2015, 193-202.
Derin 2020	Z. Derin, "Bornova Yassıtepe Höyüğü 2010-2019 Yılı Çalışmaları" *Arkeoloji Dergisi* 25, 2020, 1-42.
Derin et al. 2022	Z. Derin, Ö. Çelik, M. A. Erdem, "İzmir Yassıtepe Höyüğü", *MÖ III. Binyılda Anadolu*, eds. M. Işıklu, E. Fidan, A. Türker, M. A.Yılmaz, 2022, 181-196.
Doğer 2006	E. Doğer, *İzmir'in Smyrna'sı: Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar*, İstanbul, 2006.
Edward – Cambell 1960	F. Edward – J. Cambell, "The Amarna Letters and Amarna Period", *The Biblical Archaeologist* 23/1, 1960, 1-12.
Efe 2007	T. Efe, "Great Caravan Route' between Cilicia and Troya: The Early Bronze Age III Period in inland Wester Anatolia", *Anatolian Studies* 57, 2007, 47-64.
Erdem 2023	M. A. Erdem, *Orta Tunç Çağı'nda Yassıtepe Höyüğü*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir, 2023.
Erkanal-Öktü 2006	A. Erkanal-Öktü, "Panaztepe'de Bulunan Kurşun Külçenin/Ağırlığın Madencilikteki Yeri ve Önemi", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 23/2, 2006, 1-20.
Fidan et al. 2019	E. Fidan, S. Türkteki, U. Oğuzhanoğlu, S. S. Fidan, Y. Tuna, "Eskişehir ve Kütahya İlleri Tarih Öncesi Dönem Yüzey Araştırmaları (EKAR) 2018 Yılı Çalışmaları", *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2019, 15-34.
Fidan et al. 2022	E. Fidan, A. Karatak, S. S. Fidan, M. A. Kocabaş, "Tavşanlı Höyüğü Kazısı 2021 Yılı Çalışmaları (İlk Sezon)", *42. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2, 2022, 245-254.
Graeve 2002	V. von Graeve, "Antik Çağdan Günümüze Milet", *I. Uluslararası Aşağı Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu*, 2002, 205-210.
Günel 2003	S. Günel, "Aydın Bölgesi Yüzey Araştırmaları Işığında Çatalkaya, Dedekuyusu ve Bahçetepe Yerleşimleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 20/1, 2003, 53-70.
Günel 2021	S. Günel, "Çine Tepecik'in Kültürel Gelişiminde Kentleşme Sürecini Anlamak", *Anadolu Araştırmaları* 24, 2021, 117-144.
Hawkins 1998	J. D. Hawkins, "Tarkasnawa King of Mira (Tarkondemos) Boğazköy Sealing and Karabel", *Anatolian Studies* 48, 1998, 1-31.
Hawkins 2006	J.D. Hawkins, "Puranda", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 11, 2006, 115.
İreç 2018	M. İreç, "Temelsiz Bir Lokalizasyon Önerisi Olarak Tismurna-Smyrna-İzmir Özdeşliği", *TÜBA-AR* 18, 2018, 11-18.
Joukowsky 1986	M. S. Joukowsky, *Prehistoric Aphrodisias an Account of the Excavations and Articats Studies I-II*, New Jersey, 1986.

Kıyak 2022 — T. K. Kıyak, "Çine- Tepecik Geç Tunç Çağı Yerleşmesinde Endüstriyel Kaynakların Yapılandırmadaki Yeri", *Colloquium Anatolicum* 21, 2022, 13-36.

Korfmann 2001 — M. O. Korfmann, "Yüksek Troia Kültürü (Troia VI ve VIIa) Bir Anadolu Kültürü", *Düş ve Gerçek Troia*, eds. J. Latacz, M. O. Korfmann, 2001, 395-406.

Klinger 2019 — J. Klinger, *Hititler: Hititlerin Yeniden Keşfi*, İstanbul, 2019.

Konakçı 2020 — E. Konakçı, "Yüzey Araştırmaları Verilerine Göre Aşağıseyit Höyük Yerleşimindeİskan Süreci", *Beşeri Bilimler Ekseninde Güncel Araştırmalar: Kuramlar, Kavramlar, Uygulamalar*, eds. B. Tunçsiper, D. İnan, 2020, 15-32.

Lamb 1937 — W. Lamb, "Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar", *Archaeologia* 87, 1937, 1-65.

Macqueen 2009 — J. G. Macqueen, *Hititler Çağı'nda Anadolu*, Ankara, 2009.

Mellaart 1968 — J. Mellaart, "Anatolian Trade with Europa and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age", *Anatolian Studies* 18, 1968, 187-202.

Mellaart – Murray 1995 — J. Mellaart – A. Murry, *Beycesultan Vol III- Part II: Late Bronze Age And Phrygian Pottery and Middle and Late Beonze Age Small Objects*, Oxford, 1995.

Meriç 2003 — R. Meriç, "Excavations of Bademgediği Tepe (Puranda) 1999-2002: A preliminary Report", *Istanbuler Mitteilungen* 53, 2003, 79-98.

Meriç 2018 — R. Meriç, *Hermus (Gediz) Valley in Western Turkey: Result of an Arcaheological and Historical Survey*, İstanbul, 2018.

Meriç – Öz 2015 — R. Meriç – A.K. Öz, "Bademgediği Tepesi (Puranda) Near Metropolis", *NOSTOI: Indigenous Culture, Migration and Integration in The Aegean Island and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age,* eds. N.C. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanlas, 2015, 591-605.

Momigliano et al. 2010 — N. Momigliano, A. Greaves, T. Hodos, B. Aksoy, "Çaltılar Yüzey Araştırması 2008-2009 Yılı Çalışmaları", *ANMED (Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri)* 20/8, 2010, 119-123.

Momigliano et al. 2011 — N. Momigliano, A. Graeves, T. Hodos, B. Aksoy, A. Brown, M. Kibaroğlu, T. Carter, "Settlements History and Material Culture in Southwest Turkey: Report on the 2008-2010 Survey at Çaltılar Höyük (Northern Lycia)", *Anatolian Studies* 61, 2011, 61-12.

Oy 2011 — H. Oy, "Afyonkarahisar Orta Tunç Çağı Yerleşimleri", *Belleten* 273/75, 2011, 311-316.

Oy 2017 — H. Oy, "Uşak Banaz İlk Tunç Çağı Araştırmaları 2015 Yılı Çalışmaları", *34. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1, 2017, 51-74.

Öner et al. 2018 — E. Öner, S. Vardar, A. Karadaş, R. İlhan, "Bornova Ovası ile Bayraklı Höyüğü Çevresinde Paleocağrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları (İzmir)", *TÜCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, 2018, 296-312.

Özgüç 2003 — T. Özgüç, *Kültepe Kaniş/ Neşa*, İstanbul, 2003.

Öztan 2003 — A. Öztan, "2001 Yılı Acemhöyük Kazıları", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1, 2003, 39-48.

Pavuk – Horejs 2018 — P. Pavuk – B. Horejs, "Ceramics, Surveys and Connectivity in Western Anatolia: The Middle and Late Bronze Age Bakırçay/ Kaikos Valley Restudies", *Egypt and The Levant: İnternational Journal for Egyptian Archaeology and Related Disipline*, eds. B. B. Brandt, E. Czerney, F. Kammerzell, C.Kohler, L. E. Stager, Sayı 27, 2018, 457-485.

Raymond 2005 — A. E. Raymond, *Miletus in the Bronze Age and Minoan Presence in the Eastern Aegean*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Toronto, Toronto, 2005.

Roosevelt – Luke 2017 — H. C. Roosevelt – C. Luke, "The Story of a Forgotten Kingdom? Survey Archaeology and the Historical Geography of Central Western Anatolia in the Second Millenium BC", *European Journal of Archaeology* 20/1, 2017, 120-147.

Sagona – Zimansky 2009 — A. Sagona – P. Zimansky, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri*, İstanbul, 2009.

Sazcı 2008 — G. Sazcı, "Troas Bölgesi Prehistoryası", *Çanakkale Savaşları Tarihi 1*, ed. M. Demir, 2008, 283-336.

Semiz – Konakçı 2018 — B. Semiz – E. Konakçı, "Asopos Tepesi Orta ve Geç Tunç Çağı Seramiklerinin Arkeometrik İncelemesi ve Üretim Teknolojisinin Değerlendirilmesi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, 56-74.

Şahin 2015 — F. Şahin, "Küllüoba Orta Tunç Çağı'na Geçiş Dönemi", *30. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 2015, 39-54.

Şahoğlu 2012 — V. Şahoğlu, "Çeşme-Bağlararası 2002-2005,2009 Yılı Kazı Çalışmaları", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı, Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011), Anadolu/ Anatolia Anı Armağanı Serisi, EK III.2*, eds. O. Bingöl, A. Öztan, H. Taşkıran, 2012, 83-90.

Ünal 2003 — A. Ünal, *Hititler Devri'nde Anadolu II*, İstanbul, 2003.

Üyümez et al. 2022 — M. Üyümez, Ö. Koçak, M. Bilgin, İ Baytak, "Bolvadin Üçhöyük 2020 Yılı Kazıları", *42. Kazı Sonuçları Toplantısı* 4, 2022, 17-32.

Yakar 2007 — J. Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, İstanbul, 2007.

Yalçıklı 2012 — D. Yalçıklı, "Çanakkale ili, Yenice İlçesi ve Balıkesir İli, Gönen İlçesi Yüzey Araştırması (2009-2010)", *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1, 2012, 209-229.

Yalçıklı 2016 — D. Yalçıklı, "Balıkesir (Balya, Merkez ve Savaştepe) Yüzey Araştırması", *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1, 2016, 101-118.

Yılmaz 2018 — M. A. Yılmaz, "Uşak Protohistorik Dönem Yüzey Araştırmaları Projesi (UPDAP) 2017 Yılı Sonuçları", *36 Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2018, 425-452.

Yılmaz et al. 2019 — M. A. Yılmaz, R. M. Czichon, M. Deniz, H. Dülger, S. Akın, A. Nacar, A. Söyler, H. Çelik, F. Yiğit, "Uşak Prehistorik Dönem Yüzey Araştırması (UPDAP) 2018 Yılı Sonuçları", *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2019, 435-468.

SUMMARY

The 2nd millennium BC in Anatolia is better known due to Central Anatolian centres, the large-scale settlements that underwent long-term excavations. The excavations in the mounds of Central Anatolia have uncovered evidence of a period in the Middle Bronze Age that preserved certain cultural elements from the Early Bronze Age III while also introducing new cultural elements. This period also manifested itself in architecture and could be traced through the palaces identified in centres such as Warşama, Hatipler, Sarıkaya, and Karahöyük, indicating a socio-cultural change. J. Yakar associates the presence of palaces in Anatolia with a bureaucratic administrative system, stating that their origins can be traced back to the Early Bronze Age III.

The early commercial activities between Anatolia and distant centres imply that not only Central Anatolia but also other regions in Anatolia were likely integrated into this network, either directly or indirectly. The valuable minerals of Western Anatolia such as gold, silver, and copper, must have been transported to Inner Western Anatolia through the Gediz, Bakırçay, Küçük Menderes, and Büyük Menderes valleys, and from there to Central Anatolia through Kütahya, Afyon, and Denizli, as evidenced by the similarities observed in the settlements between the coastal and inland areas. The settlements are indeed believed to be established at a certain distance from each other in mountainous and flat areas and positioned within a possible network of interaction along the trade routes starting from Northern Syria, reaching Central Anatolia, and extending to the Aegean Islands via Troy. The excavations in the northern part of Inner Western Anatolia, from the Eskişehir and Kütahya region to the coast in Troas, have revealed mounds ranging in size from 3 to 45 hectares, alongside Troy. There are centres of over 10 hectares, located at an average distance of 50-70 km from each other between Kütahya and Eskişehir. The transition period evidence from Küllüoba and the Akkadian cylinder seals found in Seyitömer made these settlements stand out in the region. Tavşanlı, with a 45-hectare size, stands as the largest mound in Western Anatolia, and ongoing excavations have the potential to offer a different perspective on Western Anatolian archaeology. Troy, in Troas, is one of the relatively large settlements in the region, covering an area of 27 hectares. The 2.4-hectare Maydos Kilisetepe, surrounded by 2nd millennium BC settlements at an average distance of 25-30 km, is particularly significant. No 2nd millennium BC settlements have been excavated so far in a distance of approximately 280 km between the Troas and the Eskişehir-Kütahya region. However, the significance of both regions implies the presence of several 2nd millennium BC centres within the area between the two regions. Only small-scale settlements ranging from 1 to 5 hectares have been identified by surveys so far.

Did the size of settlements in Western Anatolia determine their significance or insignificance? The buildings representing political authority in Northwest Anatolia can generally be traced through the remains of the Seyitömer Mound, the Early Bronze Age III structures, and the buildings in the Late Bronze Age layers of Troy. As a small-scale centre with a size of 2 hectares engaged in commercial relations with the Akkadians, Seyitömer Mound demonstrates that the significance of a settlement did not lie in size.

The investigation of the southern part of Western Anatolia indicates that the centres surrounding Afyon and Denizli in the upper part of the Büyük Menderes Basin are noteworthy. Beycesultan, with a size exceeding 35 hectares, is one of the best-researched settlements in the region, covering a palace and temples. The research around the mound revealed settlements surrounding Beycesultan, ranging from 1 to 5 hectares in mountainous and flat areas. Aşağıseyit Mound and Kepir, a mound identified by the surveys approximately 40 km from Aşağıseyit, indicate the presence of strategic settlements. Afyon and the settlements around the city provide significant evidence for the region's archaeology. These settlements having the potential to offer crucial information are namely Kusura Mound, 2 hectares in size around Afyon; Üçhöyük located 80 km from Kusura; Maltepe and Çataltepe, which are 20-30 km away from each other. The distribution of the mounds abovementioned implies the presence of large-scale settlements along with small-scale fortified settlements with strong defence systems, such as Aşağıseyit Mound, in the Upper Büyük Menderes Basin, along the route to Central Anatolia. Çine Tepecik, a mound of 5 hectares,

stands out in the middle part of the Büyük Menderes Basin. The nearby Dedekuyusu and Bahçetepe, at distances of 30 km around Çine Tepecik, are other significant centres in the region.

On the southwestern coast of Anatolia, settlements such as Miletus, Ayasuluk, and Kadıkalesi at an average distance of 15 km from each other are encountered. Being buried under ancient cities, these settlements are yet to be fully understood but are still crucial in exhibiting traces of the Minoan and Mycenaean cultures along the western coast of Anatolia through the archaeological material. In the central part of western Anatolia, in the area between the Gediz and Küçük Menderes Rivers, settlements around İzmir and Manisa stand out. Among these, Panaztepe, over 30 hectares, and the 25-hectare Kaymakçı Mound are settlements in the coastal and central areas of the Gediz Valley. The settlements ranging in size from 1 to 10 hectares have been identified approximately 30 km around Panaztepe and Kaymakçı. Panaztepe is located 30 km from the centre of İzmir, the distance from İzmir centre to Limantepe is 40 km, and the distance from Limantepe to Çeşme Bağlararası is 40 km. Between these centres, small-scale settlements not over 5 hectares have been discovered. The presence of settlements ranging in size from 1 to 3 hectares at intervals of 5-6 km in the Bornova Plain of the İzmir centre indicates that this area was a significant location for settlements in the 2nd millennium BC. In the Middle Bronze Age, the only building that gives the impression of a royal residence is a multi-roomed building from Panaztepe. Kaymakçı Mound and Bademgediği Hill stand out as the strategic centres surrounded by walls among the settlements representing the Late Bronze Age. The proximity of these settlements to each other must be related to the abundance of water resources and the presence of multiple bays and gulfs on the coast. Almost all the settlements on the coast are defined as harbour cities and provide finds that shed light on long-distance maritime trade.

SEPTEM ARTES

info@septemartes.com

Makale Geliş |Received: 14.02.2024
Makale Kabul |Accepted: 02.05.2024
Septem Artes 2 (2024), 80-88
DOI: 10.5281/zenodo.11213877

TARİHÖNCESİ DÖNEMLERDE İNSAN-HAYVAN İLİŞKİLERİ ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME

An Overview on Human-Animal Relationships in Prehistoric Times

Aylin BADEM-KÖKDUMAN*

Öz: İnsan, tarih sahnesinde ortaya çıkışından itibaren aynı doğada yaşadığı hayvanlar ile etkileşim ve ilişkiler içerisinde bulunmuştur. İlk insan topluluklarının hayvanlar ile olan ilişkileri de etkileşimleri de karmaşık ve çok yönlüdür. Bu etkileşimler insanların evrimi, kültürel gelişimi ve ekolojik ayak izinin anlaşılması için büyük önem taşımaktadır. Bu ilişki ve etkileşimler sadece tek yönlü olmamış, hem hayvanların hayatını ve doğasını etkilemiş, hem de çevresel değişimlere neden olmuştur.

Bu çalışma tarih öncesi dönemlerdeki insan-hayvan ilişkilerinin değişimlerini zooarkeolojik bir perspektiften incelemektedir. Zooarkeoloji, arkeolojik kazı alanlarında tespit edilen hayvan kemiklerini inceleyen bilim dalıdır. 19. yüzyılın başlarında kazılarda tespit edilen kemiklerin envantere alınması ve tanımlanması ile başlayan zooarkeoloji bilimi, 1960'lardan sonra "Yeni Arkeoloji" akımıyla birlikte ivme kazanmış, farklı çalışma konularına yönelerek arkeoloji bilimine yenilikler kazandırmıştır.

Arkeolojik kazılarda tespit edilen hayvan kalıntıları insanların yaşam biçimleri, hayvanlara bağlı geçim ekonomileri, av stratejileri ve tercihleri, evcilleştirme süreçleri, bulundukları bölgenin iklimi, habitatı gibi birçok konuda bilgi sağlamaktadır. İnsan hayvan ilişkilerinin ana taşlarını avcılık, evcilleştirme, hayvancılık, kültürel sembolizm, ekolojik etkiler oluşturmaktadır.

Zooarkeoloji, insanlık tarihindeki en eski ve önemli ilişkilerden birini inceleyen, anlamaya çalışan disiplinlerden biridir. İnsanların hayvanlarla olan ilişkilerini ve bu ilişkilerin insan kültürü ile toplumları üzerindeki etkilerini araştırmaktadır. Bu çalışmada zooarkeolojinin tanımı, amacı ve yöntemleri hakkında genel bir bakış

Abstract: Since the beginning of their existence, humans have interacted and had relationships with animals living in the same environment. The relationships and interactions between early human communities and animals are complex and multifaceted. These interactions are of great importance for understanding human evolution, cultural development, and ecological footprint. These relationships and interactions have not been one-sided; they have influenced the lives and nature of animals and also led to environmental changes.

This study examines the changes in human-animal relationships during prehistoric periods from a zooarchaeological perspective. Zooarchaeology is the scientific discipline that studies animal bones found in archaeological excavation sites. Zooarchaeology, which began with the inventorying and identification of bones found in excavations in the early 19th century, gained momentum with the "New Archaeology" movement in the 1960s. It diversified its research topics, bringing innovations to the field of archaeology.

The animal remains identified in archaeological excavations provide information on various aspects such as human lifestyles, economies dependent on animals, hunting strategies and preferences, domestication processes, as well as the climate and habitat of the regions where they lived. The main pillars of human-animal relationships are hunting, domestication, animal husbandry, cultural symbolism, and ecological effects.

Zooarchaeology is one of the disciplines that examines and tries to understand one of the oldest and most important relationships in human history. It investigates

* Doktorant, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, aylinbadem@outlook.com, ORCID: 0000-0002-2958-1211.
Makale Türü: Derleme | Geliş Tarihi: 14.02.2024 | Kabul Tarihi: 02.05.2024 | Atıf: Badem-Kökduman A. 2024, "Tarihöncesi Dönemlerde İnsan-Hayvan İlişkileri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme". *Septem Artes* 2 (2024), 80-88.

sunulmuştur. Zooarkeolojinin temel kavramlarından yola çıkılarak, insan-hayvan ilişkilerinin anlaşılmasına nasıl katkılar sağladığı açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hayvan Kalıntıları, Zooarkeoloji, İnsan-Hayvan İlişkileri, Evcilleştirme, İkincil Üretim Devrimi.

humans' relationships with animals and the impacts of these relationships on human cultures and societies. In this study, a general overview of the definition, purpose, and methods of zooarchaeology has been provided. Beginning with the basic concepts of zooarchaeology, the contributions to understanding human-animal relationships have been explained.

Keywords: Animal Remains, Zooarchaeology, Human-Animal Relationships, Domestication, Secondary Products Revolution.

Giriş

Tarih sahnesine *Homo sapiens*'in çıkmasıyla insanların hayvanlarla olan etkileşim süreci de değişmeye başlamıştır. İnsan ve hayvanların bir parçası olduğu ortak habitatta hayatta kalabilmek için verilen mücadele her zaman zaruri olmuştur. Başlangıçta, ilk insanlar için öncelik, vahşi hayvanlardan kaçarak hayatta kalmaya çalışmak olmuştur. Nitekim önemli bir besin kaynağı olan hayvanlardan besin eldesi ilk zamanlarda daha çok vahşi hayvanlar tarafından öldürülmüş olan hayvanlar üzerinden, leşçilik ile gerçekleşmiştir. Evrimsel süreç içerisinde insanın gelişimi, hayvanlar ile olan ilişkilerini de değiştirmiş ve geliştirmiştir.

İnsan-hayvan ilişkileri, zaman içerisinde beslenmenin yanı sıra, hayvansal ürünler için yetiştiricilik, avcılık, sahiplik ve dostluk bağları gibi çeşitli şekillerde evrilmiştir. Geçmiş dönemlerdeki insanlar ile hayvanlar arasındaki ilişkiler uzun zamanlar boyunca karşılıklı av-avcı ilişkileriyle sürmüşken, insanın alet yapımını öğrenmesiyle usta avcılığa, evcilleştirme süreciyle de yetiştiriciliğe evrilmiş ve birlikte yaşamaya dönüşmüştür[1].

Zooarkeoloji bilimi; tarihöncesi sitler, kamp alanları, mağaralar ve yerleşimler gibi insan iskanına uğramış alanlarda tespit edilen hayvan kalıntılarının incelenmesi insan-hayvan ilişkilerine ve etkileşimlerine ışık tutmaktadır. Makalenin ana konusu insan-hayvan ilişkilerindeki değişimlerin, birbirleri ve çevre ile etkileşimlerini zooarkeolojik veriler ile nasıl bağdaştırdığımız üzerine kurulmuştur.

Zooarkeoloji Nedir?

Zooarkeoloji; en basit tanımı ile insanlar tarafından kısa ya da uzun süreli iskân edilmiş alanlarda tespit edilen kemik, diş, boynuz, yumuşakça kabukları gibi doğada çözünmemiş olan kalıntıların incelenmesidir[2]. Zooarkeolojinin temel amacı, kazılarda tespit edilmiş olan hayvan kalıntılarından elde edilen bilgiler ile tespit edilen hayvan türlerinin belirlenmesi, o türlerin yaşadıkları habitatlar ile tarihöncesi dönemlerde insanların yaşadığı çevrenin yeniden inşası ve geçmiş dönemde yaşamış insanların hayvanlar ve çevreleri ile olan ilişkilerini ortaya çıkarmaktır[3].

İlk zooarkeoloji çalışmaları 19. yüzyılın başlarında yapılan kazılarda hayvan kemiklerinin belgelenmesiyle başlamaktadır. 19. yüzyılın ortalarına doğru kazılardan çıkartılan hayvan kalıntıları üzerinde yapılan çalışmalar ve fosillerin tanımlanmasıyla soyu tükenen türlerin belirlenmesi, bölgeler arası bağlantıları ortaya çıkarmış, ilk fauna üzerine kurulu kronolojik çalışma örneği yapılmıştır. 1860'larda Rütimeyer'in İşviçre'deki Pfahlbauten'de yaptığı çalışmalarda memeli, kuş ve balık türlerini tanımlayarak yerleşimdeki evcil/yabani türleri ayırması, gerekli gördüğü kemiklerin ölçümlerini alması, basitçe türler arası dağılımları incelemesi zooarkeolojinin kapsamlı olan en eski çalışmasıdır. 20. yüzyıl ile birlikte kemikler üzerinde

1 Ingold 1994; Clutton-Brock 1994.
2 Klein – Cruz-Uribe, 1984; Davis 1995; Reitz – Wing, 2008; Peres 2010; Gündem 2020.
3 Klein – Cruz-Uribe, 1984; Davis 1995; Reitz – Wing, 2008; Peres 2010; Gündem 2020.

detaylı çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Türler içerisinde karşılaştırmalar yapılarak evcilleştirme süreci çalışmaları başlamış, prehistorik dönemlerin ekolojik rekonstrüksüyonları yapılmaya çalışılmıştır. Zaman içerisinde gelişmeye devam eden her süreç gibi Zooarkeoloji bilimi de gelişim göstermiş, özellikle 1960'larda başlayan "Yeni Arkeoloji" akımı zooarkeoloji bilimini de etkilemiştir. Zooarkeoloji bilimi, bu dönem içerisinde J. Boessneck tarafından geliştirilmeye başlanmış olup, oluşturduğu temel metotlar günümüzde hala kullanılmaktadır. Angela von den Driesch, Richard Henry Meadow ve Hans Peter Uerpmann son 50 yılda zooarkeoloji bilimini geliştirmeye devam etmiş ve bu alanda öğrenciler yetiştirip farklı alanlarda çalışmalar yapmış önemli zooarkeologlardandır. A. von den Driesch 1976'da yayınlamış olduğu "*A Guide of the Measurement of Animal Bones from Archaeological Sites*" adlı kitabı ile hayvan kalıntılarının nasıl ölçülmesi gerektiğini belirlemiş ve metodu neredeyse tüm zooarkeologlar tarafından kabul görmüş uluslararası bir ölçüm sistemine dönüşmüştür. 1960'larda Yeni Arkeoloji'nin getirmiş olduğu yeni sorular ile paleoekonomi, geçim ekonomileri ve çevre ilişkileri gibi konularda cevaplar aranması için zooarkeolojide lisans ve lisansüstü eğitimler başlamıştır. Günümüzde artık zooarkeoloji ile ilgili birçok lisansüstü çalışmalar yapılmaktadır, araştırmalar ve kazılarda zooarkeologların varlığı bir ihtiyaca dönüşmüştür[4].

Arkeolojik kazılarda karşımıza çıkan faunal kalıntılar iki ana grupta incelenmektedir. Balık, yumuşakçalar, kemirgenler ve kaz ya da tavuktan daha küçük boyuttaki kuş kalıntıları "mikrofaunal kalıntılar" olarak adlandırılmaktadır. Mikrofauna olarak tanımlanan bu türlere ait kalıntıların (yumuşakçaların büyük bir kısmı hariç) ince ve kırılgan yapılarından dolayı kazılarda tespit edilmesi oldukça zordur. Bu nedenler genellikle flotasyon ya da kuru eleme sırasında tespit edilmektedirler. Memeli türleri ve kaz, tavuk büyüklüğündeki kuşları kapsayan grup ise "makro kalıntılar" olarak adlandırılmaktadır. Arkeolojik kazılarda en çok karşılaştığımız kalıntı türlerini kapsayan "makro fauna" memeli hayvanlar ile kaz ya da tavuktan büyük kuş türlerini kapsamaktadır[5].

Arkeolojik kazılarda tespit edilen hayvan kalıntılarının tanımlanması olarak açıklanan zooarkeolojinin temel metotları "*Görsel Tanımlama Metotları*"[6] olarak adlandırılmaktadır. Görsel tanımlama metodu her ne kadar ilk olarak makro fauna kalıntılarının incelenmesi için oluşturulmuş olsa da mikro fauna çalışmalarının da temel metotlarını oluşturduğu görülmektedir[7]. Yerleşimde tespit edilmiş olan faunal kalıntılar üzerinde yapılan ilk çalışmalar hayvanların türlerinin belirlenmesidir. Türlerine göre ayrılan kalıntıların tek tek sayılıp, ağırlıkları alınmaktadır. Kalıntıların sayılması ve ağırlıklarının alınması yerleşim içerisindeki popülasyon yoğunluğu, türlerin hem iç dinamiklerde hem de popülasyonlar arasındaki oranları, et tüketim tercihleri gibi konularda bilgiler vermektedir. Yetişkinliğe erişmiş bireylerin kemikleri uluslararası standartlara göre ölçülmektedir. Yapılan boyut ölçümleri evcilleştirme, beslenme, iklimsel değişimler ve darboğazlar gibi ekosistemsel durumlardan oluşabilecek boyutlardaki değişimler, dönemler ya da bölgeler arasındaki aynı türlerin boyut farklılıkları hakkında bilgiler vermektedir. Kemiklerin kaynaşma durumları ve dişlerin çiğnenme oranlarına göre yaş tayini yapılması hayvanların ölüm profilleri hakkında bilgiler sunmaktadır. Kazılarda tespit edilen hayvan kalıntılarının üzerinde insan kaynaklı veya hastalıktan oluşabilecek izler (kasaplık, işleme, patoloji) incelenip kayıt altına alınmaktadır. İlk analizler sırasında oluşturulan veri bankaları üzerinde daha sonrasında yapılan nicelik çalışmalarında Tanımlanmış Tür Sayısı (NIS), Tanımlanmış Tür Ağırlığı (WIS) ve Minimum Birey sayısı (MNI) gibi yöntemler en sık kullanılan yöntemlerdir [8].

Zooarkeoloji bilimi kapsamında yapılan incelemeler ve elde edilen sonuçlar, geçmiş dönemlerde yaşamış olan insanların hayvanlar ile olan ilişkileri, avcılık faaliyetleri, beslenme ve geçim ekonomileri, prehistorik dönem paleoekolojisi ve çevre ile olan ilişkileri gibi konularda bilgiler sunmaktadır.

4 Davis 1995, 20-21; Thomas 1996,1; Trigger 2014, 371; Gündem 2015; Gündem 2020.
5 Holt 2016, 1; Renfrew – Bahn 2017, 256-258.
6 Gündem 2015; Gündem 2020, 33-47.
7 Badem 2019, 10-12.
8 O'Connor 2000; Reitz – Wing 2008; Gündem 2020.

İnsan- Hayvan Etkileşimleri

İnsan- hayvan ilişkilerinin başlangıcı insanlık tarihine uzanan oldukça uzun ve karmaşık bir süreçtir. İnsan hayvan ilişkilerinde kesin bir başlangıç noktası belirlemek zor olsa da aynı çevreyi paylaşan bu canlılar birbirleri ile ilişki ve etkileşim içerisindedir. İlk *Hominid* ile başlayan ilişkilere baktığımızda hayvanlar ile olan iletişimler daha çok hayatta kalma mücadelesi ile vahşi hayvanların avlarından kalan leşlerden beslenmeleriyle başlamıştır[9]. İnsanların hayvanlarla bu ilk etkileşimleri insanın ateşi kontrol etmesiyle değişmeye başlamıştır. Ateş ile kendini koruma ve eti pişirerek tüketmeye başlama gibi gelişmeler gerçekleşmiştir[10]. İnsan vücudu tek başına yabani bir hayvanı öldürmek için yeterli değildir. Başarılı avcılık insanların ürettikleri alet teknolojileri ile başlamıştır[11].

Zaman içerisinde değişen insan-hayvan ilişkilerine baktığımızda beslenmenin ana odak noktası olması değişmese de hayvanlardan elde edilen ürünlerde değişimler başlamıştır. Besin elde edildikten sonra kalan artıklar insanın gelişimiyle farklı yönlerde kullanılmaya başlanmış, derileri ve kürkleri kıyafet yapımı, kemikleri, boynuzları ve dişleri ise alet yapımı, aksesuarlar, figürler gibi farklı işlevlerde kullanılmıştır.

Üst Paleolitik Dönem'in başlamasıyla insan-hayvan ilişkileri farklı bir boyuta taşınmış, av-avcı ilişkileri farklı dallarda evrimleşmiştir. İnsan çevresinde gördüğü hayvanları betimlemeye başlamış, ölü gömme geleneklerinde hayvanlara ait kemikler bilinçli olarak mezarlara bırakılmaya başlanmıştır[12]. Son Buzul Çağı'nda dünya üzerinde güçlü vahşi hayvanların egemen olduğu bir ortam oluşmuştur. Bunlar arasında yer alan mamutlar, gergedanlar, bizonlar, yaban öküzleri, vahşi atlar, ren geyiklerinin yanı sıra vahşi olan mağara ayıları, kaplanlar ve aslanlar da yer almaktaydı. Yaşadıkları çevreden etkilenen insanlar bu hayvanları mağara sanatları ile duvarlara işlemiştir[13].

Üst Paleolitik ve Epipaleolitik Dönem'de insan-hayvan ilişkileri farklı bir yönde değişmeye başlamıştır. Hayvanlardan besin ve hammadde elde etme üzerine olan ilişkiler, köpeğin evcilleştirilmesi ile avcılık, koruma veya arkadaşlık ilişkileri gibi farklı durumlara dönüşmüştür [14]. Evcilleştirme insan ile hayvan arasındaki ilişkilerdeki en önemli dönüşüm noktasıdır ve hem insanları hem de hayvanları çok yönden etkileyen bir konudur. Avcılıktan hayvancılığa geçmek, yanında birçok yenilik de getirmiştir. Evcilleştirme, ölü hayvanlar yerine canlı hayvanlara ve onların yavrularına odaklanan bir kavramdır[15].

Hayvan yetiştirmeyle birlikte ortaya Sherratt'ın "İkincil Ürün Devrimi"[16] olarak adlandırdığı yaşayan hayvanlardan ürün elde etme süreci başlamıştır. Sherratt bu tanımı yaparken, hayvanlardan elde edilen ürünleri birincil ve ikincil ürünler olarak gruplamıştır. Et, deri ve kemik gibi hayvandan sadece bir kere elde edilen ürünler birincil grubu oluştururken, süt, yün ve iş gücü hayvan yaşadığı sürece elde edilebilecek ikincil ürünler grubuna girmektedir.

İkincil ürün kazanımının başlaması ekonomik olarak değişimlere neden olmuştur. Süt kazanımı hayvanı elde tutarak protein sağlarken yün kazanımı ise tekstil için yeni hammadde sağlamıştır. Kazılarda tespit edilmiş hayvan kalıntıları üzerinde yapılan çalışmalar bize ikincil üretimler hakkında bilgiler sağlamaktadır. Payne'nin 1973 yılında modern koyun sürülerine dayanarak yaptığı çalışmalar bizlere hayvanların ölüm profilleri hakkında bilgi vermektedir. Zooarkelojik yöntemler kullanılarak yapılan ölüm yaşı hesaplamaları süt ve yün kazanımı hakkında bilgiler sunmaktadır[17].

Arkeolojik verilerde en erken süt sağım sahneleri Kalkolitik Dönem'de ortaya çıkmış olsa da son yıllarda artan lipid analizleri ikincil ürün kullanımının Kalkolitik Dönem'den önceye dayandığını ortaya çıkarmıştır[18].

9 Brain 1981; Bunn 2001; Rose – Marshall 1996.
10 Andrews – Johnson 2020, 267-237.
11 Cartmill 1993, 12-13.
12 McCown 1937; Mithen 1999.
13 Desdemaines-Hugon 2010, 51-52; Mithen 1999, 199-200.
14 Beaver 2009.
15 Meadow 2015, 125.
16 Sherratt 1983.
17 Sherratt 1983; Greenfield 2010; Vigne – Halmer 2007.
18 Greenfield 2010; Vigne – Halmer 2007.

Hayvanların iş gücünde kullanımı çekiş ve taşıma olarak düşünülmektedir. Hayvanların çektiği pulluklar ve tekerlekli araçlar tarım yapmayı ve büyük ağırlıktaki yüklerin taşınmasını kolaylaştırmıştır. Zooarkeolojik olarak iş gücü kullanımı genellikle yük çekme veya taşımaya bağlı olarak kemiklerde oluşan patolojik bulguların incelenmesiyle ortaya çıkarılmaktadır. Zooarkeolojik bu verilerin dışında arkeolojik olarak tespit edilmiş tarım betimleri, çekiş kayakları ya da arabaları hayvanların iş gücünde kullanıldığını desteklemektedir. Özellikle tekerlekli araç taşımacılığı, daha uzak mesafeler ile ticareti geliştirmiş, bölgeler arası iletişimi arttırmıştır[19].

İnsan-Hayvan İlişkilerinin Belirlenmesinde Zooarkeolojinin Rolü

Geçmiş dönemde yaşamış toplumların hayvanlarla olan ilişkilerine dair bilgilerimiz toplumların yerleşim yerlerinde tespit edilen hayvan kalıntılarından gelmektedir. Zooarkeolojinin çalışma alanı olan bu hayvan kalıntıları, insanın hayvanlar ve çevresi ile olan ilişkilerini araştırmaktadır.

Avcı-toplayıcı toplumlarda kısa süreli kamp alanları ya da av kamplarında geride bıraktıkları hayvan kalıntıları bize onların avlanmadaki hayvan seçimleri, tüketim alışkanlıkları ve o dönemde yaşayan hayvan faunası gibi birçok konuda bilgi vermektedir. Özellikle yabani hayvan faunası sadece belirli nişler içerisinde yaşadığından geçmiş dönemdeki yabani faunanın ve çevre özelliklerinin belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Bunların yanı sıra o dönemde yaşamış olan otçul hayvanların göç rotasını belirlememize de olanak sağlamaktadır. Üst Paleolitik Dönem avcılarının hareketliliği avlamak istedikleri otçulların gidiş rotaları ile bağlantılı olduğundan, insanların gidiş rotaları, hayvanların göç rotalarının belirlenmesini de sağlamaktadır[20].

Evcilleştirme insan ve hayvan ilişkilerindeki en büyük dönüşüm noktası olmasının yanı sıra zooarkeolojinin en önemli araştırma konularından birisidir. Evcilleştirme, bir yerleşimdeki hayvan popülasyonlarının içerisindeki dağılımlar, türler arasındaki yoğunluk farklılıkları, bölgede olmayan yabancı hayvan türlerinin ortaya çıkışı gibi hem çevresel hem de yerleşimde bulunan hayvan dağılımlarındaki iç dinamiklerde değişim göstermektedir. Bunun yanı sıra evcilleşme sürecine giren hayvanlarda fizyolojik ve morfolojik değişimler meydana gelmektedir. Zooarkeolojik çalışmalar sırasında bu morfolojik ve fizyolojik değişimler incelenerek evcilleştirmenin basamakları araştırılmaktadır[21].

Evcilleştirme sonucunda başlayan yetiştiriciliğin en büyük getirilerinden olan ikincil ürün ekonomisi de zooarkeolojik çalışmalar ile belirlenebilmektedir. Süt ve yün kazanımları zooarkeolojinin çalışma metotlarından olan özellikle yaşlandırma çalışmaları ile tespit edilmektedir. Koyun ve keçilerde süt kazanımı için yavru bireylerin ölüm profilleri takip edilmektedir. İnekler süt üretebilmek için yavrularına ihtiyaç duyduğundan koyun ve keçilerdeki erken ölüm profilleri görülmese de yaşlı dişi bireylerin varlığı süt kazanımı yönünde yorumlanmaktadır. Yün kazanımında da bireylerin en kaliteli yün verdiği yaş aralığı profilleri incelenmektedir[22]. Hayvanlardan elde edilen iş gücünde genellikle yetişkin bireyler kullanılsa da hayvanların ölüm profilleri bu konuda yeterli bilgi sağlamamaktadır. Hayvan güç gerektiren işler yaptığından dolayı, baskı uygulanan kemiklerin morfolojisinde birtakım değişimler görülmektedir. Kemiklerde oluşan bu değişimler patolojik izler olarak tanımlanmaktadır. Cinsiyeti belirlenebilen bireyler özellikle erkekler ve kısırlaştırılmış bireylerin iş gücünde kullanıldığı düşünülse de iş gücünün asıl göstergeleri kemikler üzerinde oluşmuş patolojik izlerdir[23].

Son yıllarda zooarkeoloji çalışmalarına yardımcı olan birçok analiz yöntemi vardır. Kazılarda tespit edilen kaplar üzerinde yapılan kimyasal analizler, hayvansal gıdaların (süt, hayvansal yağ vb.) kullanımları hakkında bilgiler sunmaktadır. Stabil izotop analizleri ile hem insanların hem de hayvanların beslenme alışkanlıkları, hayvanların kökeni ve göç rotaları gibi konularda araştırmalar yapılmaktadır. Kemik kola-

19 Sherratt 1983, Greenfield 2010.
20 Burke 2000, 36; Audoze – Enloe 1991, 126, Gündem 2020, 50.
21 Meadow 2015, 125; Zeder 2012; Gündem 2020, 50.
22 Vigne – Halmer 2007, 28-32; Price et al. 2021, 14.
23 Price et al. 2021.

jen analizleri de stabil izotop analizleri gibi beslenme alışkanlıkları hakkında bilgiler sunmaktadır[24]. Son yıllarda en çok hız kazanan "Antik DNA (aDNA)" çalışmaları da zooarkeolojik çalışmalara önemli katkılar sunmaktadır. aDNA çalışmalarında, geçmişte yaşanmış hayvan göçleri, alt türlerin oluşması ve ortak ataların belirlenmesi, ekolojik dar boğazlar, iklimsel değişimler, soyu tükenmiş türlerin bu türlere genetik yakınlığı olan günümüz türleriyle karşılaştırılması gibi birçok konuda araştırmalar yapılmaktadır[25].

Değerlendirme ve Sonuç

İnsan-hayvan ilişkileri sadece geçmişte değil günümüzde de önemini koruyan ve sürekli evrimleşen bir konudur. Bu makalede, insanlık tarihinden başlanarak, insanların hayvanlar ile olan ilişkilerinin çeşitliliği, zooarkeolojik çalışmaların bu ilişkileri nasıl aydınlattığı hakkında sade bir özet sunulmuştur.

İnsan ve hayvanlar arasındaki ilişkiler ilk zamanlarında sadece işlevsel olsa da zaman içerisinde evrilerek duygusal, kültürel ve sosyal boyutlara ulaşmıştır. İlişkilerdeki duygusal, sosyal ve kültürel boyutlar arkeolojik veriler ile tespit edilebilse de işlevsel olan ilişkileri açıklamada arkezoolojik çalışmalar ön plana çıkmaktadır.

Zooarkeoloji; insanlık tarihinin derinliklerine inerek, insan-hayvan ve çevre ile olan ilişkilerin tarih boyunca nasıl evrimleştiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Geçmiş dönemdeki insanların durakladıkları noktalar, kamp alanları ve yerleşimler gibi arkeolojik alanlarda tespit edilen hayvan kalıntılarının incelenmesiyle avcı-toplayıcı toplumların beslenme alışkanlıkları, av stratejileri, evcilleştirme süreci ve Neolitik Devrim ile başlayan yerleşik düzenin geliştirdiği hayvancılık faaliyetleri, ikincil ürünler devrimi gibi tarihteki önemli noktalar hakkında farklı bilgiler sunmaktadır. Öyle ki zooarkeoloji belirli bir yerleşimde bulunan hayvan kemik kalıntılarının yalnızca tanımlanmasına dayalı olmakla birlikte, verilerin işlenmesi, çeşitli analizlerin yapılması ve yorumlanması ile birçok soruya cevap olmaktadır.

Son yıllarda artan aDNA çalışmaları sayesinde taksonomik olarak daha kesin cevapların ortaya çıkarılmasında, çalışma alanındaki popülasyonlardan bireylere kadar geniş bir yelpazeyi kapsayan farklı çalışma basamakları ve filogenetik ilişkiler gibi hayvan çeşitlenmesi gibi farklı konularda ve tarihsel süreç olarak daha eski dönemleri kapsayan çalışmalar yapılmaktadır. aDNA çalışmalarının zooarkeolojiye kattığı farklı yeni sonuçların, teknolojinin gelişmesiyle birlikte daha fazla bilgi ve bulgu ortaya çıkaracağı ve insan-hayvan ilişkilerinin daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

İnsan-hayvan ilişkileri, hayatta kalma mücadelesinden sosyal ve ekonomik yapıların oluşumuna kadar geniş bir yelpazede etkileşimleri kapsar. Bu etkileşimler insanların doğa ile olan ilişkilerini, çevreye olan bağlılıklarını ve birbirleriyle olan sosyal bağlarını şekillendirmiştir. Hayvanlar, insan toplumunun gelişiminde merkezi bir rol oynamış ve kültürel, ekonomik, dini ve sosyal açıdan derin izler bırakmıştır. Bu nedenle, tarihöncesi dönemlerde insan-hayvan ilişkilerine ışık tutan zooarkeolojinin önemi ve uygulama alanlarının giderek arttırılması ve ülkemizdeki eğitim programlarına ders olarak eklenmesi, bu disiplinin daha fazla tanıtılması ve desteklenmesi gerekmektedir.

24 Renfrew – Bahn 2017, 310-315.
25 Gündem 2020.

KAYNAKÇA

Andrews – Johnson 2020 — P. Andrews – R. J. Johnson, "Evolutionary Basis For The Human Diet: Consequences for Human Health", *Journal of Internal Medicine*, 287/3, 2020, 226-237.

Audouze – Enloe 1991 — F. Audoze – J. G. Enloe, "Subsistence Strategies and Economy in the Magdalenian of the Paris Basin", *The Late Glacial in North-West Europe: Human Adaptation and Environmental Change at the End of the Pleistocene,* eds. R. N. E. Barton, D. A. Rose, Council for British Archaeology Vol.77, London, 1991, 63-71.

Badem 2019 — A. Badem, *Tunç ve Erken Demir Çağları'nda Maydos Kilisetepe Höyüğü Deniz Hayvanlarına Dayalı Besin Ekonomisi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, 2019.

Beaver 2009 — B. V. Beaver, *Canine Behavior Insight and Answers*, Second Edition, 2009.

Brain 1981 — C. K. Brain, *The Hunters or the Hunted? An Introduction to African Cave Taphonomy*, Chicago, 1981.

Bunn 2001 — H. T. Bunn, "Hunting, Power Scavenging, and Butchering by Hadza foragers and by Plio-Pleistocene Homo", *Meat-Eating and Human Evolution*, eds. C. B. Stanford, H. T. Bunn, Oxford, 2001, 199-218.

Burke 2000 — A. M. Burke, "Seasonality and Human Mobility During the Upper Paleolithic in South-western France", *Animal Bones, Human Societies*, ed. P. Rowley-Conwy, Oxford, 2000, 28-35.

Cartmill 1993 — M. Cartmill, *A View to a Death in the Morning: Hunting and Nature Through History*, Cambridge, 1993.

Clutton-Brock1994 — J. Clutton-Brock. "The Unnatural World: Behavioural Aspects of Humans and Animals in the Process of Domestication*", Animals and Human Society Changing Perspectives*, eds. A. Manning, J. Serpell, London and New York, 1994, 23-35.

Davis 1995 — S. J. M. Davis, *The Archaeology of Animals*, United States, 1995.

Desdemaines-Hugon 2010 — C. Desdemaines-Hugon, *Stepping-stone A Journey Through the Ice Age Caves of the Dordogne*, London, 2010.

Greenfield 2010 — H. J. Greenfield, "The Secondary Products Revolution: The Past, The Present and The Future", *World Archaeology* 42, 2010, 29-54.

Gündem 2015 — C. Y. Gündem, "Arkeozooloji Biliminin Arkeoloji Dünyasındaki Önemi Bölüm I", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 5(1), 2015, 125-138.

Gündem 2020 — C. Y. Gündem, *Uzun Yürüyüş-Arkeolojik Hayvan Kalıntılarının Hikâyesi Arkeozooloji Bilimi Nedir ?*, İstanbul, 2020.

Holt 2016 — E. Holt, "Microfauna from Roman and Medieval Villamagna", *Villa Magna: an Imperial Estate and its Legacies: Excavation 2006-2010,* eds. E. Fentress, C. Goodson, M. Maiuro, Cambridge, 2016.

Ingold 1994 — T. Ingold, "From Trust to Domination: An Alternative History of Human-Animal Relations", *Animals and Human Society Changing Perspectives,* eds. A. Manning, J. Serpell, London and New York, 1994: 1-22.

Klein – Cruz-Uribe 1984 — R. G. Klein – K. Cruz-Uribe, *The Analysis of Animal Bones From Archaeological Sites,* Chicago,1984.

McCown 1937	T. McCown, "Mugharet-es Shkul: Description and Excavation", *The Stone Age of Mount Carmel*, eds. D. Garrod, D. Bate, Oxford, 1937, 91-107.
Meadow 2015	R. H. Meadow, "Osteological Evidence For The Process of Animal Domestication", *The Walking Leader Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation*, ed. J. Clutton-Brock, New York, 2015, 116-128.
Mithen 1999	S. J. Mithen "The Hunter-Gatherer Prehistory of Human-Animal Interactions", *Anthrozoös*, 12(4), 1999, 195-204.
O'Connor 2000	T. O'Connor, *The Archaeology of Animal Bones*, Gloucestershire, 2000.
Peres 2010	T. M. Peres, "Methodological Issues in Zooarcaheology", *Integrating Zooarchaeology and Paleoethnobotany: A Consideration of Issues Methods and Cases*, eds. A. M. VanDerwarker, T. M. Peres, 2010, 15-36.
Price et al. 2021	M. Price, M. Fisher, G. Stein, "Animal Production and Secondary Products in te Fifth Millennium BC in Northern Mesopotamia – New Data from Tell Surezha (Iraqi Kurdistan)", *Paleorient* 47/2, 2021, 9-41.
Reitz – Wing 2008	E. J. Reitz – E. S. Wing, *Zooarchaeology*, Cambridge, 2008.
Renfrew – Bahn 2017	C. Renfrew – P. Bahn, *Arkeoloji Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama*, çev. G. Ergin, İstanbul, 2017.
Rose – Marshall 1996	L. M. Rose – F. Marshall, "Meat Eating, Hominid Sociality, and Home Bases Revisited", *Current Anthropology* 37/2, 307-337.
Sherratt 1983	A. Sherratt, "The Secondary Exploitation of Animals in Old World", *World Archaeology* 15(1), 1983, 90-104.
Thomas 1996	K. D. Thomas, "Zooarchaeology: Past, Present and Future", *World Archaeology* 28/1, 1996, 1-4.
Trigger 2014	B. G. Trigger, *Arkeolojik Düşünce Tarihi*, çev. F. Aydın, Ankara, 2014.
Vigne – Halmer 2007	J. D. Vigne – D. Halmer, "Was Milk A 'Secondary Product' in the Old World Neolithisation Process? Its Role in the Domestication of Cattle, Sheep and Goats", *Anthropozoologica* 42/2, 2007, 9-40.
Zeder 2012	M. A. Zeder, "The Domestication of Animals", *Journal of Anthtopological Research*, 68/2, 2012, 161-190.

SUMMARY

This paper provides a general overview of the role and importance of zooarchaeology in explaining human-animal relationships and interactions. The interaction between humans and animals sharing the same habitat on Earth began with the existence of humans on the planet. Relationships that initially started as an escape for survival and consumption of nutrition have developed over time. As humans learned toolmaking, their skills in hunting improved, progressing from being prey to becoming hunters.

Changes in human-animal relationships occurred during the Upper Palaeolithic Period. During the Last Glacial Maximum, humans living in an environment dominated by wild animals began to depict these animals on the walls of caves. The motifs of animals such as mammoths, rhinoceroses, tigers, lions, horses, cattle, and reindeer, which were characteristic of the fauna of the period, became indispensable elements of Upper Palaeolithic cave art. In addition to animals depicted by carving or painting on the walls, animal figurines also began to appear during this period. This marked the beginning of the bone tool industry, which emerged alongside the Upper Palaeolithic Period. Remains of animals, such as bones, teeth, and horns, began to be used as raw materials for crafting tools, weapons, figurines, needles, necklaces, and other ornaments during the Upper Palaeolithic period. As relationships with animals progressed, examples emerged of animal bones being deposited in human graves.

The domestication process, starting with the domestication of the dog, marked a crucial point in human-animal relationships. The relationships, which began with obtaining food and raw materials, evolved into relationships involving assistance in hunting, protection, and companionship. Domestication has indeed been a pivotal point in human-animal relationships. The domestication of livestock led to a shift in focus from dead animals to live animals and their offspring. The onset of animal domestication has not only highlighted the sense of ownership but also initiated a shift towards maximising benefits from the animals at hand.

The secondary products resulting from animal husbandry revolutionised the sustenance economy, and products obtained from living individuals played a significant role in human life. The acquisition of milk provided a consistent source of protein, while obtaining wool supplied a new raw material for textile production. Using animals in labour has facilitated agricultural activities, carrying heavy loads, and transportation.

Zooarchaeology is the scientific discipline that examines animal remains found in archaeological excavation sites. Zooarchaeology sheds light on the relationships between humans, animals, and the environment by studying these animal remains. The animal remains identified in settlements reveal the hunting choices, consumption habits, living environment, and past fauna of the people who lived in the area during ancient times. Domestication is one of the most significant research areas of zooarchaeology. There are morphological changes reflected in animal remains due to domestication. These changes are examined to investigate the stages of domestication.

Archaeological data can indeed support the use of secondary products. For instance, the examination of mortality profiles of animals can provide insights into milk consumption patterns. Additionally, lipid analysis conducted on pottery shards found in excavations can demonstrate the use of milk and dairy products. Indeed, detecting wool in excavations can be challenging due to its organic nature. However, similar to milk acquisition, the study of mortality profiles of animals is also examined for wool acquisition. Although it is commonly believed that adult and elderly individuals were primarily used for labour, examining pathological data provides concrete evidence.

In conclusion, this paper highlights the critical role of zooarchaeological studies in illuminating the complex nature of human-animal relationships, and it underscores how future research in this field can contribute to a deeper understanding of these significant interactions in human history.